

પ્રસ્તાવના.

વડોદરા રાજ્યના ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકવર્ક્સ ઇન્ડિયાનના સહ (હાવ, રા બ.) હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાઠાવાળા અને વડોદરા નિવાસી રાણી નાથારાવ પૂનરાકર એમણે યુગવાતી પ્રાચીન કાવ્યો છૂટક છૂટક તથા પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માડયા અને “ તે રાજ ધણા સ્તુતિપાત્ર પ્રચલતી હરવ—હીખિત પ્રથમે સારો સમ્રાટ તેમણે કર્યો હતો ’ જે વખતે વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણી ખાલ દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈની દેખરેખ નીચે હતું, તે વખતે પ્રકાશકાલે પ્રાચીનકાવ્યના સમ્રાટ બાબત તેઓને હકીકત જણાવી, તે સરકારના હદાર આશ્રય વિના ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી એટલે જાહેર કૃત્ય ત્યારે તેમણે તે બાબતની વિશેષ તળવીજ કરી, વિધાવિવાસી શ્રીમત સરકાર મહારાજ સાહેબને તા. ૮ મે ૧૮૮૮ ની એક રજૂઆત રજૂ કરી, તે હપરથી શ્રીમતે હદાર દિવથી ૧૨૦૦૦) ન રકમ એ કામ માટે મંજૂર કરી, અને પ્રથમ વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કવિઓના અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સમાગથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિશનીમવામાં આવી

અમુખ

દિ બ મણિભાઈ જશભાઈ

એન્ડરેડ

રહ બ અબાવાલ સાકરતાલ એમ એ એન એન બી

ખા. બ જમરોદ્ધ અરદેશર દવાલ

રા સા પીતાબર જેઠાભાઈ

રા. રા હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

હરેક પ્રથમી બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને દીધા રાખ્દ.૬ આથી વિશેષ હપરણી કરી વગેરે, સર્વ કામ સ સા હરને વિંદાસની સમાજ નીચે

શાસ્ત્રી નાથરાયકર પૂનરાકર તથા કવિ ઊગતાત ન

ચલાવવાનો કરાવ થયો, અને 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' એ નામથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજવણી થઈ.

આ પ્રાચીનકાવ્ય માળાને કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના રાજ્યકર્તાઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગુણસ્થો તરફથી ધણુ ઉદાર આશ્રુ, પૈસા ઉત્તે.

વિવેચન.

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન મહાકવિ પ્રેમાનંદનો રચેલો ખીજો નાટકનો અંથ છે. સસલામારોપદર્શિકા નાટક જ્યારે પહેલવહેલું જોવામાં આવ્યું હતું ત્યારે જે આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હતું તેવું તેવું જ આ ખીજો અંથ જોવાથી પણ ઉપજ્યું છે. રોપદર્શિકા નાટકનો ઉત્તમ અંથ છે અને આ વળી તેના કરતાં કોઇ પ્રકારે ઉત્તરતો નથી ! રોપદર્શિકા એતાને હમ્ય પઠિતના શૃંગાર રસમાં લીન કરી નાખે છે, ત્યારે આ નાટક વળી કોઇ જૂદાજ રસમાં એતાએને ડુબાડી દે છે, રતનાવલિ અને પ્રિયદર્શિકાની પેઠે આ જે નાટકોમાં મળતાપણું કિચિત્ નથી : જે મહાકવિ પ્રેમાનંદની કૃતિ તરિકે એમાં મળતાપણું માનવું હોય તો તે એટલું જ છે કે બન્ને નાટકો એતાને પદે પદે ચમત્કાર ઉપજાવે છે, બન્ને નાટકો એતાને રસમય બનાવી દે છે, અને બન્ને નાટકો ભાષાની પ્રાદીને માટે વખાણવા જેવાં છે.

આ નાટકને પણ કવિ આખ્યાનજ લખે છે. નાટકને નાટક નામ ન આપતાં શા માટે આખ્યાન કહેવું એ વિષે રોપદર્શિકા અંથતું વિવેચન કરતા કહેવામાં આવ્યું છે, તથા રોપદર્શિકા નાટકની પ્રસ્તાવના કરતાં કવિ પ્રેમાનંદે પણ પૂરતો ખુલાસો આપ્યો છે, એટલે તે વિષે આ એ કોઇ જોશવા નથી. અહીં માત્ર આ અંથની વસ્તુસંજ્ઞતાતું અને અર્થ - તરિકેનાં બંધારણતું સંક્ષેપમાં વિવેચન કરીશું.

નીમવામાં આ ઇતિવૃત્ત મહાભારતના આરણ્યક પર્વમાંથી લીધેલું છે. આરણ્યક પર્વના ૧૪૫મા અધ્યાયને અંતે વ્યાસ મહાત્મા લખે છે, કે—

“ કૃષ્ણાવાસ્તવપ્રયત્નઃ ક્રીડિતામ્યમરપ્રમાઃ ।

વિચિત્રાણિ નરજ્યાગ્રા રેમિરે તત્ર પાઠવાઃ ॥ ”

“ અર્જુનને મળવાની ઇચ્છાથી પાંડવો ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા હતા. ત્યાં દેવના સરખી કાંતિવાળા મહાબળવાન પાંડવો દ્રૌપદીની વિચિત્ર ક્રીડાએને જોઇને આનંદથી વિનોદ કરતા હતા. આ કથાનો સંબંધ પૂર્વે આ રીતે વર્ણવ્યો છેઃ દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાને અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો તે વારે મહાત્મા લોમશ ઋષિ યુધિષ્ઠિર વગેરે ચાર પાંડવોને તીર્થયાત્રા કરાવતા કરાવતા બદરી વનમાં લઇ ગયા હતા, અને ત્યાંથી તેઓ ગંધમાદન પર્વતની પાસે ગયા હતા. તે સ્થળમાં આ પ્રસંગ વર્ણવ્ય છે. મહાભારતના આરણ્યક પર્વના ૧૪૬મા અધ્યાયમાં મહાત્મા વ્યાસ, એ કથાનો આ રીતે આરંભ કરે છેઃ—

“ પુરુષોમા સિ દરૂપ અર્જુને જોવા ॥ ઇચ્છાનાજા પાડવોએ ત્યાં છ દિવસ પર્યંત નિરાસ કર્યો હતો તેવામા ઇચ્છા । નિશામાંથી વાતો વાયુ સૂર્ય સરખા પ્રકાશમા । અને દિવ્ય એક દગ્ગર પાળડીનાજા કમગના પુષ્પને લાગ્યો તે ગદ્દા સુગંધીવાળુ કમગ પૃથ્વી પર પડ્યુ હતુ તેને જોઈને દ્રૌપદી તે ॥ પાસે ગઈ, અને દર્પયુક્ત થઈને બીમસેનને કહ્યું, કે હે મદાચરનીર । આ દિવ્ય, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ કરતા ઉત્તમ અને સુગંધીમય અને મારા માને આનંદ આપનાર આ પૃથ્વી પર પડેલા કમગ ॥ પુષ્પને તમે જુઓ, ને મને તે લાવી આપો હું એ કમગ આપણા કામ્યક નામ ॥ આશ્રમમાં જઈ ધર્મગત્ત યુધિરને આપીશ હે સ્વધર્મનિષ્ઠ બીમસે । ॥ જો તમને મારામા પ્રીતિ હોય તો તમે મને એવાં જીન્નં પશુ પુષ્પો લાવી આપો; કારણ કે હું તેમને કામ્યક આશ્રમમા લેઈ જવા ઇચ્છુ છું એ પ્રમાણે બીમસેનને કહીને દ્રૌપદી તે કમગનુ પુષ્પ લેઈ યુધિર પાસે ગઈ ”

“ હવે પુરુષોમા એક મદાળજવાનુ બીમસેન પોતાની આ દ્રૌપદીનો અભિપ્રાય જાણી તેનુ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાચુકન થઈ દ્વાયમાં ધનુષ્યમાણુને મદ્દણુ કરી મદોન્મત્ત દસ્તની પેઠે ક્રોધચુકન થઈને જે દિશામાંથી કમગના સુનાસે યુક્ત વાયુ આવતો હતો તે દિશા તરફ કમગ લેવાને જવા લાગ્યો, તે વખતે તે દિશામાં જૂત પ્રાણીઓએ, ધનુષ્યમાણુ ધારણ કરીને આવતા બીમસેનને જોયો તે સમયે વાયુની સાદામતાથી જ મારા બીમને ગ્લાનિ, વિકળતા, તથા ભય કે ઇપશ્ય થયુ નહીં મદાળજવાનુ બીમસેન પોતાના વાયુ ॥ જગના આશ્રયથી ભય તથા શોકનો ત્યાગ કરીને વૃક્ષો તથા લતાઓથી ઢંકાયેલી સિલાઓવાળા, કિન્નરોએ સેવન કરેલા, મૃગાદિ જન-વરોના રહેનાથી વિચિત્ર શોભાનાગા, ખીચ પણુ સર્વ પ્રકારની શોભાથી યુક્ત, જાણે પૃથ્વીનો દસ્તજ હોય ॥ શુ, એમ વૃદ્ધિ પામેલા એક ગંધમા દન પર્વતનાત્યે કેવળ દ્રૌપદીનુ પ્રિય કરવુ એના હેતુથી જવાને રવાને થયો ઠંડા પવનની લહેરોથી તથા વનસ્પતિ આદિકના સુગંધથી આનંદ પામીને મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે આવતો બીમ આસપાસના પર્વતમા પુષ્પને મારે જોતો જોતો જતો હતો. ”

આ રીતે ગંધમાદન પર્વતનુ કેટલુક સુંદર વર્ણન કર્યો પછી બ્યાસ મદાતમા લખે છે “ ગંધમાદન પર્વત ॥ રમણીય સપાટ જગીનને વિષે ફરના પોતાની સાથે વનમાં આવેલી દ્રૌપદીનુ પ્રિય કરવા ॥ ઇચ્છાથી બીમ આ રીતે નિચાર કરવા લાગ્યો, કે—અરે અર્જુને રમણ પ્રતે

ગયો છે અને હું અરી પુષ્પ લેવા સારૂ શરૂ છું, પણ અમારા ભેડ વગર
 સુધિષ્ટિર રાગ શુ કશું ? અરે તે મારામા રનેદને લીધે મારૂ જાન
 જાણીને મારી શોધ કરવા સારૂ નડુળ તથા સદ્દેવને તો નદી મોકલે ?
 એ પ્રમાણે વિચાર કરતો એવો, મનુષ્યોમા સિદ્ધરૂપ, કૃષ્ણ તથા પુષ્પનાળા
 પુણ્યુક્ત પર્વતની તળેટીને જોવામા લાગ્યા હતાં મન તથા દષ્ટિ જોના
 એવો, તથા દ્રૌપદીના કહેવાથી પુષ્પ લેના સારૂ જતો એવો બીમસેન,
 મને પુષ્પ જલદીથી કેમ પ્રાપ્ત થશે એ વિચાર કરતા, તથા પોતાના મોટા
 વેગથી પૃથ્વીને ક પાવતા ગરૂડ પક્ષીની પેઠે જલદીથી ગતિ કરવા લાગ્યો
 વાયુના સરખા વેગવાન તે હસ્તિઓના યુથોને ત્રાસ પમાડતો હતો, સિંહ,
 વ્યાધ તથા મૃગોને પ્રદાર કરતો હતો, પુણ્યોને ઉખેડી પૃથ્વી પર ફેંકી
 દેતો હતો, લતાઓ તથા વેનઓને ખેંચી કાઢતો હતો, મહોન્મત્ત હસ્તિની
 પેઠે પર્વતના ઉચ્ચ સ્થાન અથે આડતા મેઘના સરખા મોટા શબ્દ
 કરતો હતો ”

“ગુફામા સૂતેલા વ્યાધો તેનો શબ્દ સાંભળીને જાગ્યા તથા ચારે
 પાસ નાશભાગ કરવા લાગ્યા, આમચમા ઉડતા પક્ષીઓ પૃથ્વી પર પડી
 ગયા, મૃગોના યુથ જાગી ગયા, વાનરોએ પુણ્યોને ભાગ કાઢે, સિંહોએ
 ગુફાઓને તથા હસ્તિઓ પોતાની ઓંઓ સહિત જો વનમા હતા તે
 વનનો ત્યાગ કરી ખીજા ભાગ વનમા જતા રહ્યા, અને હાથ પામેતા નરા
 દ્વારિ પશુઓ તથા પક્ષીઓ સર્વ દિશામા નરી ગયા કેટલાક સિંહ તથા
 પાકાઓ તો મોટા શબ્દ કરવા લાગ્યા તે વેળા દાયણીઓએ વધારેલા,
 હાથે કરી મળમૂત્રનો ત્યાગ કરતા, જાત થયેલા મનરાગા, અને પડોળા
 રૂઢ મયેલાં મુખનાળા કેટલાક મદાબય કર હસ્તિઓ, સિંહો અને વ્યાધો
 મોટા ક્રોધથી હાથ કર શબ્દ કરતા બીમસેનની સામે દોડ્યા લાગ્યા તે
 જોઇને મહાક્રોધ પામેતા બીમસેન, હસ્તિએ કરી હસ્તિને, સિંહ કરી
 સિંહને અને ખીજા પ્રાણીઓને પોતાના હાથથી હાથુવા લાગ્યા, તેથી હાથ
 પામેવા તે સર્વ પ્રાણી ત્યાંથી નાસના લાગ્યા એ પ્રમાણે કેટલાક સિંહોદિ
 જનનરોનો નાશ કરીને મહાનગવાન પાકુરાજના પુત્ર બીમસેને મોતી
 ગળ્યા કરીને સર્વ દિશાઓ ગળાવી મૂળી, અને ગધમાદન પ્ર ભોગ્ય ગાદ
 વનમા પ્રવેશ કર્યો પછી ગધમાદનની સપાટ ભૂમિમા ઘણાક યોગ્ય
 વિસ્તારવાળા ઘાટ કેળના વનને જોઇને મદોન્મત્ત હાથી ॥ પેઠે તે
 જાગવા માંડ્યું તથા ધણુ લાગ્યા અને મોટા કેળના સ્તંભો ॥ બીમેડી દૂર

ફેંટી દેવા માંડ્યા. વળી બીમસેને નૃસિંહની પેઠે મોટી મજના કરી તેથી
 રૂ, વાનરો, સિંહો, પાડાઓ, તથા જળજંતુ આદિ ધણા મોટા પ્રાણીઓ
 ખરાબ વાપી ત્રાસયુક્ત થઇ બચંકર શબ્દ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને
 જળે ફરીને બીની પાંખવાળા હજારે જળપક્ષીઓ જળમાંથી ઉછળવા
 લાગ્યાં. તે જોઇ અહીં જળનું સ્થાનક છે એમ માનીને બીમ તે તરફ
 ગયો અને ત્યાં આગળના તળાવમાં પ્રવેશ કરી દસ્તિની પેઠે ક્રીડા કરવા
 માંડી. ધ્રુવ પ્રમાણે ક્રીડા કર્યા પછી તલાવને સામે કિનારે જઇ ગંધમાદન
 પર્વતના વૃક્ષોવાળા વનમાં મોટા વેગથી જવા સાથે શંખ વગાડ્યો તથા
 મહત્તની પેઠે પોતાની જુગ ઠોકી, જેના શબ્દે કરી સર્વ દિશાઓ ગાજવા
 લાગી, અને પર્વતની ગુફાઓમાંથી પણ પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો. બીમસેને
 વગાડેલા શંખના નાદને, તેણે ઠોકેલી જુગઓના શબ્દને અને તેના
 આસવાના શબ્દને સાંભળીને પર્વતની ગુફામાં સુતેલા સિંહો મોટા શબ્દ
 કરવા લાગ્યા સિંહના શબ્દ સાંભળીને ત્રાસયુક્ત થયેલા દસ્તિઓએ
 મોટા શબ્દ કર્યા તે આખા પર્વતમાં સંભળાવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે દસ્તિ-
 ઓના શબ્દ સાંભળીને વાનરૂપ દનુમાને મારો લાઇ બીમસેન આવ્યો
 છે એમ જાણી, તે આ માર્ગે ન જઇ એમ વિચારી, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ જવાના
 માર્ગને ઈંધી મૂક્યો. વળી બીમસેન આ માર્ગથી જશે તો શાપ અથવા
 અપમાનને પામશે, માટે મારે એ માર્ગને ઈંધી મૂકવો એમ માનીને તેની
 રક્ષા કરવા સાથે ઢેળના વનના સાંકડા માર્ગને વિશે રહેલા અને વૃદ્ધિ
 પામેલા મોટા દેવવાળા દનુમાને, નિદ્રાયુક્ત થઇ ઈંદ્રધનુ સરખું પોતાનું
 પૂછડું પછાડ્યું, તેથી ઈંદ્રના વજ્રપાત સરખો શબ્દ થયો. દનુમાને પછાડેલા
 પૂછડાના શબ્દની સામે, જેમ ગાય પોતાના વાછરડાને શબ્દ સાંભળી
 સામે શબ્દ કરે, તેમ ગંધમાદન પર્વતની ગુફાઓએ પ્રતિધ્વનિ કર્યો.
 વળી તે શબ્દે કરી તે પર્વત અલાપમાન થવાથી તેનાં શિખરો શિથિલ
 થયાં, અને ચારે બાજુથી પડવા લાગ્યાં. વળી મહોન્મત્ત દસ્તિના સરખો
 મદાભયંકર અને અતર્ધ્યાનરૂપ તે શબ્દ તે પર્વતની વિચિત્ર સર્વ સપાટ
 જમીનને વિશે સંભળાયો હતો. તે શબ્દ સાંભળીને હર્ષયુક્ત થયેલો બીમ-
 સેન, આ શબ્દ ક્યાં થયો એમ માની તે સ્થાનને શોધવાને ઢેળ વૃક્ષના
 વનમાં ચારે પાસ ફરવા લાગ્યો. તે સમયે મોટી જુગવાળા બીમસેને
 વીજળીની પેઠે જેની સામું પણ ન જોઇ શકાય એવા, વીજળી સરખા
 પીળા વર્ણવાળા, વીજળી પડવાના સરખા શબ્દ કરનારા, અંચળ, પોતાના

જે હાથને સાધિયાની પેઠે રાખી તેની ઉપર પડોળું મોઢું, અને નાતું
મસ્તક રાખી, એક મોટી શિલા ઉપર સુનેલા, મોટી કાંધવાળા, સૂક્ષ્મ-
કટિવાળા, નાના ઓઠવાળા, ત્રાંચાના વર્ણ સરખી જીભવાળાં લાલ મુખ-
વાળા, જેની બૃહદિ હાથવા કરતી હતી એવા, જેના મોઢામાંથી દાંત
તથા દાદ દેખાતાં હતાં એવા, તીવ્ર અમભાગવાળા, દાંતયુક્ત મુખવાળા,
હનુમાનને જોયા. જેમ કિરણે સહિત ચંદ્રબિંબ શોભે તેમ તેનું મુખ
મંડળ શોભતું હતું. તે કેળ વૃક્ષના વનમાં અશોક વૃક્ષના પુષ્પના કેસરનો
ગોટા હોય તેમ રહેલા હતા. મોટી કાંતિવાળા, જવાળામુકંદ અગ્નિની
પેઠે પ્રકાશમાન, પીળાં નેત્રવાળા, મોટા શરીરવાળા, અને મહા બળવાન
હનુમાન સ્વર્ગમાં જવાના માર્ગને રોકીને જેમ હિમાલય પર્વત પડયો હોય.
તેમ પડ્યા હતા. પછી મોટી જીભવાળા, બધ વગરના, અને મહાબળવાન
બીમસેને તેની પાસે જઈ વજ્રપાત સરખો મોટો સિંહનાદ કર્યો, જેને
સાંભળી શ્રી તથા પદ્મીએ મોટા ત્રાસને પામ્યાં. તે વખતે હનુમાને
પોતાનાં પીળાં નેત્ર કિંચિત્ ઉઘાડી દૂર દૃષ્ટિથી બીમસેન સામું જોઈ તેની
પાસે આવીને હર્ષથી તેને કહ્યું, કે અરે ! પોતાની વેદનાથી સૂતેલાને
મને તેં શા માટે જગાડ્યો ? અરે ! બુદ્ધિમાન ! તારે સર્વ બૂન પ્રાણીઓ
પર દયા કરવી જોઈએ. અરે ! અમે તો પશુ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ
માટે ધર્મને જાણીએ નહીં. મનુષ્યો તો બુદ્ધિમાન હોય છે માટે સર્વ
જીવો પર દયા કરે છે, અરે ! તારા સરખો બુદ્ધિમાન પુરુષ દેહવાણીને દુષણ
આપનાર તથા પુણ્યને હરનાર એવા કૂરકર્મમાં કેમ આસક્ત થાય ? પણ
તું ધર્મને જાણતો નથી; કેમકે તેં બુદ્ધિમાન પુરુષોની ઉપાસના કરી નથી.
અને તેથીજ તું અલ્પ બુદ્ધિથી શ્રીગાદિ જનનંદોનો નાશ કરે છે. અરે !
તું કોણ છે ? શામાટે મનુષ્ય વગરના વનમાં આગે છે ? અને તારે ક્યાં
જવું છે ? તે મને કહે. અરે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! મનુષ્યોથી દુઃખે કરીને. પણ
જેની ઉપર ચઢી શકાય નહીં એવા આ પર્વતને વિષે અહીંથી સિદ્ધગતિ
વગર કોણથી જઈ શકાય તેમ નથી; કેમકે દેવ લોક પ્રત્યે જવાનો આ
માર્ગ છે, માટે તારા ઉપર દયાયુક્ત થઈને હું, તને આ માર્ગ પ્રત્યે જવામાં
અટકાવ કરનારાં વાર્ધક કહું તે સાંભળ્યે—હે શરવીર ! તારાથી અહીંથી
આગળ નહિ જઈ શકાય એમ હું કહું છું, તે ઉપર તું વિશ્વાસ રાખ; ને
તને જેની ઇચ્છા તે અહીં નજદીક પ્રાપ્ત થયેલાં છે. હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ,
હું તારા હિતનાં વાક્ય કહું છું તે જો તારે માન્ય કરવાં હોય તો આ.

અમૃત સરખાં સ્વાદિષ્ટ મૂળ તથા કળોનું વાક્ષણ કરીને નિરૂત થા; નદિતર મૃત્યુને સ્વાધીન ચક્રસ. ”

“એ પ્રમાણે મદાણુદિમાનુ દનુમાનનાં વચન સાંભળીને શરવીરબીમ-સેન બોલ્યો, કે અરે ! તું કોણ છે ? અને તેં વાનરનું સ્વરૂપ શા દારણ્યથી ધર્યું છે ? ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો વાયુનો પાંડવ બીમ હું તને પૂછું છું માટે કહે. બીમનાં એવાં વચન સાંભળીને વાયુ પુત્ર દનુમાને કહ્યું કે હું વાનર છું, અને તને ધમ્મિછત માર્ગ પ્રત્યે નદી જવા દેઉં, માટે અદ્વીધી પાછો વળ; મારી સાથે વિરોધ કરીશ નહીં. ”

“લીમ—હે વાનર ! મને તારી સાથે વિરોધ થાઓ કે મને તે થાઓ, તેની મારે દરકાર નથી; હું તને કંઈ પૂછતો નથી. તું ઊડ, અને મને રસ્તો આપ; મિથ્યા મારાથી દુઃખ ન પ્રાપ્ત કરી લેમ્હસ. ”

“હનુમાન—હુ વ્યાધિએ કરી કલેસપુકન છું માટે માગમાં ઉઠવાની શક્તિ નથી; જો તારે જવું હોય તો મને ઝોળા ગીને જા. ”

“લીમ—નિશુંબુ પરમાત્મા સર્વના દેહમાં વ્યાપી રહ્યા છે, માટે જેનું સ્વરૂપ જાને કરીને જાણવામાં આવે છે, તેને અપમાન પહોંચાડી ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ. અરે ! હું આઠાશદિ પ્રપચના કર્તાને વેદનાં વાક્યોથી ન જાણતો હોઉં તો તને તથા આ પર્વતને પણ જેમ દનુમાને સમુદ્રને ઉલ્લંઘ્યો હતો તેમ ઉલ્લંઘત. ”

“હનુમાન—હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! જે દનુમાન નામના વાનરે સમુદ્ર ઉલ્લંઘ્યો હતો તે કોણ એમ હું તને પૂછું છું; માટે તને કહેવાની શક્તિ હોય તો કહે. ”

“લીમ—વળાણુવા યોગ્ય મુણવાળા, સુદિમાન, પરાક્રમી, જળવાન, અને રામાયણમાં વિખ્યાત થયેલા શ્રેષ્ઠ વાનર દનુમાન મારા લાભ થાય છે. જેણે રામચંદ્રની સ્ત્રી સીતાની શોધ કરવા સારૂ સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રને એક જલંગ મારી ઉલ્લંઘન કર્યો હતો તે મદાપરાક્રમી મારા લાભ દનુમાનના પ્રતાપે કરીને હું જળ, પરાક્રમ તથા સુદને વિષે તેના સરખો છું; માટે તને શિક્ષા કરવા સમર્થ છું, માટે તું ઉડ અને મને જવાને રસ્તો આપ. જો તું મારી આજ્ઞા નહીં માને તો આજ મારા પરાક્રમને જોમ્હસ; હું તને મૃત્યુ પમાડીશ ! ”

“એ પ્રમાણે પોતાના જળે કરીને મદોન્મત્ત અને પોતાની સુગ્મતા પરાક્રમી ચર્વિષ્ઠ બીમસેનનાં વચન સાંભળીને દનુમાન આ મારો લાભ છે

એમ જાણી પોતાના મનમાં દમી કહેવા લાગ્યો, કે હે નિષ્પાપ ! તું મારા ઉપર પ્રસન્ન થા; હું જદ્દ અવસ્થાનાં છું, માટે મને જોકવાની શક્તિ નથી, તેથી આ મારા પૂજાને ખમેડીને જા."

"હનુમાનનાં આ પ્રમાણે વચન સાંભળીને પોતાનાજીજ્ઞાસથી ગર્વિષ્ઠ બીમસેન આ વાનર જળ તથા પરાક્રમ વિનાનો છે, માટે હું તેનું પૂછકું પકડી તેનો નાશ કરું એમ માની તેની ગણના નહીં કરીને હસતાં હસતાં પોતાના ડાબા દાઘથી તેના પૂછાને ઉચ્ચકવા લાગ્યો, પણ તે લગારે ખસેડી શકાય નહીં, તેથી અતિશય ક્રોધ પામીને જમણા જળથી બે હાથે તે પૂછાને ઉપાડવા માંડ્યું, પણ તે ઉપડયું નહીં, તેથી લજ્જાયુક્ત ચંદ્ર નીચું મોઢું કરી, દાઘ જોડી નમીને તે બોલ્યો કે હે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ ! મેં તને જે દુષ્ટ વચન કહ્યાં તે ક્ષમા કર. હે છુદ્ધિમાન ! તું વાનરનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર ક્રોધ સિદ્ધ, દેવતા ગંધર્વ, અથવા શુદ્ધક છે શું ? હું તને તારી પાસે આવી શિષ્યની પેઠે પૂછું છું, માટે તારે કહેવા પાઘ્ય હોય અને મારે સાંભળના પાઘ્ય હોય તો કહે હનુમાને કહ્યું, કે હે પાડુના પુત્ર બીમસેન ! હું કેસરી નામના વાનરની સ્ત્રી અંજનીને વિષે સર્વ જગત્તા આયુષ્ય રૂપ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો હનુમાન છું."

આટલું કહ્યા પછી હનુમાને પોતાનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ તથા રામનું ચરિત્ર ટુંકામાં બીમને કહી સંભળાવ્યું, તેનું વર્ણન વ્યાસે કર્યું છે. હનુમાને તે હકીકત પૂરી કરનાં બીમને કહ્યું, કે:—

"પછી જ્યારે રાંમને વસિષ્ઠ ઋષિએ રાજ્ય ગાદી પર અભિષેક કર્યો ત્યારે મેં તેમની પાસે વરદાન માગતાં કહ્યું, કે હે શનુઓનો નાશ કરનારા શ્રીરામચંદ્ર ! જ્યાં સુધી આ જગતમાં તમારી કથા રહે ત્યાં સુધી હું જીવું. એ પ્રમાણે મારા વચન સાંભળીને શ્રીરામચંદ્રે કહ્યું કે હે હનુમાન ! આ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું તને વરદાન આપું છું. હે બીમસેન ! શ્રીરામચંદ્રે મને વરદાન આપ્યું તે સાંભળીને સ્ત્રીનાં કહ્યું કે હે વાનર ! તું જ્યાં રહ્યો હોય ત્યાં તને પોતાની મેજે નાના પ્રકારના સુખભોગ મળશે. એની રીતે સ્ત્રીતાની કૃપાથી મને દિવ્યભોગ એની મેજે પ્રાપ્ત થાય છે. x x x અહીં અપ્સરાઓ તથા ગંધર્વો શ્રીરામચંદ્રના દિવ્ય વશનું ગાન કરીને મને હર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. હે કુરુકુળમા ઉત્પન્ન થયેલા બીમસેન ! તું જે માર્ગ પ્રત્યે જ્યાં હોય છે તે ગનુષ્યોળી નદી જઈ શકાય તેવો છે; કેમકે તેનું દેવતાઓ સેવન કરે છે. જો તું તે માર્ગે જાય તો ત્યાં દેવતાઓ તને સાપ દે અથવા અપમાન પહોંચાડે, એવા નિશ્ચયથી મેં તને રોક્યો છે. હે ભારત ! આ

દિવ્ય માર્ગ દેવતાનો છે જ્યાં મનુષ્યો જતા નથી; અને જે પુષ્પ સારું છે આભે છે, તે જ્યાં છે, એવું સરોવર પેશું રહ્યું ! ”

“ હનુમાનનાં વચન સાંભળીને મહાબાહુ બીમસેને મનમાં પ્રમત્ત થઈ તેને પગે લાગીને કહ્યું, કે જ્યેષ્ઠગણુ, મારા સરખો જગત્પ્રમાદી ધન્ય નથી ! કેમકે મેં આજ પોતાના મોટા ભાઈ એવા તમને જોયા. તમે મને દર્શન આપ્યું તેથી તમારો મોટો અનુમદ માની ધણો પ્રમત્ત થયો છું ”

હવે બીમ હનુમાનના સમુદ્ર ઉદ્દેશ ધન કરતી વખતના સ્વરૂપને જોવાંતી ઇચ્છા કરે છે, અને દેહવીક વાતચિત થયા પછી હનુમાન તે દેખાડે છે, અને બીમ તેથી પ્રસન્ન થાય છે. આ પ્રસન્ન વ્યાસમુનિએ લગભગ મધ્ય અધ્યાયથી વર્ણવ્યો છે. એક સો એકાવનમા અધ્યાયના અંતમાં વ્યાસ લખે છે:—

“ હનુમાનુ જોઈયા કે તું મારો ભાઈ થાય છે, મારે હું તારા સ્નેહને લીધે તારું પ્રિય કરીશ, તે એવી રીતે કે જ્યારે તું ચતુષ્પાદ ॥ સેનામાં પ્રવેશ કરી સિંહનાદ કરીશ, ત્યારે હું સખ્દ કરીને તારા સખ્દના વેગને વૃદ્ધિ પમાડીશ; અને અણુનના રથની ધ્વજામાં રહીને મોટા ભયંકર નાદ કરીશ, જેથી તમે ચતુષ્પાદ પ્રાણને સુખે કરી દરજી કરી શકે. એ પ્રમાણે પાંડુ રાજાના પુત્ર બીમસેનેને કહીને તથા કમળનાં પુષ્પવાળા તળાવનો માર્ગ બતાવીને હનુમાનુ સાંજ અંતરધાન થયા ”

આ પછી બીમ સામંધિક વનની તલાવડીમાં ગયો તેવું તથા તલાવડીનું રમણિક વર્ણન વ્યાસે કર્યું છે. એક સો બાવનમો અધ્યાય પૂરો કરતાં વ્યાસ લખે છે.—

“ પાંડુ રાજાના પુત્ર બીમસેને તે વનને જોઈ પોતાના અને કરી માન્યું કે મને જેની કામના હતી તે મળ્યું એમ માનીને પોતાના અતઃકરણથી વનવાસના દુઃખે કરી કવેશપુકત પોતાની સ્ત્રી દ્રૌપદીને યાદ કરી. + + + પછી બીમે તેના અમૃત સરખા સ્વાદિષ્ટ, શીતળ, નિર્મળ અને દલકા જળાનુ પાન કર્યું; ત્યારે તે તલાવડીની કુએરની આશાથી વિચિત્ર દયિયાર ધારણ કરી રક્ષા કરતા એવા કોષવશા નામના લાખજો રાક્ષસો મૃગચર્મ ઓઢેલા, સુવર્ણના બાણગ્રંધવાળા, ચરવીર, ભયંકર પરાક્રમી, દયિયાર ધારણ કરેલા, કવચ પહેરેલા, ચંકા વગરના, ચતુષ્પાદે નાથ કરનાર, અને કમળનાં પુષ્પો લેવાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલા કુંતીના પુત્ર બીમસેનેને જોઈ મોટા સખ્દ કરી પરસ્પર કહેવા લાગ્યા, કે અરે ! પુરુષોમાં સિદ્ધરૂપ, શાસ્ત્ર મહણુ કરેલો, અને મૃગચર્મ ઓઢ્યું છે જેણે, એવો પુરુષ અદ્વિ

શા માટે આગ્યો છે ? એમ તમારે એને પૂછવું જોઈએ. + + પછી તેઓ ભીમને પૂછવા લાગ્યા કે તું કોણ છે ? અહીં શા માટે આગ્યો છે ? ભીમે કહ્યું કે હે રાક્ષસો ! ધર્મરાજની પછી ઉત્પન્ન થયેલો હું પાંડવ ભીમસેન છું. હું પોતાના ભાઈઓ સહિત વિશાળ એવા જહરીવનમાં આગ્યો ત્યારે પાંચાલદેશના રાજા દુષ્ટની પુત્રી દ્રૌપદીએ વાયુથી ઉડી આવેલાં મુગધ-વાળાં કમળનાં પુષ્પને જોઈને તેવાં બીજાં ધનૂં પુષ્પોની ઇચ્છા કરી. તે જોઈ તેનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આગ્યો છું. ”

“ રાક્ષસો—હે શ્રેષ્ઠ પુરુષ ! આ કુબેરને ક્રોડા કરવાનું આત્મંત પ્રિય સ્થાન છે. જેમાં મરવા ઉપ ધર્મવાળા મનુષ્યો વિદ્વાં કરવાને સમર્થ નથી. હે ભીમસેન ! ઋષિઓ, દેવતાઓ, યક્ષો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ કુબેરની રાજ્ય લેઈને અહીં જળપાન કરે છે અને ક્રોડા પાણી કરે છે, પણ જે દુષ્ટ મતિ-માન પુરુષ કુબેરની મજાના નહીં કરીને અન્યાયથી આ તલાવડીને વિષે વિદ્યાર કરવા ઇચ્છે છે, તે નાશ પામે છે એમાં શક નથી ! હે ભીમસેન ! તું ‘ હું ધર્મરાજનો ભાઈ છું ’ એમ કહે છે, ને કુબેરનો અનાદર કરી જળા-ભારથી કમળનાં પુષ્પો લેવા કેમ ઇચ્છે છે ? તું યક્ષના રાજા કુબેરની રાજ્ય લેઈને આ તલાવડીને વિષે વિદ્યાર કર તથા તેના જળનું પાન કર. પણ તેની રાજ્ય વસ્ત્ર અહીંનાં કમળ પુષ્પોની સામું જોવા પણ સમર્થ નથી. ”

“ ભીમસેન—હે રાક્ષસો ! હું અહીં નજીક કુબેરને જોતો નથી અને કદી જોઈ તો પણ તેની પાસે આ તલાવડીને વિષે વિદ્યાર કરવાની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે રાજાઓ કોઈની યાચના કરતા નથી. કારણ કે કોઈની યાચના ન કરવી એવો ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, માટે હું પોતાનો ક્ષત્રિય ધર્મ ત્યાગ કરીશ નહીં. અરે ! આ તલાવડી પર્વતનાં ઝરણાથી ઉત્પન્ન થઈ છે; હું મહાત્મા કુબેરના સ્થાનકથી ઉત્પન્ન થઈ નથી. માટે સર્વ જૂત પ્રાણીને તથા તેને સરખી છે ! વાસ્તે તે સંજાં કોણ કેની યાચના કરવા યોગ્ય છે ? ”

“ એ પ્રમાણે સર્વ રાક્ષસોને કહીને અતિ ક્રોધ પામેલા જગરાન ભીમ તલાવડીમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો. રાક્ષસો તેને ના કહેવા લાગ્યા પણ તે ન માનતાં તેણે તલાવડીમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ક્રોધ પામેલા સર્વ રાક્ષસો ‘ અરે આ ભીમસેનને પકડો, બાંધો, કાપો, આપણે એને રાંવીને ખાઈ જમશું ’ એમ કહેતા કહેતા દ્વાયમાં ઉધાડાં સચો લેઈ તેની નજીક આવ્યા. તે જોઈને મહા વેગવાન ભીમસેન પોતાના દ્વાયમાં ચમરામના દંડ સરખી મુવર્ણના પાટાવાળી, અને મોટી મહા લેઈ તેમની સામે આગ્યો, અને

‘ ઉભા રહો, ઉભા રહો ’ એમ કહેવા લાગ્યો. તે સમયે બીમસેનના ગોવા શબ્દો સાંભળીને મદા ક્રોધયુક્ત થયેલા અને તેને નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે સર્વે રાક્ષસો નોમર તથા પટ્ટિશાદિ સર્પોએ કરી પ્રદાર કરતા તેની ઉપર એકદમ ચારે કોરથી તૂટી પડ્યા. તે વખતે બીમસેન કુબેરના સેંકડો અનુચરોનો નાશ કર્યો. રાક્ષસો બીમસેનનું જળ જોઈને તેની સંધે યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ થયા અને યુદ્ધ કરવાની વિરામ પાડ્યા + + + પછી તે સર્વે રાક્ષસો હેમાસ પર્વતના સિખર તરફ જાગી ગયા. એ પ્રમાણે જેમ ઈંદ્ર દેવોને જીતે તેમ પોતાના સન્નુ રાક્ષસોને જીતીને બીમસેન તે તત્સાવડીમાં પ્રવેશ કરી પોતાની મુઝા પ્રમાણે તેમાંની કમળના પુષ્પો અદબ કરવા તૈયાર થયો. પ્રથમ તેણે તત્સાવડીના અમૃત સરખા જળનું પાન કર્યું, તેથી તે મદાપરાક્રમી અને અત્યંત તેજયુક્ત થયો. પછી તેણે મદામુગંધી કમળનાં પુષ્પો અદબ કર્યાં. ”

“ ક્રોધવશા નામના રાક્ષસોએ કુબેર પાસે જઈને યુદ્ધમાં બીમસેનને જો જળ તથા પરાક્રમ દેખાડ્યું તેની સર્વે વારતા કરી. તે સાંભળીને વટાલ-ધિપતિ કુબેરે કહ્યું, કે હું અનુચરો, બીમસેન દ્રોપદીને માટે પોતાની મુઝા પ્રમાણે કમળનાં પુષ્પો અદબ કરે છે તે હું જાણું છું, માટે તેને મારવા ઇચ્છતો નથી. આ સાંભળીને રાક્ષસો પાછા તત્સાવડી આગળ આવ્યા, સારે તેમણે તત્સાવડીમાં મોટા દર્પથી વિદાર કરતા એકલા બીમસેનને જોયો. ”

“ જે વખતે બીમ તત્સાવડીમાં કમળ લેવા ગયો, તે વખતે જેના યોગથી કાંકરા ઉડતા હતા એવો દુઃસદ વાસુ વાવા લાગ્યો, મદા લયંકર ઉલ્કાપાત અને વજ્રપાત થવા લાગ્યો, અને સૂર્ય કાંતિ વગરનો થયો, જેથી ધણું અંધારું થયું. વળી પૃથ્વી હંપવા લાગી, ઘણી રજા ઉડવા લાગી, સર્વ દિશાઓ રક્તવર્ણ થઈ તથા મૃગાદિ જાનવરો અને પક્ષીઓ લયંકર સંબંધ કરવા લાગ્યા. વળી ધણું અંધકારને લીધે કોઈને કંઈ જાણવામાં આવ્યું નહીં, તથા ખીન્ન અનેક ઉત્પાત થવા લાગ્યા. તે જોઈને યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા કે અરે ! દોષ આપણો પરામવ કરવા આવ્યો છે ? હું પાંડવો ! તમે સૌ રક્ષો ધારણ કરીને સાવધ થાઓ. એમ કહીને યુધિષ્ઠિર ચારે પાસે જોવા લાગ્યા પણ બીમસેનને દીઠો નહીં, તેથી દ્રોપદીને તથા નકુળ સહ-દેવને પૂછવા લાગ્યા કે બીમસેન ક્યાં છે ? તે શું કરવા ઇચ્છે છે ? અથવા તેણે કાંઈ સાદમ કામ કર્યું છે કે શું ? કેમકે તેને તે પ્રમાણે કરવું ધણું પ્રિય છે, અરે ! દુઃખના યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું છે એમ સૂચવનારા ઉત્પાત ધણું

યતા જોનામા આવેછે યુધિષ્ઠિરના એવા વચન સાંભળીને ઉત્તર મનાગી,
 સુર દારવાણી તથા પતિઓનું પ્રિય ઇચ્છનારી દ્રૌપદી જોની કે હે ગર્જન,
 વાયુથી લીડી આવેલા કમળના પુષ્પને મેં ક્ષણે નેવા ખીન્ન થયા કમળ
 જોવાની ઇચ્છા કરી, અને બીમને તે લાવવાની નિર્નય કરી આ હિપગથી
 માફ પ્રિય કરવાને તે પુષ્પો નવાને ઇચ્છાન તરફ ગયા છે દ્રૌપદી ॥ આતા
 વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ નકુળ સદ્દેવને કહ્યું કે આપણે સર્વે
 બીમની પાસે જઈએ * * * હે ધટોલક્ય ॥ તુ દ્રૌપદીને વદન કર અને
 આ તારા નાકમાં થાજણોને વદન કરે ધટોલક્ય આ સાંભળી પોતાના
 રાક્ષસો ॥ સ્વાદાપથી પાડવો, દ્રૌપદી અને જધા બાહ્યજો સર્વને બીમની
 પાસે લેવ મથો આ લો ॥ ઇત્ય પડેતા રાક્ષસાના શરીરોને તેમજો જોના,
 અને કોપધુમ્ત થયેલા તથા ગદા ઉમાથી ઉભેલા બીમને પશુ જોયો નેન
 જોઈને યુધિષ્ઠિરે મધુર વાગીયા કહ્યું કે કુતીના પુત્ર ॥ તારું કદનાથ યાજો,
 પશુ તે દેવતાઓને અત્રિ ॥ એનું આ આદસ કામ શુ કર્યું ॥ દરે જો
 તુ માફ પ્રિય કરના ઇચ્છતો હોય તો તારે આની મીતે કહી ન કરતુ પડી
 મર્વ પાડવો એકલા યજ્ઞ કમળના પુષ્પોને મદધુ કરીને તે તલાવડીને પ્રિય
 પેતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિદાર કરવા લાગ્યા તે સમયે સિવાઓ રૂપી
 આધુષ મહાશુ કરણ, મોગ શરીરવાળા, સૌગધિક વનની રક્ષા કરનાર
 કુરંગના ચાકરો ત્યા આગ્યા, અને તેમજો યુધિષ્ઠિરને, ભોગશને, નકુળને,
 સદ્દેવને, અને ખીન્ન સર્વ બાહ્યજોને નમસ્કાર કર્યા * * * પડી તેઓ
 અર્જુનના આનંદની વાત જોઈને થોડો કાળ ત્યા રહ્યા ॥

॥ પાડવો ત્યા ગહતા હતા તેનામા એક જટામુર નામે રાક્ષસે બાહ્ય
 જુનો વેપ ક્ષણે ત્યા આની તેમને કહ્યું, કે હું મત્રસાજના કુમળ તથા
 સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારાઓમા ઉત્તમ બાહ્યજુ છું એના તેના નામ સાંભળીને
 યુધિષ્ઠિર, નકુળ, સદ્દેવ, તથા દ્રૌપદીને તે ॥ વચનામ નિશ્ચય આવે
 તે બાહ્યજનુ રવરૂપધાર્યુ કરેના હું મનિસાજો રામસ પાડવોના બાજોના
 ભાષાઓને તથા ધનુષોને વવાની ઇચ્છાથી અને રોડીનું હથ્થુ કંવાની
 ઇચ્છાથી લાગ તપાસતો કેટલાક દિવસ સુધી ત્યા રહ્યો. તેનું પોપણુ યુધિષ્ઠિર
 તે બાહ્યજુ છે એમ જાણીને કરતાજીતા, પશુ જેમ રાખોડીથી દકાવમે
 અગ્નિ જાણવામા ન આવી તેમ દકાવ રૂપી ગજોડીથી દકાવતો અગ્નિપત
 રાક્ષસ જાણવામા આવ્યો નહીં એક નખત બીમમેન મૂગા કરવા ગયા
 હતા, પોતાના રાક્ષસ ચાકરે સંદિત ધગાલ્ય ત્યુ દર વનમા ગયા હતા,

લોભશદિ આઘણો રનાન કરવા અને પુષ્પ લેવા ગયા દત્તા, તે મધિ
 જોઇને પોતાનું નિકાળ રવરૂપ ધારણ કરી પાંડવોનાં શસ્ત્રો, દ્રોપદી,
 યુધિષ્ઠિર, નકુળ, તથા સહદેવને મદધુ કરી તે ત્યાંથી આવતો થયો. તે સમયે
 સહદેવ મોટા પરાક્રમથી તે રાક્ષસના હાથમાંથી છૂટા પડી આનમાંથી
 તથવાર કાઢી હાથમાં લેઇને જે દિશા તરફ બીમસેન ગયો દત્તો તે
 દિશા તરફ તેને મોટી બૂમ પાડી યોદ્ધાગ્વા લાગ્યો. તે વખતે દરજી કરી
 જતા રાક્ષસને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, કે હે મૂઢ ! તારો ધર્મ નાશ પામે છે; તું
 ધર્મનાં તત્ત્વને જાણતો નથી ! અરે ! મનુષ્યો તથા પશુપક્ષીઓ પણ ધર્મનો
 વિચાર કરે છે અને રાક્ષસો તો વિશેષથી તેનો વિચાર કરે છે ! અરે !
 ધર્મનું મૂળ તો રાક્ષસો છે અને તેઓ સારી રીતે જાણે પણ છે ! માટે તું
 ધર્મનો વિચાર કરી અમને મૂછી દે. અમારી પાસે રહેવા યોગ્ય છે. * * * *
 હે દુષ્ટ ! જો તારે સર્વ ધર્મથી રહિત થઇને દ્રોપદીનું દરજી કરવું હોય તો
 અમને મૂછી દેઇ અમારાં અંજો અમને આપી અમારી સાથે યુદ્ધ કરીને
 તેનું દરજી કર. જો તું કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર મનુષ્યની સ્ત્રી આ
 દ્રોપદીનું દરજી કરવારૂપ કામ કરીશ, તો જગત્માં અધર્મને તથા અપ-
 કીર્તિને પામીશ. હે નિર્લજ્જ ! તારું આ કામ પાત્રમાં વિષ ધોળાને પાન
 કરવા જેવું છે. એમ કહીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના શરીરને ધણું બારે
 કર્યું, તેથી વારે કરી પીડા પામેલો તે રાક્ષસ જલદી આનવા સમર્થ થયો
 નહો તે જોઇને યુધિષ્ઠિરે દ્રોપદીને તથા નકુળને કહ્યું કે તમે આ મૂઢ
 રાક્ષસથી ઘાય પામશો નહીં, જે એની ગતિને નાશ કરી છે. વળી બીમસેન
 ફર નહીં હોય. તે દમણાં આપી આ રાક્ષસનો નાશ કરજે. * * * *
 પછી સહદેવે તે રાક્ષસને કહ્યું કે, હે રાક્ષસ ! હું સહદેવ નામે પાંડવ છું.
 તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા ઉભો ગ્હે. તું મારો નાશ કરીને આ દ્રોપદીને
 દરજી કરીને લેઇ જા, અથવા મારાથી નાશ પાળીને પૃથ્વીને વિષે સપન કર.
 જો પ્રમાણે સહદેવ તે રાક્ષસને કહેતો હતો તેવામાં હાથમાં ગદા લેઇને
 બીમસેન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. * * * * તેણે રાક્ષસને કહ્યું, કે હે દુષ્ટ
 રાક્ષસ ! મેં રાક્ષસની પરીક્ષા કરતો તને જોઇને ઝાળખ્યો હતો, પણ તે
 વગતે તને મારવ ની છત્ત થઇ નહીં; કેમકે તે આઘણનું રવરૂપ ધારણ
 કર્યું હતું, અમોને અપ્રિય લાગે એવાં વાક્ય કહ્યાં નહોતાં, અમારામાં
 પ્રીતિ ગાળીને અમારી સાથે નિશ્વાસ કર્યો હતો, અને અમારું અપ્રિય કંઈ
 પાપુ કર્યું નહોતું. * * * * અરે કાળારૂપી દોરડાએ કરી ટોંગાયતાએ

તે, જેમ જળમાં રહેનાર મત્સ્ય ધાતુના આંકડાના અગ્રભાગમાં રહેની માસની ગોળીને મળે, તેમ આ દ્રોપદી રૂપ ગોળીને મળી છે ! માટે જેમ તે મત્સ્ય નાશ પામે છે તેમ તું પણ નાશ પામીશ. * * * * જીમસેનના આ વાક્ય સાંભળીને તે રાક્ષસ યુધિષ્ઠિરાદિનો ભાગ કરીને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ ઉભો; અને મહા ક્રોધયુક્ત થઈ બોલ્યો, કે હે પાપરૂપ ! મારે જે દિશા તરફ જવું હવું તે દિશા તરફ હું ન જઈ શકવાથી અટકી રહ્યા છું એમ નથી; કેવળ તારી વાટ જોઈ અહીં રહ્યા છું, કેમકે તે જે રાક્ષસોના નાશ કર્યો છે તે સર્વ મેં સાંભળ્યું છે, માટે આજ હું તારો નાશ કરીને તારા સરીરના રૂધિરરૂપી જળથી તે સર્વ રાક્ષસોની ઉદ્ધવાન રૂપી કિના કરીશ. એ રીતે રાક્ષસના વચન સાંભળીને જીમસેન મહા ક્રોધ કરી તેની સામે યુદ્ધ કરવાને ઠોડ્યો અને રાક્ષસ પણ સામે આવ્યો, તથા જન્મેનું બાહુયુદ્ધ થતા લાગ્યું તે જોઈ નકુલ તથા સહદેવ રાક્ષસની સામે આવવા લાગ્યા, તેમને જીમે દસીને કહ્યું કે હું આ રાક્ષસનો નાશ કરવા સમર્થ છું, માટે તમે જોયા કરો * * * * સાર પછી જીમસેન એવી રીતે તે રાક્ષસનો નાશ કરીને પોતાના ભાઈ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા "

ઉપર પ્રમાણે ૧૪૫ થી તે ૧૫૭ અધ્યાય સુધીમાં પૂરી થતી કથા ઉપરથી કવિએ આ નાટકનું ઇતિવૃત્ત લીધેનું છે એ ઇતિવૃત્તમાથી કવિએ કયો કયો ભાગ લેી રીતે મૂક્યું કર્યો છે તથા શી વ્યવસ્થા કરી છે તે આપણે આગળ જોઈશું.

૬૪ રૂપમાં લખે છે કે—

“ સદ્વત્ત્રાનુચિતં વિચિન્ નાયકસ્ય રસસ્યવા ।

વિચ્છન્નતત્ત્વ પરિત્યાગ્ય મન્યથા વા પ્રરુપ્સ્યેત્ ॥ ”

“ કોઈ ઐતિહાસિક ઇતિવૃત્તમાં જે વૃત્તાંત નાયકના લક્ષણથી અથવા રસથી વિરૂદ્ધ હોય, તેનો ભાગ કરવો; અને કદાપિ જરૂર લાગે તો નાયક તથા રસને અનુસારે તેમાં ફેરફાર કરીને અથવા આગળ પાછળ ગોઠવીને નાટકના ઇતિવૃત્તની રચના કરવી. ” એજ અર્થમાં, આ પ્રમાણે પૂર્વના કવિઓ કરતા આવ્યા છે તેના ઉદાહરણ પણ આપ્યા છે. ઉદાત્તરાધવમાં તેના કર્તા માયુરાજે રામે કપટ કરીને વાલ્મીકી વધ કર્યો છે તે ભાગ તથા દીધો છે અને વીરચરિત્રના કર્તા હનુમતિએ એ વાત ફેરવી નાખી છે; એવી રીતે, કે વાલ્મીકીના સાંચે મિત્રના રાખીને રાગનો વધ કરવા આવનો હતો માટે તેને રામે માર્યો. એવીજ રીતે ઉપર વિસ્તારથી લખેલા

કયા ભાગમાંથી કનિએ કેટલોક નીરમ ભાગ માળી નાખ્યો છે, એમ નાટક
જોતાં વાચનારની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ આવશે. જાણીતા તે અમે પણ કયા ભાગનો
ઉતારો કરતાં જે જે ભાગ નાટકકર્તાએ તજી દીધો છે તે તે ભાગ આજના
ત્યાગિનિન્દ કરી જતાવ્યાં છે. મહાભારતમાં એવા પ્રમુખ વ્યાસે જાણુ વર્ણનાં
છે કે જેથી પાંડવોની દ્રૌપદી ઉપર અસાધારણ પ્રીતિ દત્તી એમ માનવા
પડી આવે છે. અહીં પણ અત્યંત મદન અને શુભના જોખમવાળી જગામાં
જઈ ભીમે કેવળ દ્રૌપદીને ખુસ કરવા માટે કમળ વાવવાનું સાદ્યમ કયું
હતુ, એમ નાટકમાં વર્ણાયું છે; પણ ભીમ આવડુ મોટું સાદસ કેવળ કમળ
લાવવા માટે ખેતી લે એટલે ધૈર્વવાન દત્તો કે નહીં, તથા દ્રૌપદી પ્રતિ ખીજ
પાંડવો કરતાં ભીમની એવા વિશેષ પ્રીતિ દત્તી કે નહિ, એવાન કવિએ પ્રથમ
જતાવી આપવી જોઈએ, કેમકે જો ભીમ પામે અંદાઃ રાક્ષસનો વધ કરાવી
તેના ઉદ્ધત જાળની અસર કવિ જાતાના મન પર ન બેસાડે, તેમ દ્રૌપદી
આથે તેનો સદવાસ વર્ણી દ્રૌપદી પરની તેની માટી પ્રીતિ પણ પ્રથમ ન
જતાવે તો આ નાટકના પાછલા અંકમાં વર્ણવયું ભીમનું શુભનાટાનું
સાદસ, અને તેને દાયે થતું કુખેરના અનુચરો આદિકનું મરણ સુધારિત
ચાલ નહીં. મહાકવિ પ્રેમાનંદના લક્ષમાં પણ આ વાત હતી, એમ તેની
નાટકની વસ્તુમંડલના પરથી જણાઈ આવે છે. જુઓ: નાટકના પહેલા બે
અંકમાં ભીમ દ્રૌપદીનો જુગાર વર્ણવેને ભીમની દ્રૌપદી પ્રતિ અસાધારણ
પ્રીતિ વર્ણવી છે; અને જટાસુરના વધનો પ્રસંગ પણ પ્રથમ વર્ણવીને ભીમનું
રાક્ષસ હથવામાં સાદસ પણ પ્રથમથીજ જતાવી આપ્યું છે. પહેલાજ
અંકમાં કવિ મંત્રાનંદ થયેલા રાક્ષસનો અને દ્રૌપદીનો દેખાવ આપે છે, તથા
ત્યાંથી નાટક શરૂ કરે છે. મહાભારતમાં મંત્રશાસ્ત્રી યજ્ઞને આવેલા જટાસુરને
સુધિધર વગર ઝોળાળી રાખે છે, એમ વર્ણવે છે; પણ અહીં કવિ સુધિધરના
પાત્રને કેવી રીતે જાળવી લે છે? અહીં દ્રૌપદીદ્વારા મંત્રાનંદને રખાવે છે.
જાઓ સર્વદા ખીજ પ્રત્યે વિશેષ દયાળુ લાંગણીવાળી દેવતાથી તેમનાં કપટ
ગુરતા ગુરત ન જાણતા જે સેમના કાલાવાના કરે તેમને માટે બાલાગય
કરવામાં ઉતાવળી હોય છે: એજ આમાન્ય સ્વભાવ દ્રૌપદીમાં વર્ણવવાથી
દ્રૌપદી પાત્રની ખુશીમાં વધારો થાય છે, અને સુધિધર જેવું રાગનાનિમ્મ
પાત્ર મંત્રાનંદ સરખા કપટી તરફ સંસપ્તની દૃષ્ટિથી જુએ છે, એમ વર્ણવેને
પણ કવિએ સુધિધર પાત્રની ઝાઝામાં અત્યુત્તમ વધારો કર્યો છે. આમ
કહીને જામે વ્યાસ મહાભારતી જૂન કહીએ છીએ, અને પ્રેમાનંદ કવિએ

તેને સુંધારી છે એમ કહીએ છીએ, એમ સમજવું નહીં. વ્યાસ મંદાત્માએ પ્રતિદાસ લખ્યો છે અને આ કવિએ નાટક લખ્યું છે, માટે નાટકને અનુરૂપ ફેરફાર કરવો કવિને યોગ્ય હતો, અને તે કયો છે, એમ અમારું કહેવું છે. કવિ જો ભારતની કથાનેજ અનુસરતાં, અને નાટકને યોગ્ય ફેરફાર તેમાં ન કરતા, તો પાંચાલીપ્રસન્ન નાટક જે આજ આપણે રસમય જોઈએ છીએ તેવું થાત કે નહીં એ વિચારવા જેવું છે.

મંત્રાનંદની ભીમ પાસે લાંસાગથ્ય કરવીને તેને રખાવ્યો છે, પણ પ્રસંગ જોઈને તે દ્રૌપદી વગેરેનું દરખા કરી જાય છે. ભારતમાં આ જનાવનું સ્થળ ગંધમાદન પર્વન વર્ણ્યું છે, પણ આપણે જાદરી વનનો કામ્પક આશ્રમ છે, એમ માનવું જોઈએ; કેમકે યુધિષ્ઠિર પ્રથમ ત્યાં રહેતા હતા, અને તે સ્થળથીજ ભીમ કમળ લેવાને ગંધમાદન ઉપર ગયો હતો. રાક્ષસે દરખા કર્યું તે વખતે લોભશાદિ ઋષિઓ રનાન કરવા ગયા હતા, એમ ભારતમાં કહે છે અને કવિ તેમને ચિત્રરથ ગધર્વ પાસે અશ્વિનની ખજાર પૂછવા મોકલે છે. અશ્વિન ત્યાં નહોતો એ વાત શ્રીનાને જણાવવાને કવિએ આ રચના કરી છે માટે તે સફળ છે. વચમાં વચનો તથા બ્રહ્મભોજન વગેરેનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે તે પ્રકરીરૂપ (અર્વાંતર પ્રસંગના એક અંગરૂપ) હોવાથી પ્રતિષ્ઠિત તરિકે ઝાઝો સફ આપવા જેવો નથી, તથાપિ નાટકના વાંચનાર કે જોનારને તો તે ખરેખરી ગમ્મત આપનારો છે. રાક્ષસ દ્રૌપદીનું દરખા કરીને પોતાને ઘેર લેઈ જાય છે તથા ભીમ ત્યાં આવીને તેને મારે છે, એટલે જે અંક સમાપ્ત થાય છે. ભારતમાં એવું વર્ણન છે કે ભીમ રાક્ષસને રસ્તામાં પકડી પાડે છે અને મારે છે. આ પ્રસંગમાં પણ આટલો ફેરફાર કરવામાં કવિનો હેતુ નાટક વાંચનારના હૃદયમાં તુરત આવે એવો છે. કામ્યકનો વધ સાંજળવાના પ્રસંગમાં જે ગમ્મત પડે છે તેથીજ કામ્પક અહીં જણાય છે. આલોભી મૂઢ રાક્ષસ ભીમને શ્રી જાણી કેટલો ક્રોધાગ્ર છે, એ ગમ્મત જતાવવાને કવિએ જે ક્રમમાં આગળ ચસાવી રાક્ષસને તેને ઘેર પહોંચાડ્યો છે, પણ એ કરતાં એવો ફેરફાર કરવાનું જીજ્ઞાસુ મોટું કારણ છે તે રુદ્રો તથા નાટ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાણનારો જોઈ શકશે. આ નાટકમાં પ્રધાન રસ વીર છે તથા તેના અંગજૂત રસ શૃંગાર, રૈદ્ર, કરુણ, અને ભાવ પણ થોડા થોડા વર્ણ્યા છે. જે કવિ ભારતમાં લખ્યા પ્રમાણે અધવચ દ્રૌપદીને છોડાવી દેત તો કદાચ રૈદ્ર કે વીર રસ વર્ણવી શકત અને તેમાં કમળદરખાના પ્રસંગમાં પાછી તેની પુનરૂક્તિ થવાથી

રસદોષ યાત; માટે એ જગેએ વાપ અને શોક રચાવિભાવનું પાપજ કરવાનો કવિને પ્રસંગ યોગ્ય લાગ્યો, અને તેટલા માટે રાક્ષસના વધનો પ્રસંગ તેના ધરમાંજ વર્ણ્યો. વળી વધનો પ્રસંગ જો આમ ન વર્ણ્યો હોત, અને રસનામાં વર્ણ્યો હોત તો તેને કાંઈ પણ પ્રકારથી તિરોધાન કરવો પડત. કેમકે—

“ દૂરાધ્વાનં વધ યુદ્ધ રાજ્યેદગાદિવિપ્લવમ્ ॥

ઇન્દ્રોપ મોક્ષન સ્નાનચુરત ચાનુલેપનમ્ ॥

અમ્બરમહાનાદાંનિ પ્રત્યક્ષાણિ ન નિર્દિશેત્ ॥ ”

અર્થ—દૂર માર્ગનું કમળ, કાંઈનો વધ, યુદ્ધ, રાજ્ય અથવા દેશનો નાશ, નગરને ઘેરો ઘાસવો, બોજન કરવું, સ્નાન કરવું, સ્ત્રી પુરુષનો સંબોધ, શરીરે અંદન આદિનો લેપ, અને વસ્ત્ર ધારણ કરવા કે વસ્ત્ર ખેંચી લેવા, એ વગેરે પ્રસંગ ગંભીરિ ઉપર બતાવવા નહીં. ” (દસકપ). એવી નાટ્યશાસ્ત્રની અજ્ઞા છે. સારે જો રાક્ષસના વધના પ્રસંગને તિરોધૂત કરત, તો ખીજ અગભૂન રસ વર્ણવવાના પ્રસંગ પણ કવિ ખોત, માટે રાક્ષસનો વધ રાક્ષસના ધરમાંજ કર્યો છે, તેજ કીક કહ્યું છે.

ત્રીજા અંકમાં પવનથી ઉડી આવેલા કમળને જોઇને દ્વાપદી ભીમ પાસે તેવાં કમળ માગે છે, અને ભીમ તે લેવા જાય છે, એ વર્ણન છે. ભીમને રસનામાં જૂતાદિ તથા વન દેવતાઓ મળે છે, એ પ્રકરી રૂપ પ્રસંગ કવિ કલ્પિત છે. કવિએ એમ વર્ણ્યું હોત કે “ ભીમ ગાઠ જંગલમાં ગયો, ત્યાં વાધ હતો. ત્યાં વરુ હતો, ત્યાં દાથી હતો, ત્યાં પાડા હતો, ત્યાં કેળનાં વન હતાં, ઇત્યાદિ ” તો તે વર્ણન નાટકને ઘટ્ટું છે એમ કાંઈ કહેશે. ત્યારે ગંધમાદનના દેવતાઇ વનનું વિકટપર્ણ અને દેવતાઇપર્ણ બતાવવાને કવિએ ખીજું શું કરવું જોઇતું હતું? વન દેવતાદિકનો પ્રસંગ આ વાતને ઉત્તમ રીતે બંધબેસતો યુધ્ધ પડે છે. એ પ્રમંથ વર્ણનવાર્તા કવિએ જ ખુશી કરી છે તે વિષે અમે હવે પછી બોલીશું. અહીં તો માત્ર નાટકનું ઇતિવૃત્ત શું છે તેજ બતાવીએ છીએ.

ચોથા અંકમાં હનુમાન તથા ભીમનો મેળાપ બારતમાં કલ્પા પ્રમાણે વર્ણ્યો છે. બારતમાં હનુમાને યુગ યુગના ધર્મે વગેરે કેટલીક વાત ભીમના પૂછવાથી કહી છે તેનું વર્ણન છે, તે કવિએ પ્રસંગને ન લગતું હોવાથી તથા રસને નિરૂપયોગી હોવાથી તજ દીધું છે. તેમ હનુમાનનું ત્રેતાયુગનું મહાનુ રવરૂપ ભીમને બતાવ્યાની વાત પણ તજ દીધી છે,

કેમકે બીમ સરખા પરાક્રમીથી હનુમાનનું પૂછકુ સુદા ખસેડી ન શકાય, એ વગેરે વર્ણન કરનાથી વીરનો અગભૂત અદ્ભુત રસ જોટલો આવે. જોડાએ તેટલો આવી જાય છે; તેમ છતાં હનુમાનના મોટા શ્વરપતું દર્શન કરાવીને અદ્ભુત રસ સંપૂર્ણપણે વર્ણવી અંગની અતિવિસ્તૃતિ રૂપ રસદોષ કવિ શા માટે કરે ? આ જગોએ એ કવિએ એ વાત છોડી ન દીધી હોત તો જરૂર અદ્ભુત રસ જે ગાણુ છે તે પ્રધાન થાત, અને તેથી પ્રધાન રસ વાગ છે તે આખો પડી જાત પણ જીજ્ઞાસુ કરિએ કરતા જે પ્રેમાન હન નસ્ય વિદ્વાનો વખાણે છે, તે આવી જૂન કેમ કરે ?

પાયમા અકમા જદરી વનમા રહેલા યુધિષ્ઠિરને ઉત્પાતનું દર્શન થાય છે તેથી તેઓ ધરોત્કચ આદિની સાહાયથી સૌમધિક વનમાં જાય છે. બીમ તે વખતે હનુમાને જતાવેલી સૌમધિક વનની તલાવડી આગળ જઈ કુબેરના સેવકોનો પરાજય કરી તલાવડીમાંથી કમળ એકઠા કરી રહ્યો છે. બીમથી પરાજય પામેલા કુબેરના અનુચરો આ વાતની કુબેરને જાણ્યું કરે છે, ત્યારે કુબેર તેમને માત્ર એટલું જ કહે છે કે “ દ્રૌપદી નિમિત્ત બીમસેન કમળ લે છે એ વાત હું જાણુ છું : તેને શકવો નહીં.” ભારતમાં એમ છે, પણ નાટ્યસાહિત્યના નિયમ પ્રમાણે નિર્વહણ સંધિને અંતે ચારે પાસથી આન હતી ટટિ થવી જોઈએ, માટે કવિ અહીં કુબેરને અને અર્જુનને પણ લાવી મેળવે છે, અને નાટક પૂરું થાય છે.

મહાભારતમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોમાંથી ઉપર કલા તેટલા પ્રસંગની સુંદર સકલના કરીને અદ્વાર્કવ પ્રેમાનંદે આ નાટક લખ્યું છે. એ નાટકજ છે, એમ તો એને જોઈને હજી કોઈ સામાન્ય માણુષ્ય પણ કહી શકશે, પણ રૂપકના દશ કે ઉપરૂપકના અઠાગમાંથી તે કયા પ્રકારનું છે, એ વાત વિદ્વાનોને જાણના જેવી છે. અમે તેને સર્વ રૂપકોમાં અગ્રગણ્ય નાટકનું નામ આપીએ છીએ નાટકના લક્ષણ સાહિત્ય દર્પણમાં લખે છે કે :—

“ નાટક સ્યાત્તૃપ્ત સ્યાત્પચ સંધેસમન્વિતમ્ ।
વિરસદ્રુષાદિગુણવતુક્ત નાના વિમૂર્તિમિ ॥
સુલ્લદુઃખસમુદ્ભૂતિ નાના રસનિરન્તરમ્ ।
પચાદિકા દશપદાસ્તત્રાકા પરિકીર્તિતા ॥
પ્રત્યાતવશો રાજયિ ધોરદાત્ત પ્રતાપવાન્ ।
દિવ્યોથદિવ્યાદિવ્યો વા ગુણવાપ્તાયકો મતઃ ॥

एक एव भवेदसौ दुर्गातो धीर एववा ।

अगमन्ये रसाः सर्वे क्षायो निर्दग्धेनृनः ॥

चत्वारः पञ्च वा मृग्याः कथं कथावृत्तपूरुषा ।

गोपुच्छाग्रतमान तु वपन तस्व कीर्तितम् ॥ "

અર્થ—“ ઇતિદામાઃમાર્થી પ્રખ્યાત વૃત્તાત લેખને નાટક મ્યંતું જોઇએ તથા તેમાં મુખ વગેરે પાંચ સંધિઓ વર્ણવા જોઇએ નાટકમાં વિવાસ, અંપતિ વગેરે મુખ વર્ણના જોઇએ તથા નાના પ્રદારનાં અંધર્થ પણ વર્ણનાં જોઇએ. તેમાં મુખ અને દુઃખની કિત્પતિ વર્ણની જોઇએ. જુદા જુદા રમ અવિચ્છિન્નપણે વર્ણનાં જોઇએ. તેમાં જોડામાં જોડા પાંચ અને ધન્યામાં ધન્યા દશ અંક થવા જોઇએ. નાટકમાં જે નાવક જોજવો તે પ્રખ્યાત વંશનો મજાણિ, ધીરોદાત વગેરે મુખનો, પ્રતાપવાન, દિવ્ય અથવા દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિનો જોઇએ. નાટકમાં પ્રધાન રસ સુંગર અથવા વીર બેમાર્થી એકજ જોઇએ. અને જીવન મર્વે રમ અગણુન વર્ણવવા, નિર્વહજ સંધિમાં અદ્ભુત રસ વર્ણવવો. નાટકના કાર્યમાં ચાર કે પાંચ મુખ્ય મુક્યોનો ઉપયોગ કરવો. નથા તેના અકની રચના ગાયના પૂછડા જેવી કરવી, એટલે પહેલા અંક કરતા જીજો અંક નાનો, એમ ઉત્તરોત્તર અંક નાના કરવા. ”

આ બધાં લક્ષણો જે પાંચાવીપ્રસન્નાખ્યાનમાં હોય તે તેને સામાન્યપણે નહીં પણ યથારાજ નાટક કહેવું જોઇએ. આ નાટકનું ક્ષતિ-વૃત્ત મહાબારતમાં છે, અને તે વળી પાંચ સંબંધી હોવાથી વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એમાં મુખ, પ્રતિમુખ, વગેરે પાંચ સંધિઓ વર્ણવા છે, તે તેની વીકામાં તે તે ઉદાહરે બતાવવામાં આવ્યું છે, અને આ વિવેચનમાં પણ અમે તે યોગ્ય રથજે રકુટ કરીશું. વળી આ નાટકમાં યદ્યાદિક સંપત્તિ, નૃપાદિક વિલાસ, અને શૌર્યાદિક અથવા વનશૌભા આદિક વિશ્રુતિ પણ વર્ણવી છે. દ્રૌપદી આદિ પાત્રોના પ્રિય સમાગમ વગેરેથી મુખ ની અને જટાસુરે કરેલા હરજી વગેરે પ્રસંગથી દુઃખની કિત્પતિ પણ વર્ણવી છે. એમાં બીમ અને દ્રૌપદીના પ્રસંગદારા સુંગર, વિચાર્યો અને બીમ ઘટોત્કચના પ્રસંગદારા બપાનક જટાસુર અને દ્રૌપદીના પ્રસંગદારા રામા, જટાસુર અને બીમના પ્રસંગદારા સૈન, બીમના અને હનુમાનના પ્રસંગદારા અદ્ભુત તથા બીમ અને યદ્ધ સેવકોના પ્રસંગદારા વીર રમ નિરતર અમાન્ય છે. એ બધા રસો સતત છૂટા છૂટા પણ એકના અત-

ધાન ચવાની સાથે બીજની ઉત્પત્તિ થાય એમ સ કળાવણા આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે; તથા જેમ માળાના મધુકામાં આખો દોરો સળંગ હોય તેમ વીર રસ આખા નાટકમાં આદિથી અંત સુધી પ્રવાનપણે જોવામાં આવે છે. આ નાટકના અ ક પણ પાંચ કરેલા છે. બીમમેન નાવક છે તે પ્રખ્યાત ચંદ્ર વસનો રાજર્ણિ છે. વળી તે ધીરોદત્ત પણ છે, કેમકે શોક અને ક્રોધાદિકથી તેનું ચિત્ત પરાભવ પામતું નથી. તેને જગામુર ઉપર ક્રોધ થાય છે ખરો, પણ જગામુરને મારવો એ જાણે તેને મન રમત હોય તેમ તે તેની સાથે દ્રૌપદીના વેશમાં દ કામને ગમત પણ કરે છે. વન દેવતાઓ ઉપર તે ક્રોધ કરે છે પણ સ્ત્રીએ ને હણવી નહીં, એવું હનુમાનનું વચન તે યાદ લાવે છે. એવી રીતે વીર પુરુષને ધટે તેટલો ક્રોધ જો કે વર્ણાયો છે તથાપિ તે ક્રોધથી ગાડો જની ગયો હોય તેમ વર્ણાયું નથી, માટે તેનું મન ક્રોધથી પરાભવ ન પામીને વિવેકની મર્યાદામાં રહેલું હોય તેમ વર્ણાયું છે. બીમમાં આપણે કાઠ કાષ્ઠ કામે આત્મસ્તુતિ દેખીએ છીએ પણ તે એવી પ્રસંગાનુસાર છે કે તેથી એની ધીરોદત્તતા બગડતી નથી. તે અતિ ગંભીર છે. બીમનું પાત્ર મદાત્મા વ્યાસે પણ અક્ષમાર્થીત વર્ણુ છે માટેજ આ કવિ પણ એક જગોએ બીમ પાસે રહેવરાવે છે કે “ક્ષમાની તમા ! અને તે બીમમડને !” એમ છતાં તેજ જગોએ તેણે દ્રૌપદીના મર્મવેધક વાક્યની તેને (દ્રૌપદીને) ક્ષમા પણ કરી છે. આમ વર્ણુને કવિએ ધીરોદત્ત થઈ જતા બીમ પાત્રની ધીરોદત્તતા જળવી છે. બીમમાં નિમૂઠ (અંતરમાં દંડાયલો) અહંકાર તો ધણો હતો. એ એટલી સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે તેને ઉદાહરણની જરૂર ધાગતા નથી. છેવટે તે દંડવત અથવા જે અંગીકાર કર્યું હોય તે છાંડે નહીં એવો હતો, એમ પણ કવિએ બીમ હનુમાનના મેળાપ વખતે વર્ણુ બતાવ્યું છે. હનુમાને બીમને કહ્યું કે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તેદિવ્ય કમળ હું જ તને લાવી આપું” લા આગળ બીમે તે કમળ ગમે તેટલા કપ્પે પણ પોતેજ લાવવાની ઇચ્છા કરી, એથી તેનું દંડવતપણું જળવાયું છે. કાષ્ઠ કહશે કે બીમ નાવક ધીરોદત્ત નહો પણ ધીરોદત્ત હતો, કેમકે તે શૈર્ષાદિ મદવાળો, અસહનશીલ તથા આત્મસ્તુતિ કરવાવાળો હતો. પણ આ વાત ખરી નથી, એમ નીચે લખેલા ધીરોદત્તના તથા ધીરોદત્તના લક્ષણથી માલમ પડશે. દસ રૂપના બીજ પશ્ચિમેદમાં ધીરોદત્તનું લક્ષણ મંચકાર લખે છે કે—

“ મહાસત્વોઽતિગમીરઃ સમાવાનવિકાશનઃ ।

સ્થિરો નિગૂઢાદ્ધકારો ધીરોદાત્તો દદ્યનઃ ॥ ”

અર્થ—“ મોટા ધૈર્યવાળો, અતિ મંજીર ક્ષમાવાન, આત્મશ્રુતિ નહીં કરનાર, સ્થિર, નિગૂઢ અહંકારવાળો, તથા દદ્યન દોષ તેને ધીરો-દાતા નાયક ગણવે. ”

હવે તેજ અંચમાં ધીરોદત્તનાં લક્ષણ લખે છે કે—

“ દયં સાસ્યયં મૂચિષ્ઠો માયાહધરણયનઃ ।

ધીરોદત્તસ્ત્વહંકારી ચલધન્દો વિકાશનઃ ॥ ”

અર્થ—“ અત્યંત ગર્વ અને અત્યંત અદેખાધવાળો, ઇગ કપટ કરનાર, અહંકારી, અસ્થિરમનવાળો, અંડ—અધંકર કોપવાળો અને આત્મશ્રુતિ કરનારો દોષ તેને ધીરોદત્ત ગણવે. ”

બીજા નાયક આ નાટકમાં કેવી રીતે વર્ણવેલો છે તે જોવાથી આ વાતનો ખુલાસો થઈ જશે. બીજાને છળકપટ કરનારો તથા અસ્થિર મનવાળો કવિએ કોઈ જગોએ વર્ણવે નથી; અને અહીં પૂછો તો વર્ણવે પણ નહીં. જહ્વા પ્રતિનાયકને ધીરોદત્ત વર્ણવવામાં આવે છે. આ નાટકમાં જટાસુર એ પ્રતિનાયક છે માટે તેને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે—

“ હુચ્ચં ધીરોદત્તઃ સ્તબ્ધઃ પાપકૃદ્વસની રિપુઃ । ”

એટલે લોભી, ધીરોદત્ત, સ્તબ્ધ (જડ-અકડ), પાપી, વ્યસની અને નાયકનો શત્રુ, એવા કવિએ યોજ્યો છે. તેને દ્રોપદીના સોમવાળો વર્ણવેલો; ધર્મરાજના સામવચન અને દ્રોપદીનાં પ્રાર્થનાવચન તે માનતો નથી, એમ જતાવીને તેને સ્તબ્ધ પણ વર્ણવે છે; તેના પ્રાર્થના આગળ મનુષ્યનાં ચૂંટી આવેલા શરીર પડેલાં કહીને તેને પાપી વર્ણવે છે; તે મનુષ્ય જીઓતું હરણ કરે છે, એમ જતાવીને તેને કાગદિ વ્યસનવાળો વર્ણવે છે, અને તે બીજાની નિંદા કરે છે, એમ જતાવીને તે દ્વારા તેને નાયકનો શત્રુ પણ વર્ણવે છે. પ્રતિનાયકના એ જહ્વા શુણ્ણ સાથે તે ધીરોદત્ત પણ હોવો જોઈએ. દ્રોપદી આદિ તથા પાંડવોને લેઈ જતી વખતે તેનાં વચન તપાસો. તેમાં ગર્વ અને અહંકાર માલુમ પડી આવે છે. તે મંત્રાનંદ યજ્ઞને રહ્યો છે તેમાં તથા દ્રોપદીને છેતરવાને તે અર્જુન તથા જીમનું રૂપ ધરીને આવે છે તેમાં, તેની માયા તથા છળ કપટ જણાઈ આવે છે. મંત્રાનંદ રૂપે છતાં તે વિદ્વત્કાંદિની અદેખાઈ કરે છે એ તેનો મત્સર શુણ્ણ છે, અને

એજ રીતે ધીરોદ્ધતપણાના જીજ્ઞાસુ પણ તે પાત્રમાં વર્ણાવવાં ઠામ ઠામ મળી આવશે.

ભીમ નાયક જેમ ધીરોદ્ધત છે તેમ પ્રતાપવાન છે; જો ન હોય તો બૂનપ્રેનાદિ, વ્યાધાસંહાદિ, અને યક્ષરાક્ષસાદિ તેનાથી પરાજય પામત નહીં; એટલુંજ નહીં, પણ સ્વતઃ કૃષ્ણેર પણ એમ ઇચ્છે, કે ભીમની વાચછેથી વસ્તુને આપતાં યજ્ઞેએ આડ કરી વાર લગાડી તેની ક્ષમા ભીમ આપશે કે નહીં ? આ નાયકનો પ્રતાપ નહીં તો શુ કહેવાય ! વળી ભીમ દેવથી માનુષીને પેટે અનતરેણો હોવાથી દિવ્યાદિત્ય નાયક છે.

નાટકમાં એક પ્રધાન રસ જોઈએ તે પ્રમાણે આમ આ નાટકમાં વીર રસ પ્રધાન છે, અને જીજ્ઞાસુ પાછળ કલ્પા તેવા રસ અંગમૂલ અથવા ગોણુ છે. નિર્વેદણુ સધિમા હનુમાનાદિના પ્રસંગમાં તથા વનમાં ચાલતાં વૃક્ષો ઉપાડી ફેંકી દેવાના પ્રસંગમાં અદ્ભૂત રસ પણ વર્ણાયો છે. આ નાટકમાં ભીમ, જટાસુર અને વિદ્યુષક એ ત્રણ પુરુષ અને દ્રૌપદી તથા વસંતિકા એ બે સ્ત્રી મળીને પાંચ પાત્રો મુખ્ય કાર્યમાં વ્યવસ્થિત છે. આ નાટકના અંક પણ ઉત્તરોત્તર નાના થતા ગયા છે. માટે ગોપૂચ્છામ સમાન નાટકનું નિષ્પન્ન પણ સમું છે.

આ પ્રમાણે એમાં નાટકના સર્વે લક્ષણો યથાર્થિત હોવાથી તેને શુદ્ધ નાટકનું નામ ધટે છે. પાછળ કલ્પુ તેમ એના પાંચ અંક કરેલા છે. અંકનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે—

“ પ્રત્યક્ષનેતૃચરિતો રસભાવસમુજ્જલ. ।
મવેદગૂઢશબ્દાર્થ. ક્ષુદ્રચૂર્ણકસયુતઃ ।
વિચ્છિન્નાવાંતરૈકાર્થ કિંચિત્સભનર્વિદુકઃ ।
યુક્તો ન વહુમિ કાર્યે વીજસહાતિમાનૂ ન ચ ।
નાના વિધાનસયુક્તો નાતિપ્રચુરપથવાન્ ।
ભાવશ્યકાના કાર્યાણામવિરોધાદ્વિનેર્મિતઃ ।
નાનેકદિનનિર્વર્ત્યકથયા સપ્રયોજિત ।
આસન્નનાયક પાર્યંતલિચતુરૈસ્થપા ।
દૂરા લ્હાન વબો યુદ્ધ રાજ્યદેસાદિવિપ્લવ ।
વિવાહો મોજન શાપોત્સર્ગૌમૃત્યુ રત તથા ।
દત્તચ્છેદય નસચ્છેદય મન્યમાદાકર ચ યત્ ।
શયનાધરપાનાદિનગરલુપ્તોવનમ્ ।

સ્નાનાનુલેપને ચૈમિર્વર્જિતો નાનિવિસ્તરઃ ।

દેવપરિજનાદીનામમાત્યવણિજામપિ ।

પ્રત્યક્ષચિત્ર ચરિતૈર્યુક્તો માવરસોદ્ભવઃ ।

અન્તાનેષ્ઠ્યતનિરિવલપાન્નૌક ઇતિ વર્તિતઃ ॥ ”

અર્થ—અંકમાં નાચકનું ચરિત્ર અત્યક્ષ દેખાડવું. તેને રસ અને ભાવની બંજનાદિથી પ્રકાશિત કરવો. તેમાં શબ્દોની યોજના સૌને સમજાય એવી કરવી, અને કદાચિત્ શૂદ્ધ શબ્દ વાપરવો. પડે તો ટુંકામાં તેની સમજણ પણ આપવી. તેમાં જૂદાં જૂદાં પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત વર્ણવવાં પણ તે બધાંનો સંબંધ મુખ્ય ઇતિવૃત્ત સાથે ગળવો જોઈએ. (પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત પણ એવું ન જોઈએ કે જેને ઉપાડી લેવામાં આવે તોપણ મુખ્ય ઇતિવૃત્ત ખર્ચિત ન થઈ શકે). પતાકાકે પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્તનું બીજું અંક પૂરો થતાં નાચ ન કરવું, પણ કાંઈક વળગેલું રાખવું, એટલે તેનો સંબંધ તે પછીના અંકમાં નીકળી આવે એમ કરવું. એકજ અંકમાં અનેક કાર્યવાજા વૃત્તાંત યોજવા નહીં. (અર્થ જોતાં તો ગમે તેટલા અંક વડે આખું નાટક બનવું હોય તથાપિ તેમાં કાર્ય (પરિણામ) એકજ આવવું જોઈએ). અંક પૂરો થાય ત્યાં આગળજ બીજાનો સંદાર ન કરવો, પણ બીજા એવાં મૂકવાં કે તેનાં ફળ પછીના અંકમાં જોવામાં આવે. નાના પ્રકારનાં વિધાન એક અંકમાં બતાવવાં અને અતિશય પણ તેમાં આણવાં નહીં. અંકની રચના એની રીતે કરવી કે જેથી નાચકાદિનાં આવશ્યક નિસંકર્ષાદિને બાધ આવ્યો છે એમ જોનારને જણાય નહીં. વળી એક અંકમાં અનેક દિનથી બને એવું ઇતિવૃત્ત પણ આણવું નહીં. ત્રણ ચાર પાત્ર અને નાચક અંકમાં વારસરતી આવે એમ રચના કરવી. દૂરથી ખૂબ મારવી, વધ કરવો, મુદ્દ, રાજમહાંગ, દેશમંગ, વિવાહ, ભોજન શાપ, શાપનો હિતગે, ચત્તુ, સંભોગ, કાંતે કરીને કાપવું, નખથી કાપવું, અને બીજાં પણ એવું લગભગ હોય તે, શયન, અધરપાન, નગર વગેરે ને ઘેરે ઘાલવો, રનાન કરવું, શરીરે ચંદનાદિનો લેપ કરવો, એવા બનાવ રંગભૂમિ ઉપર દેખાડવામાં આવે એવું વર્ણન અંકમાં કરવું નહીં. પટરાણી, પરિજન, પ્રધાન, વેપારી, એ સર્વેનાં એવાં અત્યક્ષ ચિત્ર બતાવવાં કે જેથી ભાવ અને રસ દીપ્તિ નીકળે અંકને આ તે રંગભૂમિ ઉપરથી બધાં પાત્ર જતાં રહે એવી રચના કરવી. ”

પ્રત્યક્ષપ્રસન્નાપ્થાનના અંકો એ લક્ષણોથી યુક્ત છે કે નહીં તે

જોઈએ બીમ નામક છે અને તેનું ચરિત દરેક અકમા પ્રસન્ન બતાવનામાં આવે છે, તથા તે કેનું રસમય તથા બાવબગક છે તે ટીકામાં પણ બહુ રથળે જતાવ્યું છે એટલે અહીં તેનું પુનઃવર્તન કરતા નથી એમાં કોઈ કોઈ જગોએ ભાષા સંસ્કૃતના હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યને શબ્દાર્થ જ સ્પષ્ટ આવે તેમ નથી, પરંતુ તે તે રથળે પાત્રાનુરૂપ ભાષા હોવાથી તથા ભારતી ઇતિહાસ વર્ણન કરવાનું હોવાથી કવિએ તેમ કર્યું છે એમ છતાં પણ એક જ અકમા ભાષારચના સગવડ અને વૈકલ્પિક પ્રચારવાળી છે, તે તો આ નાટકમાં સમાવેની કદ સેકડો મહેરતોથીજ માવમ પડી આવે છે આમાં રક્ષસની ભાષા કદાચ વિચિત્ર છે, પણ તેના પ્રુનાસો તેજ રથળે ટીકામાં આપ્યો છે અહીં એ વિષે એટલું જોવાનું છે કે તે ભાષા મને તેની વિચિત્ર યોજવા છતાં પણ શ્રાવણે સમજવાને યોગ્ય કરી દીધી છે, આમાં દ્રૌપદીનું જટામુરથી હરણ એ પ્રસંગ અનાતર કથા રૂપ છે પણ તે પ્રાસંગિક ઇતિહાસ હોવાથી તેનું મિદુ (બીજ) પહેલાં અકમા અંતે નાશ કર્યું નથી તેમ તે ઇતિહાસ કે નિવહણ સુધી પહોંચાડીને છે અને પણ જટામુરનો ભાઈ ઘટામુર બીમને રોકવા આ યોગ્ય સુધી પહોંચાડ્યું છે કમળની પ્રાપ્તિ અથવા પાચાવીને પ્રસન્ન કરવી એ એકજ કાર્ય બધા અકમાએ મિદુ કરીને કર્યું છે પહેલાં અકમા યગપ્રસંગ તથા બીમ દ્રૌપદીનો વનવિદ્વાજ, આ એ પ્રસંગ વર્ણવે છે તે બે દિવસનું ઇતિહાસ છે બીજા અકમા જટામુરના વધનો પ્રસંગ છે તે એક દિવસનું ઇતિહાસ તથા આક્રીના અકમા બીમ કમળ લેનામયો તે પ્રસંગ છે, તે પણ એકજ દિવસનું ઇતિહાસ છે એવી રીતે એક અકમા અને દિવસનું ઇતિહાસ આપ્યું નથી જગમુરનો વધ રમૂમિ પર બતાવ્યો નથી, એ વિષે તો પાછળ કહેવાઈ ગયું છે કવિએ બીમ દ્રૌપદીના એ પ્રસંગમાં શૃંગારની છેક છેદની સીમાનું દર્શન કરાવી યુક્તિપૂર્વક પ્રસંગ બદલી નાખ્યો છે, એ પણ કવિના આતુર્યને ધન્યવાદ અપાવે એવું છે અર્થાત સભોગાદિ પ્રસંગ પણ સભાળ્યા વળ્યા છે એ વિના અકમા બીજા લક્ષણો પણ આ નાટકના અકમા એવા રમૂ જોવામાં આવે છે કે તે વિષે વિશેષ વિસ્તાર કરી આકાંક્ષાપૂર્ણ કરવું હીન નથી આવી રીતે નાટક તથા અકમા સ્પષ્ટ લક્ષણવાળા અથવા દુર્લભ આપણે વાચના માગીએ.

અચકાર પ્રથમ નાન્દીદારા નાટકમાં વર્ણનું સૈંદ્ય કરીને પૂર્વગ કરે છે આ નાન્દી કોણે બતાવી ને કાંઈ નાટકમાં લખ્યું નથી, કેમકે જૂના કવિએ તેમ કરતા નથી. પણ તે સૂત્રધારજ બોલી એવું અનુમાન થાય

છે. હવે સૂત્રધાર અને નટનો સંવાદ ચાલે છે તે જાણવા જેવો છે. ગૂજરાતી ભાષાની તે વખતમાં કેવી અવગણના થતી હતી, તેનું બહુ સરસ ચિત્ર કવિએ લાંબા આશ્રુ છે. તેમ કવિની ગૂજરાતી ભાષાના અભિમાનની તીવ્ર લાગણી પશુત્વનાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ સ્થળે કવિએ સૂત્રધારના અને નટના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો પ્રત્યેક ગૂજરાતી ભાષાના અભિમાનીના હૃદયની આરપારનીકળી જાય એવા છે. “વિમાતાએ શું આ રંગમુગિ ભાળી સ્વભાષા પર ભાવ ધરે એવો એકંદ્ર રસદ નહિ નિપાળ્યો દેવ” “ગુજરાણા મુછ ઘટ એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ નાખવા એકે પદે ચર્ધ રહી છું.” “હવે તારો જન્મ ગુર્જર જૂમિમાં થયો છે એમ હું મણીશ. બાકી ખીજ માટે તો હું આગ માતું છું”...અથવા ‘મૌનં સર્વાર્થ સાધનમ્’ આ વાક્યો કવિના મનનો કયો ભાવ સૂચવે છે? પ્રેમાનંદના પહેલા અને પછી અનેક કવિઓ થયા હશે, પણ ગૂજરાતી ભાષા ખીલવવાનું પણ એમ પાછડી ન પહેરનાર ખીજે એક તો કોઈ જોઈએ ! અરુ. પ્રેમાનંદના આવા પરિશ્રમ માટે આપણે તેના ઉપકૃત છીએ.

ળીને પ્રવેશ નકુળનો છે. નકુળ પોતાની સ્થિતિનો શોક કરે છે તે દ્વારા પાંડવોની તે વખતની સ્થિતિ વર્ણવી છે. તથા એની સ્થિતિમાં પણ યથાશક્તિગિનિતોપચાર વડે તેઓ યગ્ર કરતા, માટે તેમના મનનો ઉત્કર્ષ પણ વર્ણવ્યો છે. 'જમે તેની દુઃસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ મહાન્ પુરુષો નિક્રિયા પામતા નથી, ' એવું પ્રાચીન વાક્ય અહીં કવિએ યુધિષ્ઠિરાદિના અસ્થિતિ સિદ્ધ કરી ગતાવ્યું છે. નકુળના પ્રવેશમાં તે જેટલો પોતાની સ્થિતિનો શોક નથી કરતો તે કરતા તે દ્રૌપદીના વનવાસ સંકટનો વધારે શોક કરે છે અને તેમ કરીને પ્રત્યેક પાંડવને દ્રૌપદી કેવી વહાની હતી તે ગતાવી આપ્યું છે. એની વહાવી દ્રૌપદી જે માણે તે આશુરિ આપવાને પાંડવો તત્પર થાય, એવી પણ એ જ્ઞાતિથી કવિએ સૂચના કરી છે.

આ પ્રવેશનું રચન રસતો છે, તેથી હવે પછીના ત્રીજા પ્રવેશમાં યજ્ઞશાળાનો દેખાવ આપવાનો અવકાશ આવવા માટે ભણે આચ્છાદન (COVER) ન આપ્યું હોય તેવું છે. આગળના પ્રવેશોની દૃષ્ટિકોણનું અવલોકન કરતા આપણે જોઈશું કે મહુધા બધે એક દૃશ્ય (SCENE) અને એક આચ્છાદન એમ કવિએ ક્રમવાર આપ્યું છે. હાલના વખતમાં જે નાટકો લખવાય છે, તેમાં પ્રવેશોનો આવે કમ બહુધા હોય છે તોજ તે લખવાને સરળ પડે છે પ્રેમાનંદના વખતમાં આજની રીતે નાટકો નહીં લખવતા હોય એમ માનવાને કારણે છે, તેમ છતાં ધણા પ્રાચીન વખતમાં પડાઓ (ચિત્રપટ) સંલિપ નાટકો લખવાતાં હતાં એ વાત પણ કેટલાક નિદાનોએ સિદ્ધ કરેલી છે. તેવી રીતે દેખાવ આપી લખવાનો વિચાર મનમાં રાખી પ્રેમાનંદે આ નાટક લખ્યું હોય તો પ્રેમાનંદની બુદ્ધિ વિશે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્રીજો પ્રવેશ ધૌમ્ય લોમશનો છે. આ પ્રવેશમાં મુનિઓની સરકૃતમય ભાષા તથા ઉદાહરણાર્થે સરકૃત ભાષાની કહેવતો વગેરે જોવામાં આવે ॥ યુધિષ્ઠિર વજ્રમાન થઈને કોઈ નાનો યગ્ર કરે છે તથા ધૌમ્ય લોમશ તેના યાજ્ઞક છે. આ પ્રવેશમાં કવિ મંત્રાનંદને સગાર વધારે ઉધાડો પાડવા જેવો કરે છે. રમરવર્ધકની જગ્યા મંત્રાનંદને પ્રાપ્ત કરી આપનાની ઇચ્છા દ્રૌપદી ॥ હોવાથી રમરવર્ધક અને મંત્રાનંદની સ્પર્ધા અત્યંતીજ યાનુ થાય છે રમરવર્ધકને સોપેલું ધી મંત્રાનંદ સતાડી પછીયા પોતે જોગી આવે છે અને એમ કરી રમરવર્ધકને દવકો પાડી પોતે વહાવો થાય છે. પ્રતિનાયકના લક્ષણમાં વર્ણવેલા છળ અને મત્સર

શુભો વાંચનારે અહીં યાદ કરવા. કેટલાંક દલકાં નાટકોમાં જોમ અસંગદ વાણી જોલવાનેજ વિદ્વપકનું પાત્ર યોગ્ય છે તેમ અહીં કવિએ કર્યું નથી, તે પણ જોવા જેવું છે. વિદ્વપકના બધાં વાક્યો સચુક્તિઃ મર્મર્થવાગાં, પ્રસંગને લગતાં, તથા તેની સાથે જોતાના હન્યને દાસથી વિકસિત કરનારા અહીં વર્ણવ્યાં છે. મદ્દા યત્નથી મેળાઈ પૂર્વાદૃતિ સમયે હોમવા રાખી મૂકેલું શ્રી પુરન્દર ચમ્પદથી ચર ચતા મત્રને અત્ત હેમવું, એમ આચાર્ય કર્પા જગાં વિદ્વપક કર્કી તે મત્રનો પ્રારંભ ચર્તાજ પુરન્દરમાના પુરન્દ્ર એટલા અક્ષરો સાજાગી પૂરણુ ચયું. એમ સમજી હોમી દેડે, અને તેથી ગભીર મહાવિઓ ગુરસે યાવ છે, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર દિલગીર યાવ છે, ખીજવાયલી દ્રોપદી (વિદ્વપકને) મહેણાં મારે છે અને મંત્રાનંદનો તેની સાથે પડછો નાખી તેનો પક્ષ કરે છે, તથા એ સધણું જોઈ વિદ્વપક બાપડો ખસિયાણો પડી જાય છે. આ સર્વ દેખાવ જોનારના મનને કેવા આકર્ષણ કરે એવા છે, તે રસસ વિના જીજ્ઞાસાએજ જાણી શકશે.

એાધો પ્રવેશ જોજનશાળાના રસ્તાને છે. (હવે પછીના પ્રવેશમાં આશ્રમ પાસેના ઉપવનનો તથા કમળવાળા સરોવરનો દેખાવ આપવામાં આવશે તેવું આ આન્હાદન જાણવું.) અહીં પ્રથમ મંત્રાનંદ એકલો પ્રવશ કરે છે. તેના જોલવા ખરથી હવે શ્રાતાઓ સમજે છે કે તે આજીયુ નથી પણ આજીયુના વેશમાં છૂપાયેલા રાક્ષસ છે. આ વાત તેની પછી પ્રવેશ કરનારા ભારતીભટ, બીમભટ, સોમભટ, મોદકાનંદ, સદાશિવ, વગેરે દિલ્લેની તેની સાથેની વાતચિતથી વધારે સ્પષ્ટ યાવ છે. કવિએ આ જોગ્ય અર્પી રચના કરી છે કે આજીયુ તે રાક્ષસ છે એવા બેદ જાણના વિનાજ તેના સાથે વાત કરે છે, અને રાક્ષસ એમ જીહે છે કે રખેને નતે જાણી મયા હાવ, તથા જોતાંઆ ખાતરીપૂર્વક જાણે કે એ રાક્ષસ છે નાટકમાં જોને પતાકાસ્થાનક કહે છે તેના જેવી આ રચના છે.

પાંચમો પ્રવેશ તલાવડીમાં કમળ તોડતા જીમનો છે. પાછલા પ્રવેશમાં શૂંઘારના ઉદ્દીપન વિલાવ છટા છવાયા વર્ણવ્યા છે તે સર્વનો અહીં ઉપયાગ ચવાને શૂંઘાર વર્ણવ્યો છે. પ્રથમ વસંતિકા અને પછી પાચાલી પ્રવશ કરે છે. મંત્રાનંદને માનીવો કરાવવા જીમને દ્રોપદી આજીયુ બલામણુ કરે છે. આ પ્રવેશમાં શૂંઘાર કેવી રીતે વર્ણવ્યો છે, તથા તેને કેવી રીતે નાટકના ઇતિવૃત્તમાં ઉપયાગી કરી લીધો છે, તે કહેવા કરતાં તે રચણે જોવાથીજ વિશેષ અનુભવવામાં આવશે.

છઠ્ઠે પ્રવેશ મનિ સિધ્ધેનો છે કુશભટ્ટ, પુષ્પભટ્ટ, ભવભટ્ટ, નયનાથ, નિત્રામનાથ સ્વામી, પાથ, કાન્નાથ, એના નાગરાગા વિવર્યાઓ મૃગાઓ જતા બીમ ! મુનિનો સદેશો કહ્યા આવે છે, તથા ધર્માત્મકચર અન બીમન દેખીને બીદહે નાશવાવસ્યા પી મારી ગિચિતિ તથા તે વખતના અભિનય કવિએ આશય ઉપજાવે એવી રીતે આ સ્થળે વર્ણવે છે, ધીમા અન કમા એમ વર્ણવે છે બીમની એકદાગરીમા મનાન દાશુ માડવો સદિત દ્રોહીને દરી ગયો, એ વતને સુધગીત કરાવે આગમ્યા આ પ્રવેશ રથો મૂક્યા હોય એમ લાગે છે પડેનો અક સદી પૂરો થાય છે

ધીમા અકમા પડે આ પ્રવેશમા પાચાતી પાંચકુની નજરે આવે છે. પાચાતી પોતાને થતા અપશુકનનો ખેદ કરે છે, તેવામા વસતિકા આરીને તેને વાય પાંચ આપે છે, વસતિકાના બચનું આ ઠેકાણે કરિગેડીક વર્ણન આપ્યું છે પછી અનુક્રમે તેજ જગોએ સદેશ, નકુળ અને સુધિષ્ટિ આપી ચક્રે છે તથા સત્તાએ દગ્ધ થયેનો શોભ કરે છે, અને મનાન દાશુ પર તેનો રાજ ગત વે છે એવામા મનાન દાશુએક પ્રવશ કરી વસતિકા શિલાય બધાને જોયળીને આપ્યો જાય છે, તથા વસતિકા જાયથી મૂંઝેલ થઈ જાય છે, અને પડે પડે છે.

ધીમા પ્રવેશમા ધૌમ્ય, લોમશ, અને રમરર્ધક પ્રવેશ કરે છે, તેઓ પાડવોની શોધ કરે છે એમા વસતિકાનો આત્મસ્વરૂપને પડાપડી નેગશ અન રમરર્ધક જાય છે, તથા ધૌમ્ય પ્વાન કરે છે, એવે પડે ઉપાડાયા વસતિકાને મૂંઝેલ રહેવી રમરર્ધક લુએ છે, અને સર્વગામી નેને શાત કરવાનો યત્ન કરે. વસતિકા શુદ્ધિમા આવી નથી તેથી તેને મદરિંગો શાપ દેવા નૈવાર થઈ જાય. એવામા ગણમ પસેથી છૂટા પડેનો સદેશ બીને તેડી આરી પ્રવશ કરે છે, તેગન ધૌમ્ય અસિધ્ધ અપી દ્રોષની નેરેની ગાધમા મોકલે છે આ પ્રવેશ જમાનક રસ પાસર છે, તથા પ્રતિનાયકનું કાર્ય જે દ્રોષનીદગ્ધ, તે સિદ્ધ કરે. વસતિકાના દ્રોષદી પ્રતિ પ્રેમભાવ કવિએ અદી અપ્રતિમ વર્ણવે છે

નોએ પ્રવેશ જમાનમા થાય છે તથા લા પાડવોને દગ્ધ કરી જતો રક્ષમ દેખાય છે, અને સુધિષ્ટિ તેને સાગ વચાથી બોલ આપે, ધર્મનુ ધર્મપણ કવિએ અદી દેખાડી આપ્યું છે. ચક્રે તે પહેલાથીજ પડે પડી ગયા હો, અને તે ધીમા પ્રવેશમા ધૌમ્ય દિને આવી ગયો પશુ દત્તા અન નકુળ પશુ તે પાસેથી છૂટી જાય છે, તથા ડેવે બીમનો

શબ્દ સાબળી યુધિષ્ઠિરને પશુ તે છોડી દઇ દ્રૌપદીને લેઇ નાશી જાય છે.

ચોથા પ્રવેશમાં બીમ તથા સદૈવ રાક્ષસને શોધતા પ્રવેશ કરે છે. બીમનો ક્રોધ અહીં સારે વર્ણવાયો છે.

પાંચમે પ્રવેશ રાક્ષસને શોધના નકુલ તથા યુધિષ્ઠિરનો છે. રાક્ષસનું ધર અહીં ખાસે છે, એવાં કેટલાંક ચિન્હ તેઓ જુએ છે, એટલામાં બીમ તથા સદૈવ તેમને આવી ગયે છે. ચારે મળીને વળી શોધ કરે છે, અને દ્રૌપદીનો રિવાપરવર ઓળખી તે તરફ ચાલ્યા જાય છે. આમાં કવિએ જુગુપ્સા વગેરે મિહાસ રસના ભાવ વર્ણવે છે તથાપિ તે જ્યાં વડે બીમના ક્રોધનું ઉદ્દીપન કરીને રોદ રસ વર્ણવે છે.

ઉપરના ત્રણ પ્રવેશ જંગલમાં વર્ણવા પછી છઠ્ઠા પ્રવેશ રાક્ષસીના ઘરમાં શોધ કરતી દ્રૌપદીનો વર્ણવે છે. અહીં રાક્ષસની દાસી કુન્જિકા દ્રૌપદીને વખાણકાર આપી જાય છે. (એ વચ્ચેનો આગળ બીમ દ્રૌપદીનો વેષ ધરવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે, માટેજ જહુધા તે આ સ્થળે લાવી મૂક્યું છે) દ્રૌપદીને રાક્ષસ આવી સમજાવે છે, અશુભનું રૂપ ધરી આવીને છળે છે, પશુ દ્રૌપદી તેના કાલાવાલાજ કરે છે કે તું મને છોડ, છેવટે રાક્ષસથી જયવાનો એકેય હથાળ દ્રૌપદી જોતી નથી ત્યારે ગળે ફાંમે ખાઇ મરવા તૈયાર થાય છે, એવામાં એકાએક બીમાદિ પાંડવો પ્રવેશ કરી તેને બચાવે છે.

દ્રૌપદી વગેરે સકુને વિદાય કરી બીમ દ્રૌપદીને રાક્ષસે પહેર્યા આ-પેશુ વસ્ત્ર ઝોટી ખુણામાં બરાબ બેસે છે. આ વખતનો બીમ અને જટાસુરનો સંવાદ જહુ રમુજ છે. જટાસુર બીમને દ્રૌપદી જાણી તેની સાથે વાત કરે છે અને બીમ તેને શ્લેષાર્થ વાઠોથી ઉત્તર આપતો જાય છે અને આખરે એવીજ રીતે બીમ તેને અંતઃપુરમાં લેઇ જાય છે. આમ પાત્રોના નિર્ગમ થયા પછી નેપથ્યનો કાલાહલ અને રંગબૂમિ ઉપર રાક્ષસનાં પરિજનની દોડાદોડથી રાક્ષસનો વધ સૂચવ્યો છે.

રાક્ષસનો બીમે વધ કર્યો, તેની સજાસદને અત્યક્ષ પ્રતીતિ આપવા માટે લોહીવાળાં અંગ સહિત બીમ પ્રવેશ કરે છે, એ આ અંકનો સાતમો અને છેલ્લો પ્રવેશ છે. પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત અહીં જહુ અંશે સંપૂર્ણ થાય છે.

ત્રીજા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં નદીનો દેખાવ છે. પ્રથમ વસંતિકા અને દ્રૌપદી પ્રવેશ કરે છે. જળથી ત્રિપૂરી પડેલી માછલીને જોઇ દયાદે

મનનાળા દ્રૌપદી તેને જળમાં ન ખાવે છે એમ કહીને કવિએ મુચ્યું છે કે દ્રૌપદી પશુ શણ્ણવાર પોતાના પતિનો વિયોગ સહી શકતી નથી જી મારી તે ઉત્સુકતાથી વાટ જુએ છે પછી ભીમ પ્રવેશ કરે છે એવામાં વાયુથી ઉડી આવેલું કમળ તેની દૃષ્ટિએ પડે છે અને તેમા તે રમ્પલાવાળી થાય છે ભીમ પાસે એવા ધણા કમળ મગાવવાને દ્રૌપદી એક અદ્ભુત યુક્તિ રચે છે. ભીમ દ્રૌપદીને જળક્રીડા માટે સાથે જવા કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી કહે છે, કે “ હા સ્વામીનાથ ! ચાલો, પશુ—” એમ અરધુ ખોલી અટકી જાય છે ‘ આગળ શુ કહેવાની હતી, ’ એમ ભીમ પુછે છે પશુ દ્રૌપદી આડાનેડા ઉત્તર આપી ભીમને ઉત્ક્રાંતિ કરી, છેવટે રથગ ક્રીડા કરવાની મરજી જતાવે છે અને એક શિલા પાસે જાય છે ભીમ વસતિ કાને તે પર ફૂલની શય્યા પાથરવા કહે છે શય્યા તૈયાર થયે તે પર ભીમ દ્રૌપદીન પોતાની સાથે બેસવાનું કહે છે, ત્યારે દ્રૌપદી પોતાની પાસેનું સુગંધિ કમળ જતાવી તેવા કમળની શય્યાપર બેસવાનો અભિતાપ જણાવે છે અને પછી યુક્તિપૂર્વક મુનિ કુમારિકાઓના નૃત્યની વાત કરી શણ્ણના ધ્રુવરા પગે બાધી દ્રૌપદી ભીમને મુનિકુમારિકાઓના નૃત્યનું અનુકરણ કરી જતાવે છે, તેથી ભીમ પ્રસન્ન થાય છે અને તેને ઇચ્છિત વસ્તુ મળવાનું કહે છે દ્રૌપદી પોતાની પાસેનું કમળ જતાવી તેવા ધણા કમળ માગે છે. આ પ્રવેશમાં કવિએ શૃંગાર રસ ઉત્તમ વર્ણવ્યો છે; અને પાછળ જેમ મત્રાનંદને માનીતો કરાવવામા શૃંગારનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે કરતા અધિક અહીં કમળ મગાવવામા કર્યો છે આખા નાટકમા એક પશુ નૃત્યનો દેખાવ નહીં, તે કવિને ઠીક નહીં લાગ્યું હોય તેથી તેણે દ્રૌપદી પાસે નૃત્ય કરાવવા ની યોજના કરી હોય એમ લાગે છે. એમ કરવામા તેણે દ્રૌપદી સરખું મોટું પાત્ર કેવું માચ્યું છે, તે જોઇને કવિની રસમૃતા નિયે ધનનાદ ઉપજે છે દ્રૌપદી એકાંત વનમા એકલા પોતાના વદાયા પતિ પાસે નૃત્યનું અનુકરણ કરી જતાવે છે, એમ વર્ણવવામા કવિએ શૃંગારનું જ ઉદ્દીપન કર્યું છે, એમ કહીશું તોપણ આવશી તેમ છતાં શૃંગાર ઉધાડો ન પડી જાય માટે તેને નૃત્યના પ્રસંગથી આચ્છાદિત પશુ કર્યો છે. નૃત્યથી પ્રસન્ન થઇ વચને વધાવતો ભીમ કમળ લેવા જાય છે

ખાંજો પ્રવેશ મધમાદન તરફ જવાના માર્ગનો છે અહીં પ્રથમ ચાર જૂન પ્રવેશ કરે છે આ જૂનો ની વાધા વણુનિ તો કવિએ હૃદય

વાળી દીધી છે. ધ્વજગણેસ, અવગનિયો, ઝાંપકો અને ઝાંપકી, એ ચાર પાત્રની નિર્ગનિરાશ્રય વાપા તેમની નર્તનને અનુસારે વર્ણવી છે, જે સદા-પૂરક તેમની વાપાનું અવલોકન કર્યા વિના વર્ણી સકાય નહોત; સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની વાપામાં જે ખારીક બેઠે દોષ છે, તે બેઠે આ નીચ પાત્રોની વાપામાં પણ જણાવી આપવા કવિએ કસર રાખી નથી. હાકમાં પ્રત્યક્ષિત ભૂતનાં સદ્ગુણો દર્શિએ અહીં સારો ઉપયોગ કરી લીધો છે. લોક કહે છે કે જે જૂનથી જીદે તેને જૂન હેગન કરે, પણ અહીં ભીમનો પોતાના જગનો નિશ્ચય એટલો જધો વર્ણવ્યો છે કે તેને સાક્ષાત્ કાગનો ભય પણ લાગે નહીં. જૂન હલટા ભીમથી જીદીને નાશી ગયા પછી વાધ, રીછ, ભુડ, વગેરે સિદારી પ્રાણીઓ ભીમને જંગમમાં મગે છે, તથા તે પરજિત થયા પછી વકુલ્લિસ અને નવગાદિત નામે જે વનદેવતાઓ ભીમને રોકવા માટે આવે છે, આગળ જતાં દર્શિએ ખુમારો કર્યો છે કે એ જૂન તથા પશુઓ વનદેવતાઓનાં સેવક તથા વાદન હતા. એ રીતે એ પ્રવેશમાં ત્રીજો અંક ગમાત કર્યો છે.

ચોથો અંક ભીમ અને દનુગાનના પ્રસંગનો છે. ભીમ તથા દનુગાન જન્ને પરાપા શ્વેતગા ઉત્પન્ન થયેલા વાયુના પુત્ર હોવાથી જન્ને બાઈ છે, આ કલ્પના યદ્યપિ કવિની નવીન નથી, તથાપિ કવિએ એનો અહીં સારો ઉપયોગ કર્યો છે. ભીમ સાગ પિક વનમાં જતાં આડે માર્ગે અહીં જશે તો દ્વાની પામશે એમ ધારી પડેલા પ્રવેશમાં વાયુ તેને ગીધે માર્ગે શી રીતે લેઈ જવો તેનો નિશ્ચય કરે છે. આ પ્રવેશમાં પર્વતના ઉચ્ચ પ્રદેશનો દેખાવ આપવો એમ કરેલા વર્ણન ઉપરથી કવિની ધારણા જણાય છે.

ખીજો પ્રવેશ વનના માર્ગમાં વનદેવતાઓનો છે. ભીમે તેમનાં અનુસર જૂતોને જીદીવરાવ્યાં, તેમનાં વાદન ગજગાદિપાદિને માર માર્યો, તથા તેમનું કેળોનું વન ઉપાડી નાખ્યું, અને તે પશુ એક માનવે, તેથી કોધે વાગાળને તેઓએ ભીમને જૂતો પાડવાને ખરો માર્ગ જાણ કરી દીધો. વાંચનારે બદમાં રાખવાનું કે નાટકમાં કાર્યસિદ્ધિ વિષય વિના ન વર્ણવવી એવા નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમનું અહીં કવિએ પણ ન કર્યું છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં પર્વતના કરાડા ઉપર બેઠેલા વાયુદેવ તથા દનુગાન પ્રવેશ કરે છે, અને પર્વતની નીચના પ્રદેશમાં કેળોનું ઘાટું વન છે. ભીમને સ્વર્ગને માર્ગે ન જવા દેતાં તેને સાગપિક વનને રસ્તે પાડવાની ભલામણ કરી વાયુદેવ તથા છે, અને ભીમ પામે અવ્યો જણી દનુગાન કેળવનની

વચ્ચે માર્ગ રોકી રાખે છે. અહીં જીમ નથા દનુમાનનો જે ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણવે છે, તે નાટકમાં વાચવાથીજ લક્ષમાં આવે એવો છે. એક વાર જીમને અનુચ જાગવાનો વખતો પડી તે દનુમાનનું પૃથક્ સમૂહ પશુ ઉપાડવા સાર્ય થતો નથી, એવું અદ્ભુત જગ દનુમાનનું વર્ણનિ શ્રાતાના વિશ્વાસને જન્યત કર્યો છે. વ્યામ મદાત્માએ આ પ્રસંગ જારનમાં વધુ લાંબો વર્ણવ્યો છે, એ અમે પાછળ જણાવીજ ગયા છીએ, તેમ છતાં તેમાંનો અર્થ કે ચમત્કાર ન જવા દેતાં રસનું પેાષણ થાય એમ આ પ્રમંગને કાનિએ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યો છે માટે તેને પન્નવાદ ધટે છે.

પાંચમી આંકમાં પ્રથમ કવિ જરૂરી વનનો પાડવનો આશ્રમ જનારી પહેલો પ્રવેશ કરે છે. અહીં પાંડવોને ઉત્પાત દર્શન થાય છે તેનું થોડુંક વર્ણન છે જે વખતે જીમ કમળવાળી તવાવડીની પાસે મક્કના અનુચરો સાથે યુદ્ધ માંડી બેઠો હતો તે પ્રસંગને સૂચવનારા આ ઉત્પાત છે, એમ કવિએ જનારી આશુ છે. જીમની ગેરદાજરી ભોઈ તેને જાગવાને ઉકાંઠે ગમેલા યુધિષ્ઠિરાદિ ધરોતકચની સાદાવથી જીમ પાસે જવા નીકળે છે એમ વર્ણવે આ પ્રવેશ પૂરો કર્યો છે.

ખીજે પ્રવે. સાંગધિક વનના માર્ગનો છે. જનદેવતાની શીખવણીથી ધટાસુર તે માર્ગ રોકીને પર્વત જેવડા રૂપે બેઠો છે. જીમ તેને પર્વત માની ગદા ધડે તોડવાને પ્રહાર કરે છે કે ધટાસુર જીવ લેઈ નાસે છે. આ પણ એક અદ્ભુત પ્રસંગ છે. “ ધટાસુર કે પટાસુરે રસનો રોક્યો છે ” છતાંદિ જીમના વચનથી આપણે એમ માનવું જોઈએ કે એ ધટાસુર છે એમ જીમના જાણવામાં છતાં તેને પર્વત મા 11 જીમે તે પર પ્રહાર કર્યો. પણ જીમ જાણે છે, એમ જો નહીં કરીને કવિ કહે તો પછી અદ્ભુતતા રહે નહીં, માટે તે વાત શ્રાતાઓને સમજાવવાને માત્ર સ્પર્શ કરીને છોડી દીધી છે. વળી પાછી વનદેવતાઓ સાચી ચર્ચા આપે છે પણ જીમનું તેજ ન સંવાવાથી નારી જાય છે. કવિએ અહીં ધટાસુરના જનાવથી કાંઈક ગૂઢ હારવનો પ્રમંગ પણ આપ્યો હોય તેમ દીસે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં સાંગધિક વનની કમળવાળી તવાવડીનો દેખાવ નજરે પડે છે. ત્યાં આગળ તવાવડીનું ન્દાણ કરનારા કુગેરના એવકા ઉદ્દિશ્વન, કિજરેશ્વર, નીલબોત, વિદ્યુત્તમાત્રિ, કાકનદેશ્વર, વગેરે જીમ અને વનદેવતાના સંગ્રહનીજ વાતો કરતા જાય છે અને પુષ્પની માળાઓ તૈયાર થતી જાય છે. કવિ નાટકના લાપચુ રસાકારેયુકતો તે સર્વ

કયાં અગ નાનકમાં કંચાકંચા વર્ણ્યા છે, તે બહુધા ટીકામા બતાવ્યું છે માટે અહીં ચર્ચિતચર્ચણ કરતા નથી. બીજા અંકમા જટાસુરને મારી દ્રૌપદીને મુકત કરી ત્યાથી તે ત્રીજા અંકમા ભીમ કમળ લેવાં ગયો, ત્યાં સુધીમા બીજાનો સમાર વધારે નિસ્તાજ કરીને પ્રતિમુખ સધિ વર્ણવ્યો છે. ત્રીજા અંકમાં ભીમને ઈષ્ટસિદ્ધિ કરતા વાર વાર નિર્મ નડ્યાં છે તથા તેમાથી તે પાર પાડતો ગયો છે એમ વર્ણવેને ગર્ભસધિ વર્ણવ્યો છે. ચોથા અંકમા હનુમાનના મેળા પ પછી ઇન્દ્રની વરતુ પ્રાપ્ત કરી દ્રૌપદીને હુ પ્રસન્ન કરી સગીર, એવી ભીમની ધાગણા જાતાને સમજાવી આરમ્ભ સધિ વર્ણવે છે જે અનુક્રમે મુખાદિ પાંચ સધિઓ વર્ણવા છે, તેજ અનુક્રમે આરબ, યતન, પ્રાપ્તિશા, નિયનાશિત અને રનાગમ, એવી કાર્યની પાંચ અવસ્થાઓ પણ વર્ણવે છે. આ નાટકમાં પાયાલીને પ્રસન્ન કરવા રૂપ મુખ્ય કાર્ય છે, અને તે માટે ભીમનો પ્રાસ એ અધિકારીક ઇતિવૃત્ત છે. જટાસુરનો પ્રસંગ એ પતાકા રૂપ પ્રાસગિક ઇતિવૃત્ત છે. મત્રાનર્દના હપર ચક્રની દષ્ટિ, એ પતાકા રૂપ ઇતિવૃત્તનું બીજા (મિદુ) છે, તથા જટાસુરનો વધ એ, એ બિદુનું કાર્ય છે. એજ પ્રમાણે બીજા પ્રાસગિક ઇતિવૃત્તના મિદુ વગેરે જાણી સેવાં વાચુથી છોડી આવેલા કમળને જોઈને તેવા ઘણા મેળવવાની દ્રૌપદી પે ઇન્દ્ર રૂપ આધિકારિક વૃત્તનું બીજા પંચ પાંચમા અંકમા સદાચ કમળ રીદ્રે પદી પે પ્રાસિરૂપે રંગવાન થયું છે જે આપણે ઉપગળ કહી આવ્યા છીએ.

આ નાટકમાં ઠવિએ ભીમ, દ્રૌપદી, મિદુષક, વસતિકા, યુધિષ્ઠિર, નંકુળ, સદેવ, ધટોત્કચ, ધૌમ્ય, લોમશ, અને જટાસુર, એમુખ્ય પાત્રે વર્ણવ્યાં છે. અને તેમા પણ ખરેખરો ભાગ લેનાર તો ભીમ, દ્રૌપદી અને જટાસુર છે. ભીમ નાયક, જટાસુર પ્રતિનાયક, અને દ્રૌપદી નારિકારૂપે વર્ણવે છે. નાટકમા કહેના નાયિકાને યોગ્ય બધા ગુણો દ્રૌપદીમા કેવી રીતે વર્ણવા છે એ ગતાત્રતા બહુ વિસ્તાર થઈ જાય માટે તે ' મધ્યાધીરા ' ના ચિકા હતી, એટલું કહીનેજ વિરામ પામીએ છીએ. આઠલો વિચાર્યોજો જટાસુરની દાસી કુન્નિકા, જમસુરના પરિજન, વ્યાધાનિ પશુઓ, જૂનો, વ નદેવતાઓ, ધગસુર, હનુમાન, વક્ષના ચાકરો, કુબેર, અશુન, વગેરે પત્રો આ નાટકમા પ્રાસગિક વર્ણવા છે એટલે તે નાટકના બધા કે ઘણા અંકમા ભાગ લેનારા વર્ણવા નથી જાણ્યો, વિચાર્યો, ભુત, વક્ષના અનુચરો, અને વનદેવતા વગેરેના નામ જોડી કાઢવામા પણ ઠવિની જોછી કુશળતા નથી માલમ પડતી ! એ સર્વે પાત્રોનુ અથવા તેમાના મુખ્ય મુખ્ય પાત્રાનુ

કવિએ કેવું ચિત્ર પાડ્યું છે, તથા કેવી રીતે તેને દરેક પ્રસંગે આગળી રાખ્યું છે, એ વગેરે વર્ણન કરનાં વિવેચન બહુ ઘણું ચર્ચાસ્પદ માટે તે વાત રસ-
મય વાંચનારાઓને માટે રહેવા જેવું છે.

આ નાટકના સંજ ઘે દૃશ્ય વિવેચન કરવા જેવી ઘણી જાગતો છે. નવાપિ તે સર્વ કરવા માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવો પડે, માટે હુંકારાં એટલુંજ કહીએ છીએ કે નાટકના સંજને આમાં બહુ સૌંદર્ય છે, તથા એવું સૌંદર્ય આણનાર કવિનું નાટ્યદાસ્યનું યોગ સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ; એટલુંજ નહીં, પણ તેજે મનુષ્યનાં નાટક લખવાનાં પણ જોયાં રોવાં જોઈએ. તે વખતમાં આજના જેવાં નાટક લખવાનાં દશે કે દેઘ, એ વાતનો વિચાર કરી તત્ત્વ નિર્ણય કરવો એ તો નિહાળીને આધીન છે, તથા પિ તેના આ નાટક ઉપરથી અમારું જે સંસ્કૃત અનુભવ થયું તેજ અમે જાતાં છું. આ કવિનું ભાષા સંજ ધી યોગ પણ વિશ્વમય ઉપમત્તે એવું છે. રાષ્ટ્રશિક્ષના વિવેચનમાં અમે એ વિશે જે લખ્યું છે તે અહીં ફરી લખવું દુરસ્ત ધારના નથી. પણ તેજે કવિતા તથા ભાષણોમાં જે કવિ, અસંકાર અને માધુર્યનું મુખ્ય મૂલ્ય છે તે જોતાં આ કવિને કાવ્ય આક્ષત્ત સરસ્વતીનો પ્રામાણિક કવિજ્ઞ માનવો જોઈએ. ગુજરાતી ભાષા કિતમ થાય—તે સંસ્કૃત જેવી થાય—તે સંસ્કૃતની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરે, આ તેના ઉદ્દેશ્ય તેના પ્રત્યેક નાટકના અદિ અંતમાં લેવા છે. કિંબદંત, તેનાં જીવન કાળોમાં પણ તેના આ ઉદ્દેશ્ય જાગ્રત્ત જોવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રશિક્ષા તથા આ, એ નાટક આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે, ત્યાં તેની પ્રસ્તાવના થતાંજ પ્રથમ ગુજરાતીનો ઉદ્દેશ અને ગુજરાતીનું અભિમાન ધ્રુવેલું દૃષ્ટિએ આવે છે, અને ઉપસંદાર વખતે પણ તેનું તેજ દૃષ્ટિએ આવે છે. નહીં, આમાં તો તેથી પણ કવિની પ્રગ્ઢ મુજગતી લખાના ઉત્કર્ષ માટે આગળ વધેલી દેખાય છે. રાષ્ટ્રશિક્ષામાં તો તે છેવટે ગુજરાતીને જીવ ભાષાઓથી ચલતી તથા માત્ર સંસ્કૃતની ઉત્તરની ચલેલી જોવા પ્રગ્ઢ છે; ત્યારે અહીં તો મૃત્યુપ્રાપ્ત થયેલી સંસ્કૃત ભાષાની જગો-
એજ તેને સ્થાપવા પ્રગ્ઢ છે. આમ ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્દેશ્ય માટે જેને પોતાનું આખું ઇન્દિય સમર્પણ કર્યું છે, તે પ્રેમાનંદને અમે આ અમારી પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું છેલ્લું પુસ્તક પૂરું કરતાં પ્રણામ કરીએ છીએ. ઈશ્વર તેના આત્માને ચિરકાળ સંતો આપે !

શ્રી

પ્રેમાનંદ કૃત

પાંચાલીપ્રસન્નાચ્યાન,

નાન્દી.

શ્લોક.

વિષ્ણુ નાભિમાંથી સરોજ નીપન્સુ, તેની સુગંધી ધણી;
બ્રહ્મા જે થકી ઉપન્યા સુરમણિ, શોભા ન જાયે ધણી;
ભોજાનાથ કૃપા કરે મમ પર, અર્પો ગણો આપણી,
માયા માનવતી મનાય તવ તો, જાઓ સતીના ધણી. ૧

૧ નાન્દી—દેવાદિગ્ની સ્તુતિ સહિત આશિર્વચન નાટકના આરંભમાં યોજવામાં આવે છે તે રંગભૂમિ ઉપર પ્રથમ સૂત્રધારે પ્રવેશ કરીને એ જાતની નેઈએ સૂત્રધારો પટેલાન્દી મધ્યમ સ્વરમાધિત ઇત્યાદિ (જુઓ રોપદર્શિકા પૃ ૫ મુ)
શ્લોક—શાર્દૂલવિદીરિત વિષ્ણુ ઈન્દ્ર—રીસાયની પાર્વતીને મનાવતા શિવના આગળ પાર્વતી કહે છે, કે વિષ્ણુની નાભિમાંથી એક સરોજ (કમળ) નીપન્સુ (ઉપન્યા) છે, તે કમળની સુગંધી ધણી ■ એ કમળમાંથી સુર (દેવો) માં મણિરૂપ બ્રહ્મા ઉપન્યા છે, તથા તે કમળની શોભા ગણતા ગણાય એવી નથી હે મારા ભોજા (કપટવગરના) નાથ (સ્વમી—મહાદેવ !) તમે મારા ઉપર કૃપા કરો અને જો મને આપણી (પોતાની) ગણીને તે કમળ અર્પો (લાગી આવે) તો આ માનવતી (રીસાયતી) માયા (પાર્વતી દેવી) મનાય હે મહાદેવ ! તમે સતીના ધણી જાઓ—સતી ઉપર

અપિચ—

શ્લોક.

મુખમાય એવું માગ્ય તેવું, દેવું આણી દૂં સતિ !

દુખ જાય જેવું શંભુ મેવું, કે'વું ના શું મા'ગતિ !

સુખ થાય તેવું આણી દેવું, એ'વું હેને શુભગતિ !

રૂપરાય સેવું સાજ લેવું, રે'વું નામી મેં રતિ.

૨

સૂત્રધાર—(નાન્ધન્ટે નેપથ્યાભિમુખ નિદ્રાળી) અલં; અતિ
વિરતાર વડે શું ? મારિય ! (જ)

કૃપા કરી પાર્વતીનું માન વર્જવું છે માટે માનવિગ્રહલક્ષ ક્ષુભાદિ. શ્લોકના
દરેક ચરણના આદિ શબ્દમા વિષ્ણુ, શ્રકા, મહાદેવ, એ ત્રિમૂર્તિ દેવોના તથા માયા-
દેવીનું નામ મૂક્યું છે માટે વસ્તુનિદર્શન. દેવોનાં નામ મુદ્રિત કર્યા છે માટે
મુદ્રાલક્ષ કર આ નાટકમા દ્રૌપદી પોતાના સ્વામી બ્રાહ્મ પાસે કમળ માગે છે અને
તે લાવી આપે છે, એ સંબંધી સૂચના પણ કવિએ આ નાન્દીદ્વારા કરી છે.

૨ અપિચ—વળી શ્લોક—હસ્તિપત્તદ. મુખ ઈ—મંકર પાર્વતીને કહે છે કે હે
દેવિ ! તું મોંમાં સમાય તેવું માગ્ય,—મારાથી આપી શકાય તેવું જાય દેવું—દેવ
પાર્વતી કહે છે દુખ ઈ—જેવું મારું દુઃખ હોય તેવું જાય માટે તું શંભુને રોવું છું;
અને એમ છે તો હે મહામતિ ! મારે તમને શું ના કહેવું ?—શું ન માગવું ? આ
સાંભળીને શિવ કહે છે: મુખ ઈ—જેથી તને સુખ થાય તેવું મારે આજી દેવું અને
હે શુભ અતિવાળી મિયા ! તારે તે મહેવું. શુભગતિ—(બહુમીલિ) આ સાંભળીને
પાર્વતી પોતાનો સતેષ ગતાને છે: રૂપરાય ઈ—જે એમ ધરો તો હું રૂપરાય
(ઋષિરાય) સેવું, અને તે સેવાનો લાજ લેવું (લેક), તથા મે (મારે) રતિ
(પ્રીતિની) તમને નામીને રહેવું. નાટકમાં બ્રાહ્મ અને દ્રૌપદીનો આચાર્ય પ્રકારનો
અંવાદ વર્ણારો તેવું આથી સૂચન કર્યું છે. ને નાન્દીમાં આથી રીતે વસ્તુનું સૂચન
કર્યું હોય તેને પત્રાવલિ નાન્દી કહે છે. (જુએ: રોપદર્શિકાની ટીકા પૃ. ૧).

(જ) નાન્ધન્ટે—નાન્દી થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર—રંજમૂર્તિની વ્યવસ્થા
કરનાર. (એ વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુએ રોપદર્શિકા પૃ ૭). નેપથ્યાભિમુખ—
નેપથ્ય સુખે જોઈને, નટલોકો ને સ્થગમં અલંકાર પહેરે છે તે જોઈને નેપથ્ય કહે છે.
સામાન્યતઃ—પરદાની બે બાજુ તરફ ને સ્તંભ હોય છે, જેમાં થઈને નટ રંજમૂર્તિ
ઉપર દાખલ થાય છે, તે તરફ જોઈને, એવા અર્થ સમજવેલ અલં—બસ અતિ
ઈ—બહુ મોટી નાન્દી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. મારિય !—હે નટ ! સૂત્રધારે નટને

પારિપાત્થક—ભાવ ! હાવભાવ વિનાનો કિન્તુ ભાવવાગે દીર્ઘ
૨૨૨ સુધા પે વાજ હુ આવી બેઠો રહો છુ (ભા)

સૂત્રધાર—પ્રેમી પ્રેક્ષાજનને મને આજ્ઞા કરી છે કે કોઈ સારો
અને પ્રચીન પ્રયોગ કરી જાતાવે ત્યારે અમે દોડડાવ્યા યથા અર્થની
અને પ્રેમાનંદબદ્ધચિત્ત પાયાવી પ્રસન્નાખ્યા ! જાનવા સજ થવા
છીએ “ દશરજ્ઞા ચલીયલી ” મરિય ! જ તું જથ ચમત્ક્રમ નીશુદિ
સજ કરી તૈયાર રે’ (૬)

પારિપાત્થક—એનું સાદુમ વોરી જન હાસ્ય કરાથી કિયા
અર્થની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે ? પ્રેમાનંદબદ્ધચિત્ત પ્રયોગ કરવાનો ભાવ
ભાવના મનોભાવના બતાવે છે એને ભાષા પણ ગૂજરાતીજ હશે તો !
“ મ પિતો કોઈ ધણી છે ” ! (૬)

બે નાનો હોય ત્યારે તેને ‘ મારિય ’ બીને બોલાવશે, એવી નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે
(જુઓ સાહિત્યદર્શન કારિકા ૩૨ મી)

(ભા) પારિપાત્થક—નટ ભાવ—નટ નટ સૂત્રધારને ‘ ભાવ ’ કહીને બોલાવશે
એમ નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે મરિય પારિપાત્થક અને ભાવ, એ ત્રણે એકજ અર્થના
સાબંધ હતા તેનો કાર પ્રમાણે જૂની જૂની રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ‘ ભાવ ’
સાબંધ નટને મનવાચક છે હાવભાવ છો—તમારો હીરંવર બે કે હાવભાવ વિનાનો
(અભિનય સંહિત) તથાપિ ભાવવાગે (પ્રીતિવાગે અથવા કોઈ કહેનાના અર્થની
સૂચના કરનારા અથવા જાણકારિ ભાવની વ્યવહારવાગે) છે એ સ્વર સામળતા
પટેલાજ હુ આવી બેઠો રહો છુ, એમ કહેનાવી એની વ્યવહાર કરી છે કે બધા નંદા
પોતોતાલુ કામ કરાને તૈયાર છે

(૬) પ્રેક્ષકને—નેતારા મનુષ્યે એ પ્રયોગ—નાટકને રંગમુગિ પર બજારી
બનાવવાનું કામ દોડડાવ્યા—પોતાનું હાસ્યન આણુ માને અને બીજાનું મારણુ માને,
તથા તે બંનેનું મગીને ઘરેનું દોડ ડાહ્યાપા પોતાના એકનાગ્મ છે એમ માને તે દોડ
ડાવે કહેવા ! છે અર્થાત્ હાસ્યન જતા હાસ્યન માનનારો—બીજાની બતાવેલી
સૂચના ઉપર નહિ ધ્યાન આપનારો અર્થચીન—ન રીન—હમનું પ્રેમાનંદબદ્ધચિત્ત—
પ્રેમાનંદ બટે ગુથેનું—સ્વેદ દશરજ્ઞા ચગયસા—દશરની ઈચ્છા બાવાન છે
૨—૨૦

(૬) એનું છો—સદૃશ ભાષામાં પ્રાપ્ત ! નાટકો મુજબ જતા અર્થચીન અને

સૂત્રધાર—ગારિય । ગા રીસ કરચ. વિધાતાએ શું આ રંગભૂમિ બાળી સ્વભાષા પર બાવ ધરે એવો એકકેય રસચ નદિ નિપજાવ્યો હોય । અને કદાચિત્ તેમ દર્શે તો “ જ્યારે જેવા ચાલે ત્યારે તેવા દેવા. ” (નદીને આવતી જોઈ) ગારિય । જો ગારી પ્રિયા શૃંગાર સજી કેપી ઉતાવળી આવે છે । માટે તું પણ જઈ જોઈતી તૈયારી કરચ. (૩)

પારિપાત્ત્રિક—જેવો બાવનો મનોભાવ । (નમન કરી) હું આશાનુવર્તી રજા માથું છું. (જાય છે.) (ક)

નદી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! આપની આશાનુસાર સર્વ સાહિત્ય સજ કરી, ‘ ગુર્જરાણામ્ મુલ્લ ઇદં ’ એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ નાખવા એકે પદે ઘઈ રહી છું । (જ)

પ્રાકૃતભાષામાં લખાયેલું નાટક બળવણું એ સાદસ છે; (કેમકે તે ઓનાઓને પસંદ પડશે કે નહિ એ સંસારની વાત છે.) એવું સાદસ વેહેરી લેવાથી હાસ્ય (ઉપહાસ) થવાનો સંભવ છે. જો એમ છે, તો એવા જોખમમાં ઉતરવાની તમારે શી જરૂર છે ? એવો નદનો સૂત્રધારમતિ પ્રશ્ન છે. પ્રેમાનંદઋચિત નાટકની ભાષા વિશે કહે છે: પ્રેમાનંદ ઈં. બાવ—અભિલાષ. બાવના—સૂત્રધારના. મનોભાવમાં—અંતઃકરણમાં. ધણીને ઇં—અર્થાત્ તમે નાટકના સૂત્રધાર હોવાથી નાટક સંબંધી તમામ કામ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થવાનું; હવે તમારી ઇચ્છા ગૂજરાતી નાટક બળવણી છે ત્યારે તમને તે વાતની ના કહેવાની અમારી કાંઈ સત્તા નથી: નહિ તે, પ્રત્યીન નાટક અર્વાચીન કરતાં ઉત્તમ છે, એમ કહેવાની અમારી મરજી તો ખરી !

(૩) ગા રીસ કરચ—રીસ ન કર અને ઈં—જો કોઈ સ્વભાષા ગૂજરાતી ઉપદેશ પ્રીતિવાળો નહિ હોય તો પછી ધટે તેમ કરીશું—પ્રત્યીન નાટક બળવણું.

(ક) આશાનુવર્તી—આશામાં વર્તનાર. (જ) અર્યપુત્ર ! —સ્વામીનું શ્રીએ કરેલું સંબોધન. ગુર્જરાણામ્ ઇં—જે લોકો ગૂજરાતી ભાષાને અશુદ્ધ ઠરાવવાને કહે છે, કે—

“ ગુર્જરાણાં મુલ્લં ઇદં શિવોપિ શવતાં મતઃ ।

તુલસી તલસી જાતા મુકુન્દોપિ મકન્દતામ્ ॥ ”

અર્થ—“ ગૂજરાતીઓનું મુખ લપટ છે; કેમકે ગૂજરાતીઓમાં ‘ શિવ ’ ને હામે ‘ શવ ’ ઉચ્ચાર કરે છે, ‘ તુલસી ’ ને હામે ‘ તળશી ’ કહે છે અને ‘ મુકુન્દ ’ ને હામે ‘ મકન્દ ’ કહે છે ”, એવું કહેનારા—આ લોક બનાવનારાના મુખમાં ધૂળ નાખવા

સૂત્રધાર—અયિ પ્રિયે ! ધન્ય છે, ધન્ય છે ! દેવે તારો જન્મ-
ગુર્જરભૂમિમાં થયો છે એમ હું ગણીશ. બાકી બીજા માટે તો હું આમ
માનુ છું'અથવા “મૌનં સર્વાયંસાધનમ્” પ્રિયા, આ વસંતઋતુથી
પણ મને તો ગુર્જરગિરા વિશેષ આહ્વાદજનક લાગે છે, માટે તું તેજ
ગિરામાં વસંતવર્ણન કરી મને તથા સભાસદોને હલકા અર્થની પ્રાપ્તિ
કરાવ્ય. (જુ)

નટી—આર્યપુત્રની આજ્ઞાનુક્રમ વર્તવા તૈયાર છું. સહદયજનો
એકાગ્રચિત્તે શ્રાવણ કરશેજ. (નમન કરી અભિનયપૂર્વક ગાય છે). (છ)

મુપદ.

આ તે કવિત સુમન મધુકણ સવે રહે;
વા મધુરી ગુર્જરીની મિહાસ મોઢી ધણી. આ તે
કિંશુક કુસુમ રંજનપીત વર્ણ વામ વનુ;
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામધિ. આ તે

—તેને જાણતો બંધ કરવા હું એકે પદે (પગે) થઈ રહીશું. અર્થાત ગૂજરાતી
ભાષા શુદ્ધ છે એમ જણાવી આપવાની મને બહુ ઉત્કંઠા છે.

(જુ) અયિ—(કામળ સંબોધનવાચક અવ્યય) ગુર્જરભૂમિમાં (ગૂજરા-
તમાં) ગૂજરાતીને ઉત્કર્ષે ઈન્દ્રિયા માટે ધન્યવાદ આપ્યો છે. આમ માનું છું ઇ—
“આમ માનું છું” એમ કરીને કંઈ કહેવા બંધ છે, પણ વળી મમ બાધને
“મૌન સર્વાયં સાધનમ્—ન જાણવું એજ સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનાર” એમ
કહી વાત ઉડાવી દે છે અર્થાત્ જાણે તે કહેવાનો હોય, કે બાકી બીજા બધા માટે તો
હું આમ માનું છું, કે તેઓ વિદેશમાં (જે ભાષાને તે વખાણતા હોય તે ભાષાના
પ્રત્યારવાણા દેશમાં) જન્મેલા. અર્થાત્ તેઓ અમારા ગૂજરાતીજ નહોય ! ! આહ્વાદ-
જનક—આનંદ ઉપજાવનારી હ્રમ્ય અર્થની—ગૂજરાતીભાષા સાંભળવાથી થતા
આનંદ રૂપ અર્થની તથા વસંત વર્ણન સાંભળવાથી થતાં આનંદ રૂપ અર્થની.

(છ) આજ્ઞાનુક્રમ આજ્ઞા પ્રમાણે સહદયજનો—રસજ્ઞ મનુષ્યો. સાહિત્યરા-
સીઓ કહે છે, કે જેઓનાં હૃદય પથરા જેવા જડ હોય છે તેમને કવિની રસમય વાણીથી
કંઈ અસર થતી નથી, માટે તેમને હૃદય વિનાના જાણવા, અને કવિની રસવ્યંજનાથી
જેમનાં હૃદય પીગળે છે તેમને સહદય (હૃદયવાળા) જાણવા. અભિનયનું સક્ષણ સાહિ-
ત્યદર્પણમાં સમ્યુ છે, કે “મંવેદમિનયોઽવસ્થાનુકારઃ” નટાએ જે રામાદિકને

હિ નન કુમુદિત જોષ મત ભૂગ ગુજે;
અકલ પરભૂત આ વાણી મે પ્રેમીતણી આ તે૦
મુરખિએ સદકાર પ્રદુર્ગત પૂર્ણ કર્યો;
પ્રમુદિત દિનગિરા મુગમિ સુદામણી આ તે૦ ૩

વેપ ધારા કરી હોય તેમની સવસ્થાનુ અનુસર કરવું તે અભિનય (વિરોધ વિવેચન માટે જુઓ રામદર્શિકા પૃ. ૧૯ મુ)

૩ મુખ—જૈની કે કન્યામના મુખદ તરિકે ગવાર છે મનદરની રીને પણ સચારો આ તે ઇ—વસતનુ વાર્જન કરતા નથી કહે છે, કે રાકે આ તે લલિત (સુદર) સુમન (પુષ્પ) ના મયુખા (મકરના બિડ) સવે જીવા (કે) મધુરી એરી ગુર્જરી (બારા)ની ધગી મોધી મિડારા છે? પુષ્પના મધુકલ અને ગુર્જરીની મિડારા જો બેમાધી કથી વસતુ છે એ નજી કરી રાકતુ નથી, માટે સદેશકાલ કાર ગૂજરાતી બાપા પુષ્પમાધી નીખેલા મકરદ સરખી મધુર છે, એ વ્યવ્ય કિશુક ઇ—કિશુક (ખાખર)નું કુનુમ (ફલ) રમણીત વલ (રાતા અને પીગા વર્ણન) તથા વાસ (સુગંધ) વિનલુ છે અને મહામલિરૂપ ગુર્જરીમાધા અનુદિન ગુનાળ જેવી છે ખાખરના ફલ વસતમા ખીને છે માટે વસતનુ વર્ણન કરી ગૂજરાતીમાનાને તે કરતા ગુનાળરે ઉત્તમ વર્ણ છે માટે અધિકાલ કાર. રાતા અને પીગા વર્ણ કરતા ગુનાળનો રંગ વધારે ચિતાકર્ષક છે, એથી પણ ગૂજરાતીની વસત કતા અધિકતા વ્યવ્ય છે ખાખરના ફલ ફક્ત વસતમાજ ખીનેના હોય છે ત્યારે ગુર્જરી ગુનાળ અનુદિન (હમેશા) ખીનેનું હોય છે, એ રીતે પણ વસન કરતા ગુર્જરીની અધિકતા સૂચવી છે ઉપવન ઇ—વસતત્કલુમા ઉપવન (બાગ) ને મુખિત (પુષ્પનાગો મથેનો) જોઈને મત (પુષ્પરસ પીને હમન રેનો) ભૂગ (ભરસા)ગુજે (અ યકત મધુર અવાજ કરે) છે બાપારખી બાગમા કો પ્રેમીની આ (ગૂજરાતી) વા ની રાકન (સ્પષ્ટ અને મધુર ઉચ્ચાર કરનારી) પરભૂત (કાયલ) રા છે અથવા અકલ—ન કળી રાકાય એરી ભાપાને કાયનરૂપે વર્ણ છે માટે કુષક ભગરાની અસ્પષ્ટ વા ની કરતા કાયનની સ્પષ્ટ વા ની વાર્ણ છે માટે અધિકાલ કાર મુરખિએ ઇ—તુર બિએ (વસતત્કલુએ) સદકાર (આ ના) ને પૂર્ણ મહુલિત કર્યો છે, ત્યારે પ્રમુદિત (હર્ષિત) થેના દ્વિ (બાહ્ય—પ્રેમાનંદ)ની ગિરા (વાગી) વડે આ ગૂજરાતી બાપારખી મુરખિ (વસતત્કલુ) મણુ સુદામગી (ગોખાયમાન) છે અથવા સુદામગી ગિરાખી મુરખિ (વસત અથા કામરેતુ) વડે દ્વિજ (પ્રેમાનંદ) પ્રમુદિત થયો છે અથવા મુરખિ (વસતત્કલુ) આ પ્રમુદિત દ્વિજ (પણીઓ)ની ગિરા સુનામગી લાગે છે, તેમ ગૂજરાતીબાપામા પણ પ્રમુદિત દ્વિજ (હર્ષિત પ્રેમાનંદ)ની ગિરા સુદામગી લાગે છે આ મુખદમા વસતત્કલુ અને ગૂજરાતીવ ગીનું વર્ણન

સૂત્રધાર—પ્રાણુપ્રિયા સુખજન્યા । ધન્યા । ધન્ય છે, ધન્ય છે । તે
ગાનકવામાં આટલી જાણી નિપુણતા ક્યારે સ્વા પાદન કરી ? શુ હુ આરબેલુ
કાર્ય કરી ચૂક્યો । હા હા, એમજ નીકર આ રસિક પ્રેક્ષકો આગળ સ્તબ્ધ
થઈ કેમ ઉભો રહુ ? (અધરે અગુતિ બરાડી) અથવા આમ નો ધનુ
નહિ હોય । (છ)

શ્લોક.

ગાનનમાં ગુચ્છાયુ, મારું મન શુ રોકે દિવની પેટે;

વાયનદાને વાગે, લેવા લલના રોકે ભૂમિ બેટે ૪

નટી—આગ ૧૧૫ । મારી કુશાગતાને ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં ગુર્જ-
રીગિગ ૧૧ માધુર્યનેજ માન આપવું વધારે સુધર્મિત છે, પણ પ્રાણુપ્રિય ।
પરો પે ૧૧ કાશુ બે દીનતા અને પ્રેમના વચન બોલતા સંભળાય છે (૧)

હોનાથી પાડળ કહેવા પ્રમાણે લગભગ અર્ધની પ્રાપ્તિ થઈ છે એ સ્પષ્ટ છે નાટ્યશાસ્ત્રનો
નિયમ છે કે નાન્દી વગેરે થઈ રહ્યા પછી એકાદ જાતના સંબંધવાળું બારતી વૃત્તિ પડે
ગાય । કરુ (જુઓ અશ્વિન્યદર્પણ કારિકા ૨૮૪ મી) (બારતીવૃત્તિ મળે જુઓ)
રોપદર્શિકા પૃષ્ઠ ૧૧ શુ)

(છ) સુખજન્યા—સુખ ઉત્પન્ન કરનારી ધન્યા । —ધન્યવાદને યોગ્ય સ્ત્રી
નીકર—નહિ તેા પ્રેક્ષકો—સમભદ્રા સ્તબ્ધ—રિયર—જડ બેઠો. અધરે—એકો
અગુતિ—આગળ એકો આગળ અડકાડવી, એ વિતર્ક નામે બાવનો અભિનય છે

૪ શ્લોક—ગીતિ ગાયન થી—રોકે તે દિવની પેટે મારું મન શું ગાયનમાં
ગુચ્છાયુ છે ? ક્યો દિવ તે કહે છે વાયન થી—કે ને લલના (સ્ત્રી—દ્રૌપદી) ને લેવાને
(હરી જવાને) ભૂમિ બેટે (પૃથ્વી પર પડે છે—આગેટ્ટે—નમે છે) અને વાયનદાને
વાયનદાનના નિમિત્તથી) તેને વાય—છતરે છે એક નાના સુખમાં કડવી દાબળ,
કાશાળી, ફળ વગેરે મૂકી સ્ત્રીઓ આદ્યને દાન આપે છે તે એનો અપભ્રંશ ‘ વાયલુ ’
શ્લેષાય છે કેઈ દિવ વેપધારી દૈત્ય દ્રૌપદીની પાસે આવીને પોતાને મજવાના વાયન
દાન સંબંધી વાતચિત કરીને તેને જેમ છતરવામાં ગુચ્છાયો છે, તેમ મારું મન પણ
ગાયનમાં ગુચ્છાયુ છે કે શું ? એમ કહીને સૂત્રધારે નાટકના પાત્રપ્રવેશની સૂચના કરી
છે આવી રીતે પાત્રને પ્રવેશ થાય તે પ્રયોગશક્તિશય નામે પ્રસ્તાવનાનો ભેદ
કહેવાય છે (જુઓ સા ૬ કારિકા ૨૯૧ મી)

(૫) માધુર્યને—મિઠાસને સુધર્મિત—વધારે થયું

અંક ૧ લો.

(પર્ણકુટીમાં ઉભેલી પાંચાલી ને તેને વિનવતો વિપ્ર પ્રવેશ કરે છે) (સી)

પાંચાલી—(ગગારાટ્ટી) હાં હાં દિગ્દેવ ! આમ અમને પ્રણામ કરી પાપમાં નાખો છો એ ઠીક નથી. શૂદ્રેવ ! જૂલથી પ્રણામ કર્યા હોય તો તેનો દોષ તમને તથા અમને નથી, પણ હવે હું વિનવું છું, કે પાંડવની પટરાણી, ના ના દાસી પાંચાલી છું. વિપ્રર્ણિ ! આપનો કંઈ દોષ નથી પણ અમારાજ કમના કૃપા જોગે આ વનકુળ પહેરવા મળ્યું છે અને આં પર્ણકુટીમાં રહેવાનું છે (નિઃશ્વાસ નાખી) એટલે એમજ થાય ! સિવ સિવ ! ઋષિરાજ ! આપની શી ઇચ્છા છે ? (એટલું કહી પર્ણકુટીયાં બહાર આવી નમન કરી ઉભી રહે છે) (ક)

મંત્રાનંદ—(સખેદ) વત્સા ! હું તમારી દુર્દશાને મંત્રજાળથી જાણી ગયો. જાગિની ! તમારું જાગવું લાગ કરો. તમે જેના દોષથી દુઃખી થયાં છો, તેની અવકૃપા મારા પર થવાથી હું તમને વાચવા આજો છું. (જ)

પાંચાલી—(સારર) શું મદર્ણિ ! આર્પણુત્ર યુષ્ઠિષ્ઠિર અને

(ભા) પ્રવેશ ૧ લો. રથજ—પાંડવની પર્ણકુટી પડદો ઉપાડનાથી બાહર્ય દેખાવું જોઈએ વિનવતો—પમે લાગીને કાવાવાલા કરતો.

(ક) જૂલથી ઇં—મને ઋષિપત્ની લક્ષ્મીને પ્રણામ કર્યો દોષ તો આપનો ઇં—તમે મને પમે લાગવાની જૂલ કરો. તેમાં કાંઈ આપનો દોષ નથી. એમજ થાય—મને કાંઈ ઋષિપત્ની લક્ષ્મીને જૂલ કરે. “મારા સરખી સાર્વજીય શાલની પટરાણીને આ ગરીબ બ્રાહ્મણી સમજે, એવી દીનતા અમારી ધર્મ મર્ડ છે !” એવો અર્થ નિઃશ્વાસ નાખવામાં રંગો છે. ક્ષત્રિય સ્ત્રીને બ્રાહ્મણ પમે લાગવું એ સાસવિરૂદ્ધ છે, એ વાતને બ્રાહ્મણ તો સારજેજ ; પણ આ બ્રાહ્મણ તે સમજતો નથી માટે જૂલ કરે ર, એમ વર્ણવીને કવિએ સૂચન કર્યું છે, કે એ બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણ વેરાધારી દેવ છે.

(જ) મંત્રાનંદ—દિગ્દેવ પારી દેવ. વત્સા !—દે પુત્રી ! બદ્ર—દેવ્યાન્. તમે ઇં—તમે જે યુષ્ઠિષ્ઠિના દોષથી (વૃત રમવાધર) દુઃખી થયાં છો, તેની અવકૃપા મારા પર ધર્મ છે.

સૂત્રધાર—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) હાં હાં પ્રણમિયા ! એ તો એજ; (અંગુલિવડે બતાવી) એ પેલો કપડી દિજ કૃષ્ણાની કૃપા મેળવવા કાલાવાલા કરી રહ્યો છે. અરે પ્રભુ ! શું આ ચક્રપ્રસ્થમાં નિવાસ કરનારી અને પાંડવની પટરાણી પાંચાલી પર્ણકુટીમાંથી નીકળી દિજતું મન મનાવતી આ મગ આવે છે ! પ્રિયા, ચાલ્ય ચાલ્ય જતાં રહીએ. જો આગમ એવાં માટે આમ કહે છે. (દે)

શ્લોક.

આપે સુખી સુજન તો, દુખી દુઃખ કાપે,
કાપે ન કષ્ટ કદો જો, દુખ દિલ વ્યાપે;
વ્યાપે ન દુઃખ વપુમાં, રવય સુખ શાપે,
શાપે ન તો સુખી બલે, ભરપૂર પાપે.

૬

પ્રિયા ! એવી શાસ્ત્રાચા છે માટે આપણા સૂંગારભૂષિત અંગ વનકુલ પહેરેલી વામાને બતાવવાં ઉચિત નથી. જો જો, એ આપણી નિકટ આવી પહોંચ્યાં, માટે ચાલ્ય આપણે જતાં રહીએ. (બન્ને જણ જતાં રહે છે). (છો).
(ઇતિ પ્રસ્તાવના).

(દે) નેપથ્યાભિમુખ—પટરા સામે કપડી દિજ—(રાક્ષસ છાંં દિજનેા વેષ ધારણ કરેલો હોવાથી) કૃષ્ણાની—દ્રૌપદીની રક્ષપ્રસ્થમાં—ઈંદ્રપ્રસ્થમાં. પાંચાલી—પાંચાલ દેશના રાજાની પુત્રી—દ્રૌપદી આ મગ—આ તરફ આમમ—શાસ્ત્ર.

૫ શ્લોક—વસ્તંતલિલકા આપે ઇં—સુજન આપે (પોતે) સુખી હોય તો તે દુઃખીનાં દુઃખ કાપેછે; જો કદી દુઃખીનાં કષ્ટ ન કાપી શકે તો તેમના દિલમાં (મનમાં) દુઃખ વ્યાપે છે; જો તેમના વપુમાં (શરીરમાં) દુઃખ ન વ્યાપે તો તેઓ પોતાનાં સુખને શાપે (ધિકારે) છે; અને જો તેઓ પોતાનાં સુખને શાપે નહિ તો બલે તે સુખી રહે, પરંતુ તેઓ પાપથી ભરપૂર થાય છે. શ્લોકના એક ચરણના અંતના બે અક્ષરો બીજા ચરણના ગ્રાહિમાં આવે એવી રચના કરી છે માટે સિંહાવલોકન ચિત્રકાવ્ય ઉત્તરોત્તર કાર્યતું પૂર્વ પૂર્વ વાક્યમા કારણ બતાવ્યું છે, માટે સ્કંદચુમાળા અલંકાર ભૂતલખ કે દ્રૌપદીને દુખી જોઇને આપણે સુખી દંપતીએ અહીં બેઠાં રહેવું અધિકૃત છે.

(છો) સૂંગારભૂષિત—સૂંગાર રસને અનુકૂળ અલંકારદિથી અલંકૃત વામાને—સ્ત્રીને. દ્રૌપદીને ઉચિત—ઈતિ. નિકટ—પાસે. પ્રસ્તાવના—(જુઓ રોપદર્શિકા પૃષ્ઠ ૨૩ મું)

અંક ૧ લો.

(પર્ણકુટીમાં ઉભેલી પાંચાલી ને તેને વિનવતો વિષ્ણુ પ્રવેશ કરે છે) (સૌ)

પાંચાલી—(ગગરાટથી) હાં હાં દિગ્દેવ ! આમ અમલે પ્રભામ કરી પાપમાં નાખો છો એ કીક નથી. જુદેવ ! જૂલથી પ્રભામ કર્યા હોય તો તેનો દોષ તમને તથા અમને નથી, પણ હવે હું વિનવું છું, કે પાંડવની પટરાણી, ના ના દાસી પાંચાલી છું. વિષ્ણુ ! આપનો કંઈ દોષ નથી પણ અમારાજ કમંના દુડા જોગે આ વનકુળ પહેરવા મળ્યું છે અને આ પર્ણકુટીમાં રહેવાનું છે (નિઃશ્વાસ નાખી) એટલે એમજ થાય ! શિવ શિવ ! ઋષિરાજ ! આપની શી ઇચ્છા છે ? (એટલું કહી પર્ણકુટીયાં બહાર આવી નમન કરી ઉભી રહે છે) (ક)

મંત્રાનંદ—(સખેદ) વત્સા ! હું તમારી દુર્દશાને મંત્રણથી જાણી ગયો. વાગિની ! તમારું ભાગ્યંત ભદ્ર કરો. તમે જેના દોષથી દુઃખી થયા છો, તેની અવકૃપા મારા પર થવાથી હું તમને શાંતિ આપીશ. (સ)

પાંચાલી—(સાર) શુ' મહર્ષિ ! આર્પણ યુધિષ્ઠિર અને

(સૌ) પ્રવેશ ૧ લો. રથજ—પાંડવની પર્ણકુટી પડેલો જાણવાથી આ દૃશ્ય દેખાવું જોઈએ વિનવતો—પરે સારીને કાતાવાલા કરતો.

(ક) જૂલથી હૃ—મને ઋષિપત્ની ભણીને પ્રભામ કર્યો હોય તો. આપનો ઈ—તમે મને પગે લાગવાની જૂલ કરો તેમા કાઈ આપનો દોષ નથી. દોષજ યાય—મને કોઈ ઋષિપત્ની ભણીને જૂલ કરે “મારા સરખી સાર્વભૌમ શાલની પટરાણીને આ ગરીબ બ્રાહ્મણી સમજે, એવી દીનતા અમારી ધઈ ગઈ છે !” એવો અર્થ નિ શ્વાસ નાખવામાં રહ્યો છે. ક્ષત્રિય સ્ત્રીને બ્રાહ્મણે પગે લાગવું એ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, એ વાતને બ્રાહ્મણ તો સમજેલો; પણ આ બ્રાહ્મણ તે સમજતો નથી માટે જૂલ કરે છે. એમ વર્ણવીને કવિએ સૂચન કર્યું છે, કે એ બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણ વેશધારી દેલ છે

(સ) મંત્રાનંદ—દિગ્દેવ ધારી દેલ. વત્સા !—દે પુત્રી ! ભદ્ર—હ—લ્યાગ. તમે ઈ—તમે જે યુધિષ્ઠિરના દોષથી (વૃત્ત રંગવાદ) દુ ખી થયાં છો, તેની અવકૃપા મારા પર ધઈ છે.

તેમની દિગ્ગ પર અવકૃપા । (મુર્ખ લાખી જોઇ સમ્પ્રાધર્મ) રે નવામાંથી સૂરજ ગળ્યો નથી, અને કદી ચળ્યો દોષ તોય પણ આર્યપુત્રની દિગ્ગ પર અવકૃપા થઇ દશે એમ કેમજ કહેવાય ? તેમ તમારા જેવા મહર્ષિના બોલવામાં શંકા પણ થી રીતે લેવાય ? (એટલું કહી નિઃસ્વાસ નાખી દાય જોડી ડબી રહેછે). (ગ)

મત્રાનંદ—(વિચાર કરી) યુધિષ્ઠિરની મારા પર અવકૃપા છે એવું જીભ કાઢના જાણવામા આવવું કડિન છે.

પાંચાલી—(નમન કરી) સારે જુદેવ । તમારા પ્રત્યેની તેમની તેથી દક્ષિ તમે મત્રજાળે મમજી ગયા કે કોમ્પ્ત જીજી રીતે ।

મત્રાનંદ—હા, અને એમજ જાણી ગયા; વિરોધમાં આમ પણ થયું:—

સ્લોક.

જૂસુર પાઠ વિના મળિયા, યશ ગાય ઘણા મન આગ વધારી,

દાન સુમાન સમાન ગણી કર્ગ, દે મતિમાન સુકીર્તિ પમારી;

(કુ') માત્રિક માનિનિ । તે થકી મેં નવ, પાંડવ અભ્યર્ચીદૃષ્ટિ નિવારી,

વે'મ પડ્યો નૃપના મનમાં અતિ, તે જૂન ભાગિની । છેજ અમારી. ૬

પાંચાલી—(વિચાર કરીને) શું મદારાજ । એટલા પગથીજ તમને જાણ એમ કહ્યું । તમે ગમે તે હો તોપણ દિગ્ગરૂપ થયું એટલે આર્યપુત્રે તમારો અનાદર કર્યો દશે એ માનતાં મન કમવાય છે. શું મારા પ્રાણનાથ બીમે તમને જાણ કહ્યું, કે વત્સ ધરોત્કચે એવી જૂન કરી । (નમન કરી) જૂસુર, જેમ થયું હોય તેમ મને યથાર્થ કહી બતાવ.

(ગ) સત્વર—કલાનજે આર્યપુત્ર ઈં—અર્થાત્ એ ન જનવા જેવી વાત છે. અલંકાર અરાધ્યતા જતાવેછે. સૂર્ય ઇં. દ્રૌપદીની જાણ તુ પરની આરથા વર્ણવેછે; તેમ તમારા ઇં આ વાક્યથી દ્રૌપદીનું કુળવાનપણું અને સૂરજપણું વ્યક્તિ કર્યું છે.

૬ સ્લોક—ઇદ્રવિજય જૂસુર ઈં—દિગ્ગવેપધારી હૈલ દ્રૌપદીને કહેછે, કે યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમા ઘણા જૂસુર (જાણજો) મળ્યા છે અને તેઓ મનની આરા (દાનાદિ લેવાની) વધારીને (યુધિષ્ઠિરના) યશ ગાયછે; મતિમાન યુધિષ્ઠિર પણ ચોલાની સુકીર્તિને યસારીને તેમને દાન વગા સુમાન સમાન

વા કૃપા કરો, એટલે હું આર્યપુત્રો મળી જેની રીતે ધમતો લોપ ન થાય તેવી રીતે આચરવા વિનવું. (ઘ)

મત્રાનંદ—(દ્રૌપદીને માથે હાથ મૂકી) વત્સા ! તારૂં કલ્યાણુ થાય અનુષ્ઠુ કર્ય, એમ થયું કે મારી દષ્ટિ ધગી વાર અસ્ત્રભણી જતી જ્નેષ મહર્ષિ લોભશને રાજર્ષિ અન્નતરણુએ નેનપદનની વડે મને ઓળખાવ્યો, કે તે મહાતપસીએ તપ તપ તપસરીએ મારા ગોત્રાદિનો મુક્ષમપણે તપાસ કર્યો અને તેમા તે નિષ્કળ રચા, તથાપિ જીમે કહ્યું કે શકાસ્પદસ્થા ! જપ્તુ ચોટલ હડા પાણીમા પેસવાનો આ આસર નથી એ વાત અવણુ કરી ધગેલ્ય અને પકડરા આ મો, મિત્રુ ધર્મામા ધર્મપુત્રે તેને અગ્રાની મને કહ્યું કે દિજદેવ ! તમે જીજા નિર્મિતી પેઠે આમાગી સાથે સુખેથી નિવાસ કરો (ઙ)

પાયાલી—(સહર્ષ) ધન્ય છે આર્યપુત્ર ધન્ય છે ! વાર મહારાજ ! એમણે તમારે વિષેની આશા તથા તમને નિવાસ કરવા કહ્યું એમ

ગણીને હો—તેમને માનપૂર્વક દાન આપેલ દાન આપતા પહેલા કીર્તિ પસરેલી વર્ણી છે માટે અપજાતિશયોકિત હે માનિનિ ! હું માત્રિક (અસ્ત્ર શસ્ત્ર યોજવા સબધી મત્રવિદ્યા ભાપુનાર) છું તેથી મે પાડવોના અસ્ત્રથી મારી હૃદય નિવારી નહીં—જીજા બ્રાહ્મણો અસ્ત્ર શસ્ત્રોને જોતા નહોતા પણ હું તાજીને જોયાજ કરતો હતો, અને તેથી રાજના મનમા અમારે વિષે વેદેમ પડ્યો છે

(ઘ) તમે ઈં—આ બ્રાહ્મણને વિષે યુધિષ્ઠિરને જાહેર ઉપજવાનું દ્રૌપદી સમજી ગઈ હોય તેમ વલ્લુ છે માટે વિચાર નામે નાટ્યલક્ષણુ ધર્મનો લો ! ન થવાની ઈચ્છા વર્ણવી છે માટે નીતિ નામે નાટ્યાલકાર

(ઙ) અન્નતરણુએ—યુધિષ્ઠિરે નેત્રપણવી વડે—આખની દશારતથી કે—કે તરતજ તપ તપ ઈં જતે બ્રાહ્મણુ નહીં હોવાથી તપસવીને ઠેકાણે બૂલથી તપસી બોલી જાય છે અને તે સુધારતા તપ સખ્દની પુનરાવૃત્તિ થઈ જાય છે ગાત્રાદિનો ઈં—મારૂં ગોત્ર નુ છે, એ વગેરે વાતનો નિષ્કળ યયા—અર્થાત્ ૦ હું મે જરાજર કહી જતાંયુ શકાસ્પદ સ્થાન—શકાનુ આસ્પદ (સ્થાન) જેને વિષે સ્થાન કરીને રહ્યું છે એવો વેષધારી દિગ્ધ (તાપુરૂપ+મ હુત્રીહિ) હડા પાણીમા પેસવાનો—અન્નપ્રવાને અહીં રાખી લેખમ મહોરવાનો

છતાં તમે મારા પર કૃપા કરી એવું કાંઈ કારણ હોય તો આ કિંકરીને દેજો. (ચ)

મંત્રાનંદ—વત્સા, અમે વાડવ ક્ષમા સ્વરૂપી કેવાઈએ તેથી કોઈના પર પણ કોઈ ન કરતાં સજીવિ યુષ્કિન્નું કહેવું અમે સંસ્કાર્યું; તથાપિ અમારે વિષેની આશંકા હોજી જ રહી તે દાળવાને અમે તારી કને આવ્યા છીએ (છ)

પાંચાલી—(નગન કરી) દિગ્દેશ, આશંકા વિનાના પૃથ્વી પોતાવિષેની આશંકા દાળવાનો યત્ન શા કારણે કરવો? અથવા મદરિ તમે ક્ષમા કરી મારા પિત્રોનું શુભ વાચનું છે, તો આલોહું આપણને કને રાખી તમને જેમ શુભ થાય તેમ કરું.

મંત્રાનંદ—(મનમાં) જો હું એની શંકાનું સમાધાન નહિ કરું તો એ મમજી જશે. (પ્રકાશ) વત્સા! આશંકાશાળા નરનું જીવું મૃગજીવ જેવું છે. જો હું અહીં તારી કને આવ્યો છું તેમાંય પણ મારે વિષે શંકાશીલ થઈ ઘટોત્કચ મને જોવા કરેછે. એવા નિવાસને અમારે આનોજ માનવો જોઈએ. (જ)

શ્લોક.

નિવાસ પાવકે ઊભો બણ્યો વાસા જને સદા,
કલ્પે શંકાં જીવનું ન ઠીક તે મક્કી કરા;
વિચાર્ય વામલોચના કુવાસ નર્ક સર્વદા,
અધિક ધિક ધિક માનું શંકાં જીવું હું યદા. ૭

(ચ) કૃપા કરી—(આવીને કહેવારૂપ અર્થાત્ મને લક્ષ્યાગણ કરવાનું કહેવા આવ્યા કિંકરી—દાસી. (છ) વાડવ—આદાપુ.

(જ) જો છું—મારે વિષે આશંકા નથી, તેમ છતાં હું પોતાને આશંકા વાળો માનું છું તેનું કારણ જો નહિ સમજાવું તો દ્રૌપદીને પણ મારું આચરણ શંકાભરેલું લાગશે મૃગજીવ—જાંઝવાનું પાણી.

૭ શ્લોક—નારાય. પાવકે—અગ્નિમાં. કલંકી છું—કલંકવાળું અને શંકાવાળું જીવનું ઠીક નથી વામલોચના—વાંજી દષ્ટિવાળી સ્ત્રી—હે દ્રૌપદી! કુવાસ—શંકાકુલ થઈને રહેલું તે. નર્ક—નરકરૂપ. શંકી જીવું—શંકાવાળું

પાંચાલી—(નમન કરી) ભગવંતનું કહેવું ખરું છે; અને મારું મન પણ તમારે વિષે શંકા ધરાવતું નથી. પ્રભુ ! મારાથી બનતી ઉપાય થોડા હું આર્થપુત્રને તમારા પ્રતિ નિઃશંકા જોનારા કરીશ. (એવે સ્મરનવંક પ્રવેશ કરે છે). (સ)

સ્મરનવંક—દેવીનો જય ગાય. તમને તે મદદ દેવી કે મદાસક્ષી કહી મારે જોજાનવાં ? પુરનાં દેવી, ઉપવનનાં દેવી અને વનનાં દેવી તમેજ કે ? લાડનવાળા સકિનછ ! તમે સ્વરૂપ બદલવાને સમર્થ છો એમ જાણ્યા છતાં, હાં કહ્યું તે કહ્યું. (દ્વિજ સામું જોઈ) કેમ મોઢક-ભટછ ! અહીં આળ્યા છો કે ? જો જો ઘડો લાડવો ન થઈ જાય ! પામ-સેની ચાલો યમારંભ તમારા વિના અટકી પડ્યો છે (ચ)

પાંચાલી—ભગવંન તમે પણ ત્યાં ચાલો.

સ્મરનવંક—એ આવા યમમાં આવી શું ખાતી જવાતા છે ?

પાંચાલી—(સરોષ) “ વગર જોજાએ જોડે તે તરખાની તોલે ” શું તું એટલુંય નથી જાણતો કે ? (એવે વિદાયર પ્રવેશ કરે છે). (ટ)

વિદાયર—દેવી કમ્યાણુ થાય. યમનો આરંભ યવામાં પધારે તેટલીજ વાર છે.

પાંચાલી—શું એમ છે ? ત્યારે તો ચાલો હું આ આવી. (સર્વે યમગંડપ લાગી જાય છે).

(ધનુષ્ય ગાણુ પિતાજીતો નકુલ પ્રવેશ કરે છે).

છવતું અથવા શક્તિ પુરપટું છવતું. (ઈ) સ્મરનવંક—પાંડવોનો કામસા-દાય—વિદૂષક.

(સ) પુરનાં દેવી—ઈદ્રપ્રસન્નમાં રહેનારાં ઉપવનનાં-ખામમાં વિવાસ કરનારાં. વનનાં—આ અરણ્યની શ્રુ પડીમાં રહેનારાં. ભક્તિવાળાં—પોતાના સ્વામીજીને વિષે પ્રીતિવાળાં. શક્તિ—શક્તિ કે મદામાયા રૂપી તમે ઈન્—જેમ શક્તિ કાર્યપરત્વે પોતાનાં સ્વરૂપ બદલે છે તેમ તમે પણ પુરમાં, ઉપવનમાં અને વનમાં જૂદે જૂદે સ્વરૂપે દેખાઓછો દ્રૌપદીના અવસ્થાંતરની બ્યંજના ઘડો લાડવો—પ્રેતભાદ્ર ક્યાં પછી ઘડો ઉપર લાડવો મુકીને બ્રાહ્મણને આપવામાં આવેછે, એવી તમારી દશા ન આવી જાય !—મૃત્યુ ન પામે. યાજ્ઞસેની—દ્રૌપદી. (ટ) વિદાયર—કાઈ બાણલુ.

નકુલ—(સખેદ) બંને યોગીશ્વરો પુરુષાર્થને પૂર્ણ માની દેવને દુર્ગળ ગણે, તથાપિ મારે સ્વાનુભવથી મિદ્ધ થયેતો મિદ્ધાત દિયે પ્રકારે ખોટો માનવો ? આદા ! શું આ ધનુષ્ય અને જાણ કે જેથી આખો ભર-તપાંડ વરાવતી કર્યોતો, તે આજ ઉદરનિર્વાદ માટે યથાર્થ હપગોગી થતા જણાતાં નથી ! કેવ ! તેં આટાટકું ક્યું તથાપિ શું તારું મન સંતુષ્ટ નથી થતું ? (નિઃસ્વાસ નાખી) દુર્દેવ ! અવશ્ય કરય, અવશ્ય કરય—(ઠ)

શ્લોક.

કરમ નામ છે, કર્મી તાદરં,
શરમ શે હયું, ધર્મી માદરં;
લક્ષિત લક્ષણા, દક્ષણા સમી,
ગલિત ગર્વિણી, વર્ણિની દગી.

૮

(ઠ) પ્ર. ૨ જો. ખીલ પ્રવેશની અંતે પડદો પડવાથી અસ્પષ્ટનો માર્ગ-દેખારો ત્યાં આ પાત્રનો પ્રવેશ સમજવો. નકુલ ભદ્રવ મેળવવા માટે શિકારે ગયો હતો પણ ત્યાંથી ભેદબ્ધ તેટલો શિકાર ન મળી આવવાથી તે કહે છે: ભલે ઇ—યોગીશ્વરો—વસિષ્ઠ વગેરે. વસિષ્ઠ પ્રારબ્ધને તુચ્છ માની પુરુષાર્થ-નેન મુખ્ય માનનાર છે. તે જેવી તકરાર લાવે છે, કે પ્રારબ્ધ પણ પૂર્વ કરેલા પુરુષાર્થનેાળ ફળ ભોગ છે; માટે જો પુરુષાર્થ પ્રળ જ હોય તો પ્રારબ્ધને ફેરવી શકાય છે. (જુઓ યોગવાસિષ્ઠ—ઉત્પત્તિ પ્રકરણ). સ્વાનુભવથી—પોતાના અનુભવથી. સ્વાનુભવ વર્ણ છે: આદા ઇ. વરાવતી—સ્વાધીન. યથાર્થ—જેઈએ તે પ્રમાણે આટાટકું—આટલું આટલું.

૮ શ્લોક—લક્ષિત ઇંદ હે કર્મી (કર્મવાળા—પ્રારબ્ધ) તારું નામ કરમ (કર્મ) છે, સારે તેં મારું ધર્મી (ધર્મવાળું) શરમ (શર્મ—મુખ) શે હયું ? તારું નામ કર્મ છે તો હું પણ કર્મ (કાર્ય) કર્યાજ કરું છું; એમ છતાં અને વળી ધર્મપ્રમાણે સુખ ઇચ્છું છું (અધર્મથી નહીં) એમ છતાં, પણ તેં મારું શર્મ શા માટે હયું ? શું શર્મ હયું તે કહે છે; લક્ષિત ઇ. લક્ષિત (સુદર) લક્ષણવાળી અને દક્ષણા (ચતુર અથવા દક્ષિણા રૂપી દેવી) સરખી વર્ણિની (સારા રંગવાળી—દ્રાપદી) ને દમીને તેં ગલિત ગર્વિણી—મર્વ જેનો ગળી ગયો છે જેવી કરી મૂકી ! આ ઇંદનું ' લલિત '. નામ શ્લોકમાં મૂક્યું છે માટે સુદ્રાલંકાર.

અપિય—

શ્લોક.

ઉપવને સુખ અમો ન માનતા,
અરર આ દુઃખ કશું અદાનતા !
ભટકતા વનવને કર્યા ભાગ,
બહુ થયું બહુરૂપી રૂપી બલા !

૯

(એવે આગ તેમ નકુલને જોતો મહદેવ પ્રવેશ કરેછે).

મહદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) આ તે કિયા પાપનાં ફળ હૈંદે પામ્યાં
કહેવાય ? (ઉદર સામે જોઇ) અરે તુંય પણ પૃથ સાથે એકત્ર થઇ
જવાનો વિચાર કરતું દેખાયછે કે શું ? ભગે, હવે આ કરતાંય કંઈ તારાથી
વધારે થાય તેમ છે કે ? કિંતુ અહ્યા દુર્દેવ ! તું એટલુંય નથી જાણતો,
કે આ અડગ ક્ષત્રિય સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ વારંવાર લાગ્યા કરેછે !
જો કે—(૬)

શ્લોક.

રથ હીન કર્યા વર હીન કર્યા,
સુખ વીણ્યુ ર્યાં અર ખીણ્યુ ર્યાં;
કુઅર્જિન ધર્યા પર હીન ધર્યા,
શું મર્લિન ડર્યા ? ડરૂપી ન ડર્યા.

૧૦

૯ શ્લોક—પ્રિયંવદા વૃત્ત. ઉપવને ઇં—અમે પૂર્વે એવા હતા, કે જો
ઉપવને (ખાગજગીયામા) પણ સુખ માનતા નહીં; અરર ! તેમને આ દુઃખ
કશું (કેહ) ? તે દુઃખ કહે છે; ભટકતા ઇં—અમને વનવને (એક વનથી
બીજા વનમાં) ભટકતા કર્યા ? હે બહુરૂપી રૂપી (બહુરૂપીનું રૂપ ખારણ
કરનારી) બલા (બલારૂપ દેવ) ! બહુ થયું (હવે તે અતિ દુઃખ પાડયું) છે.
(૬) પૃથ સાથે—પીક સાથે. અર્થાત્ ભૂખથી પેટ ખરડા સાથે ચોટી
ગયું છે. પાંડવોને વનમાં જોરાકની પણ તગી હતી એ અંજના વડે પાંડવોનું
કષ્ટ જ્વનિત કર્યું છે.

૧૦ શ્લોક—તોટક રથ ઇં—હે દેવ તે અમને રથહીન કર્યા. (કેાઇ
રાત્રુ પણ મનિપક્ષીને હરાવીને રથહીન કરેછે). વર ઇં—અમે વર (એક)

આપિય—

શ્લોક.

નવનવી યુવતીની યુવા હરી,
 પ્રખર કાંતિ પ્રજાકરણી કરી;
 તદપિ દૈવ સદૈવજ હારિગો,
 વ્યરથ જાણુ અજાણુ વધારિયો.

૧૧

નકુલ—(સહદેવને જોઇ સઆશ્ચર્ય) કે' જાણ! યસદેવનૈવેદના
 મૃગ કયા છે? (ઢ)

સહદેવ—(નમન કરી) જુઓ પેલા પાર્શ્વી ક્ષમ્બ ખારોખાર
 જતા જણાય છે માટે હવે આલો સત્વર જઇ એની વ્યવસ્થા કરીએ. (જ)

હતા તેમને તે' દીન કર્યા. (સત્રુ પણ પ્રતિપક્ષીને દીન કરે છે). મુખ ઇ—
 અમે મુખ વચર ક્યૌ—તે અમને દુઃખી કર્યા, તથા અમે અર (ઉતાવળે)
 ખીણમાં ક્યૌ, અમે કુઅગ્નિન ધર્યા (નકારાં મૃગચર્મ જેમણે પેહેર્યાં છે એવા
 થયા) તથા અમને પર (સત્રુઓએ) દીન સરખા ધર્યા (મહા ક્યૌ—છૂનાકિ
 પ્રસંગે). એમ છતાં પણ અમે શું મલિન થઇને રહ્યાં? નહિ, અમે ડરખી
 (ખીલીકણ) થઇને રહ્યાં નથી.

૧૨ શ્લોક—દુતવિશંખિત. નવનવી ઇ—હે દૈવ તે' નવનવી યુવતી (સ્ત્રી)
 એની યુવા (જવાની) હરી. (અમારે વનવાસ લોમવવાનો હોવાથી અમારી
 પરજેલી સ્ત્રીઓનો ઉપજોગ અમે ન કરી શકતા હોવાથી અથવા વનમાં અમારી
 સાથે દુઃખી થતી હોવાથી) શી રીતે યુવા હરી, તે કહે છે: પ્રખર ઇ—પ્રજાક-
 રણી (સૂર્યના સરખી) પ્રખર (તીવ્ર) કાંતિ કરીને. સૂર્યનું ઉગ્મ તેજ જેમ
 તાજ વનરપતિને સૂકવી નાખે છે તેમ હે દૈવ! તે' દુઃખ પાડીને અમારી યુવ-
 તીઓની યુવા હરી કીધી છે. તોપણ અમારી સહનતાને કીધે અમે તારી
 ફરકાર કરતા નથી; તદપિ ઇ. તદપિ—તોપણ. વ્યરથ ઇ—હે અજાણુ દૈવ! તે
 અમારી ધીરજ હણવાને તારો જાણુ વ્યર્થ વધાર્યો છે.

(ઢ) યસદેવનૈવેદના—યસદેવને ધરાવવાના નૈવેદના અથવા યજ્ઞમાં
 આહુતિ આપવાના.

(જ) ખારોખાર જતા જણાય છે—માંસાદિ ખીલતસવસ્તુ રંગભૂમિ
 ઉપર ન જતાવવી જોઈએ, એવા હેતુથી આ યુક્તિ કવિએ કરી છે. રંગભૂમિ
 ઉપર ન જતાવવા જેવી વસ્તુઓ ગણાવતાં વિશ્વનાથ કહે છે કે—“દત્તચ્છે
 યનચ્છેદ્યમન્યદ્વીસાકરચયત્ ઇ” (કા. ૨૭૮)

નકુલ—(જાણી નજરે જોઈ) બ્રાના । જો જો એ તો મનમંડપ
સગી જઈ પહોંત્યા માટે ચાલો ઉતાવળા. (ગન્ને જણુ ચાલ્યા જાય છે).

(પદ કરતાં યુધિષ્ઠિર, પાંચાલી અને મદ કરાવતા ધૌમ્ય લોભચ
પ્રવેશ કરેછે) (ત)

ધૌમ્ય—(વિદ્યાધરને આવનો જોઈ) અલ્યા વિદ્યાધર । જોને પેલા
શમરવર્ધકને હજાં લેવા મોકલ્યો છે તે ત્યાંતો ત્યાંજ રહ્યો કે શું ?

લોભરા—વાહ વાહ । તમનેય ડીક મોલામમતિનો માણસ કુશામ
લાવનાર નજરમાં આવ્યો. એ રાજપ્રિય વિપ્રને આપણા કામમાં
યોગ્યો એ મથાર્ય નથી. સુજેવુ કિમ્મુ મદુના કિન્નુ મળમુદ્ગર્ત વડી જશે
તેનીએ એને શી પડી છે ? (ય)

(એવે " સ્વસ્તિના દન્દ્રો " ધ્યાપાદિ બોલતા હસ જાર બ્રાહ્મણો પ્રવેશ
કરે છે).

યુધિષ્ઠિર—(આવેલા સર્વ દ્વિજને નમન કરી) ભાગવંત, આ
પાટ પર સર્વ જૂદેવાં બિરાજો. (દ)

(ત) પ્રવેશ ૩ જો. રચણ—ચક્ષુસાગ્રા. પ્રવેશ કરેછે—અર્ધાત્ પકડો
ઉપડવાથી દેખાય છે. ધૌમ્ય—પાંડવોના પુરોહિત. લોભરા—એ નામના એક
મોટા જાણી.

(ય) મોભામમતિનો—મોભાના છેડા જેવી ભડી બુદ્ધિનો. કુશામ—દર્બનાં
અણિયાં. કુશામ જેવી સૂર્યમ વસ્તુને જોવામાં મોભામયુદ્ધિ કામ લાગે નહિ, એમ
છતાં તેવી યોજના કરેલી વાર્ત્તવી છે માટે વિરોધાભાસ રાજપ્રિય—રાજને
વદાણો. શમરવર્ધક વિદુષક હોનાથી તે રાજપ્રિય ગણાયો છે. સુજેવુ ઈ—સુસને
વિશેષ કહેવાલું શું કારણે ? અર્ધાત્ ટુંકામાં તમારે સમગ્ર લેવું કે રાજપ્રિય માંડસને
આપણા કામમાં યોગ્યથી આપણને ધણા પ્રકારે હાનિ છે કદાચ આપણા કામમાં
કાંઈ આપણી મદત થવી દોષ તેની આડી પાડુ કરે. ઈત્યાદિ અર્થ બતાવનારી
ટુંકી સમસા કિન્નુ—પણ મળમુદ્ગર્ત—ચક્ષુનો નિર્મલો સમય દો પડે છે ?—શી
કાળજી છે ?

(દ) સ્વસ્તિના ઈ—આશિર્વાદ આપવાનો એક મંત્ર છે " સ્વસ્તિના
દન્દ્રો વદધમઃ । સ્વસ્તિ નઃ પૂષાવિશ્વેદાઃ । સ્વસ્તિન્સ્તન્ધ્યો અગિષ્ઠનેનિઃ ।
સ્વસ્તિનો વૃહસ્પતિર્દધાનુ. " ઈંદ્ર, પૂષા, તાર્ય અને વૃહસ્પતિ, અમલ્લ કલ્પ
કરો, એવો એ મંત્રમાં અર્થ રહેલો છે.

આદ્યભો—(હંચા હાથ કરી) શુભં મવતુ, કલ્યાણમસ્તુ. પુત્રપરિ-
મારાદિશદ્ધિશ્ચ (એમ આશિર્વાદ દેતા ધણા ઋષિઓ આવી બેસેછે) (ઘ)

સ્મરવર્ધક—(હાથમાં દર્શ લેઈ પ્રવેશ કરી સ્વમન) અરે પ્રભુ !
ગોહક મારવા વિના બીજું કંઈ ન જન્મી રને આ દાસનાં તંત્રાં વેણી
લાવવાનો સમય આવી પડ્યો ! આથી દરિદ્રાંદ્ર, રામચંદ્ર અને નગાદિ નૃ-
પાળોતું દુઃખ શી રીતે મારે વિશેષ મળ્યું ? (સંવિરમય) અરે ! આટલાં
બધાં તુંમડાં એકદમ ક્યાંથી સજીવન થયાં અને જીવન વિના તરતાં
કેમ જણાયાં (ન)

ધીમ્નુ—(સ્મરવર્ધકને આવનો જોઈ) રે જટુક ! સાંભ સાંભ દર્શ
સાવર સાંભ. મૂર્ખ ! મખમુદ્દત્ત વીતી ગયાનીએ ચિંતા નથી ધરાવતો
એ શું ? (પ)

સ્મરવર્ધક—(નમન કરી દર્શ આપી) ગોજ ખાંડ ને મધના વાસ
વગર તેમ ઋતુ વગર ઇંડાળ ઉભરાયલી જોઈ મારે સાચવીને પગ મૂકતાં
મૂકતાં આવવું પડ્યું, જેણે કરી આવતાં વાર લાગી. (ક)

(ઘ) શુભં ઈં—શુભ યાઓ, કલ્યાણ યાઓ, પુત્રપરિવાર વગેરેની શુદ્ધિ
યાઓ.

(ન) 'તૈનું' અને 'વેળી' વગેરે શબ્દોથી વિદુષકની ઋમ્ય ભાષા વર્ણી છે.
'સ્મય આવી પડ્યો' ઈત્યાદિ વચનથી યુધિષ્ઠિરની પૂર્વાવસ્થાના સુખ્ય અને હમ-
ણાની અવસ્થાના દુઃખ્ય સૂચન કર્યું છે. આથી—આ મારા દુઃખથી. અરે ઈં—
આદ્યભુને તિરસ્કારમાં તુંમડાં કહેછે, કેમકે એમની પાસે ધનસંપત્તિ નહિ હોવાથી તે
હોદ્દાને કેકાણે તુંમડાં વાપરતા હતા સજીવન થયાં આવી ચડ્યાં. જીવન વિના—
ખાગી કે જીવિકા વિના અહીં ખાગી નથી તેમ છતાં આ તુંમડાં કેમ તરેછે ? અર્થાત્
યુધિષ્ઠિર હવે એ સપગાતું જીવન ચલાવવાને અસમર્થ છે તેમ છતાં આદ્યભુ અહીં
કેમ ભેગા થાય છે ? આ વાત દર્શાવતા અને ઋષેષદ્વારા કથન કરી છે. (પ)
સાવર—હતાવળે.

(ક) ગોજ ઈં—કીડીએની ઈંડાળ ગોજ, ખાંડ કે મધના વાસથી ઉભરાય છે,
અર્થાત્ ચોખ્ખા અમરમય જોડ, અપાકની સરખીથી કલસાય છે. પ્રભુ તે મધનેશ્વરી
એકે કારણ આજ ન છતાં ઈંડાળ ઉભરાઈ છે. અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર પામે હવે ગત્યું
ગત્યું ખાવાતું આપવાની શક્તિ નથી, તેમ વર્ષપ્રતિપદા કે સમીપૂજન જેવો કેલ
આસ પ્રસંગ પ્રભુ નથી, તેમ છતાં આટલા બધા આદ્યભુ શું કરવા બરાવા છે ?

લોભશ—(સકોપ) અરે મૂખે બહુક ! અસંબદ્ધ શું ઉચ્ચાર કરે છે ? શુક મધુ રાક્ષસાનું સ્વપ્ન સુદાંચ આવતું નથી, તો તારે પિપ્પી-લિકા સંભાળતાં શી રીતે આવતું પડે ? (ચ)

શ્લોક.

હોય જો હોઠ સાગ તો, ઝાઝા ઉત્તર બાણવા;

આહુતી હોય લે તું આ, મારી દે તક માણવા. ૧૨

સ્મરવર્ધક—શું ભગવંત ! અમે તો તમારે મન બોલુંજ બોલનાર છીએ કે ? સ્વાહા, આવદ્યમિ અને નમઃ એ શબ્દો સાંભળી આરા બૂદેવે ભેમ ખાંડ, ગોળ અને મધની આરાએ કીડીઓ ઉભરાયવી જણાય તેમ જણાય છે કે નહિ ? (મ)

હોમ્ય—(સરિમત) અલં. લે આ આહુતી વિદ્યાધર તને શોધવા ગયો છે તેના આવતા સુધી તું હોમ્ય. (મ)

સ્મરવર્ધક—(ઝોકાં ખાતો) આ મહતિયા મહારાજને મૂકી અમારી આખ્યો ફાડવાથી તમને શું મળવાનું છે ? (મંત્રાનંદને બોલાવી) મહારાજ ! ક્યો આ આહુતી હોમો. (ચ)

(ચ) અસંબદ્ધ—સંબંધ વગરનું—જ્યાં જેની જરૂર નથી એવું અપવા અમર્થાંદ. અસંબદ્ધપણું કહી બતાવે છે: શુક ઈવ. શુક—ગોળ, મધુ—મધ. રાક્ષસ-સાક્ષ.

૧૨ હોય ઈવ—“ હોઠ સાગ તો ઉત્તર ઝાઝા ” એવી કહેવત છે તેમ તું પણ અમે તેવા જવાબ આપ્યા કરે છે; પણ હવે હોમવેળા વધી નવ્ય છે મટે તક માણવા મારી દે—કલ્પના કરી કરીને જવાબ આપવા પડ્યા મૂક. અને આ આહુતિ (હોમવાનો પદાર્થ) હોમ્ય

(મ) ઈંડાળ ઉમરાય છે, એ દર્શાવતો સિદ્ધાંત બતાવે છે: સ્વાહા ઈવ. સ્વાહા-દેવને આહુતિ આપતાં હવટે બોલવાનો શબ્દ. આવાહયત્તમિ—આવાહન કરું છું—બોલાવું છું. ખાંડને બદલે સ્વાહા, ગોળને બદલે આવાહયત્તમિ, મધને બદલે નમઃ, અને કીડીઓને બદલે આરાઓ જણવા.

(મ) સરિમત—હાસ્યસાથે. અલં—અસ. આહુતિ—(હોમ્ય, ક્રિયાપદ સાથે અનવય કરવો).

(ચ) મહતિયા મહારાજ—બ્રાહ્મણ વેપધારી રાક્ષસ—મંત્રાનંદ.

પાંચાલી—(સકોપ) આપંપુત્ર ! આવાને દજી આધીએ વધારે
ગોઠે ચડાવો એટલે પેટ ભરી પામવાનું પામશે. (આ)

લીમ—(ગોઠેથી) મૂર્ખ ! મુઠ ! જા જા, અહીંથી આધો
જા. (જા)

મંત્રાનંદ—(બિડી આમતેમ જોઈ) ભગવંત, આ આજ્ય આ
રહ્યું; યથાય નીચું નખી જીવે તો જડેકની ? (જા)

પાંચાલી—નીચું નખી કામ કરનાં તો દેડના મકોડા મરડાઈ
જાય છે. (યુધિષ્ઠિર સામું જોઈ) આપંપુત્ર ! તમારે એને રાખવો હોય
તો કરારે રાખો, પણ થોડા દહાડા આ મંત્રાનંદને એનું કામ સોંપી જીઓ.
જો એને પાંચરો તીર જેવો કરવો હોય તો એજ ઉપાય છે. હું તો મારે
મારું જહુંય કામ આજથી મંત્રાનંદને સોંપવાની છું. (ગા)

લીમ—હા હા, ઠીક છે; એમ થોડા દિવસ કરી જીઓ.

યુધિષ્ઠિર—આત્મજને અનુચિત વર્તન કેવળ અદિત વિચારીને
કર્ણ હોય એમ લાગે તથાપિ તેના વિરુદ્ધ કંઈ પણ કરવા યાજ્ય યાજ્ય
પૂરતું નથી. (જા)

ધીને કામે તેના કોઈ પ્રતિનિધીથી પણ ચલાવી લેવાશે. તે પ્રતિનિધિ બતાવેછે' પૃષ્ઠ ૬૦.
પૃષ્ઠ--૬૫.

(આ) મુખ્ય નાયિકા અને વિદૂષકને બનાવ નથી હોતો, એમ જાણના નાટકોમાં
વર્ણનું જેવામાં આવેછે (જીઓ માયવિકાન્નિમિત્ર, જ્ઞાપસિ પ્રિયદર્શિકા, રૈષદ-
શિકા, વગેરે)

(જા) લીમનું આ વચન દ્રૌપદીના પક્ષપાતનું સૂચક છે લીમનો અનુરૂપ
દ્રૌપદી પર વિરોધ હતો એમ આજ્ય બહારો, તેનું આ સૂક્ષ્મતર ખીજ છે.

(જા) યથાર્થ--જરોજર રીતે મંત્રાનંદદ્વારા ધીમજી આવવાથી દ્રૌપદી પ્રભત
થાય અને તેના પર વિરોધ પ્રીતિ કરે, એવા હેતુથી કવિએ આ રચના કરી છે.

(ગા) નીચું નખી ઈ—(વિદૂષકના સંબંધનું વચન છે). મંત્રાનંદના લાખનું
વાક્ય દ્રૌપદીને મુખે બોલાવીને કવિએ ભાવિ કથાનું સૂક્ષ્મ ખીજ મૂક્યું છે.

(જા) આજ્યને--પોતાનો કહેવાનો હોય તેવા માણસને જે માણસને આપણે
પોતાનો કરી માનતા હોઈએ, તે માણસે જો કંઈ અનુચિત (અપદિત) વર્તન
આપણું દિત વિચારીને કર્યું હોય તો તેની વિરુદ્ધ કંઈ ઉપાય લેવો યોગ્ય નથી, એ

ધૌમ્ય—વત્સા ! યુધિષ્ઠિરનું કહેવું સચુકિતક છે. જો અવશ્ય
કર્ય (કા)

શ્લોક.

ક્ષયરોગી વિદ્યુઃ જાળી, રોહિણી તજતી નથી;
પૂર્ણિમાએ તથા પૂર, સુખ લે કહું કથી.

૧૪

લોમશ—વત્સા ! ધૌમ્યનું કહેવું સત્ય છે. (સ્મરવર્ધક વાણી
જોઈ) સે અસ્થા ! આ આજ્ય પૂર્ણાહુતિ સમયે હોમી દેજે. (સ્મરવર્ધક
દાયમાં ધીનો પડીઓ ઝાલી ઉભો રહે છે.)

ધૌમ્ય—(યજ્ઞની ધૂણી જાંખમાં જવાથી જોઈતો એક મંત્ર
ફરી બોલે છે, અને જોઈતી વસ્તુ ન જડવાથી આખો મીઝી ફાંફા મારે
છે) પુ (લંબાવી) પુર (વિશેષ લંબાવી) પુરમ્ (એ સાંભળી સ્મરવર્ધક
ધી હોમ દે છે અને સર્વે તેના પર કોપ કરે છે). (વા)

તે સર્વ કોઈ જાણે છે પણ તેણે આપણું અહિત કરવાના વિચારથીજ કાંઈ અધરિત
વર્તન કર્યું, તો પણ તેને તે આપત્તન છે, એટલા ઉપરથીજ માફી આપવી યોગ્ય છે,
જો એમ ન કરવામાં આવે તો આપ્ત અને અનાપ્ત વચ્ચે કાંઈ તફાવત રહેતો નથી.
યુધિષ્ઠિરનું સાત્ર પ્રમાણ વચન હોવાથી અહીં નાચકનું સાત્ર અશુભ પણું વાળ્યું છે.
(જુઓ નાટ્યપ્રકાશ પૃ. ૮૦ મું).

(કા) વત્સા !—હે દીકરી ! (દ્રૌપદીનું સંબોધન). સચુકિતક—દશાંતારી
યુક્તિથી પ્રમાણ થયેલું.

૧૩. યુક્તિરૂપ દશાંત કહે છે: શ્લોક—અનુષ્ટુપ. ક્ષયરોગી ઇન્—ચંદ્રને ક્ષય-
રોગી (અંધારિયામાં પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો) જોઈને પણ તે આપત્તન હોવાથી તેની
ત્રી રોહિણી તેને તજતી નથી; અને તેથીજ તે પૂર્ણિમાએ (ચંદ્ર પૂર્ણ તેજસ્વી થાય
છે ત્યારે) પૂર સુખ લે છે, એમાં કું કથીને (વિશેષ વખાણીને) શું કહું ?

(વા) પુ ઇન્—પુરનું એ અક્ષરોથી શરૂ થતો મંત્ર ધૌમ્ય બોલે છે અને તેના
પુરનું એટલા અક્ષરો બોલાવાથી વિદૂષક સમજે છે, ‘કે પુરનું એટલે પૂર’; માટે
પૂર્ણાહુતિ આપવાનો સમય થયો, એમ સમજી પૂર્ણાહુતિનો આરંભ થતાંમાજ તે ધી
હોમી દે છે, એટલે તે હેમિહું નકરું જાય છે અને ફરીને હોમવાને ધી છે નહિ, તેથી
તેના પર સર્વે કોપ કરે છે. વિદૂષકની આવી ભૂલ મંત્રનાર્થદા લાગતી છે, તે આગળ
વર્ણવો.

યુધિષ્ઠિર—(નિઃશ્વાસ નાખી) દૈત્યી ગતિ જલવત્તર છે. (છા)

પાંચાલી—ભગવંત ! હું એનાં સર્વ લક્ષણ જાણું છું. આયંપુત્ર હવે તો સમજ્યાકની કે એને ધૂણી લાગી તેથી એણે યજ્ઞની પૂર્વાહુતી કરી નાખી. (સર્વ બ્રાહ્મણો સામુ જોઇ) મંત્રાનંદ મદારાજ ! બોજન સમય થયો છે માટે હવે કંઇ જતા નહિ. (જા)

રમરવર્ધક—(નીચું જોઇ) ત્યારે શું અમે જઇએ અને એ ન જાય ?

યુધિષ્ઠિર—અરે વાહ ! એવી નિરથક દેવતાઓ કાં કરે છે ?

ધૌમ્ય—(તિલકાદિ કરી રહ્યા પછી) હવે તમારે જવું હોય તો જાવ (એટલું કહી જ ને યુનિઓ ઉભા થાય છે).

પાંચાલી—(જીભી યઇ) આયંપુત્ર ! (રમરવર્ધકને બતાવી) આ તમારા મહર્ષિને તેડી વેહલા આવજો (એમ કહી જાય છે). (જા)

લોભશ—અજ્ઞાનશત્રુ ! આ યજ્ઞ પુનઃપિ યજ્ઞ શકે તેવો છે, તેથી શોચ કરવાનું કંઇ કારણ નથી. હવે ચાલો બોજનવિધિ આરંભી લઇએ. અહ્યા પિઠાધર ! આ બલિ મુઠ્ઠી તથા દર્બાદિ નદીમાં નાખી બોજન સમય થયો છે માટે જા સત્વર આવ્ય (એમ કહી સમંજણ જાય છે અને વિઠાધર પણ દર્બાદિ લઇ રહ્યા પછી નદી બાણી જાય છે). (જા)

(મંત્રાનંદ અને પાછળથી બોજન કરનાર બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરે છે. (તા)

મંત્રાનંદ (એકલો)—હા હા ઠીક ચોપટ ચોકવી, રમનાર જેસાડમાં અને દાવ નાખ્યા. હવે તો ઇટકૃપાથી પાસા સુલટા પડે એટલુંજ કરવાનું બાકી છે. દાનવી માયા એ તો મોટામાં મોટી મનાયેલીજ છે તેને

(છા) દૈત્યી ઇન્દ્ર—કેમકે પ્રથમથી નાશ પામ્યું હતું તે વણી મળી આવ્યું, ત્યારે આ રીતે નાશ થયું !

(જા) મંત્રાનંદ ઉપર દ્રૌપદીની વિશેષ કૃપા વર્ણી બતાવેછે: મંત્રાનંદ મદારાજ ! ઇન્દ્ર શ્રી મહર્ષિને—વિદ્યુત્કને વર્ષાકિત

(જા) અજ્ઞાનશત્રુ—(યુધિષ્ઠિરનું સંબોધન) પુનરપિ—ફરીને પણ (તા) પ્રવેશ થયો. રથજ—બોજનપ્રદનો રસ્તો.

મિત્રારા માનની શી રીતે જાણી શકે ? હું જાયો જ હજુ છું તે જીર્ણાદિક નથી જાણતા તે જણની આ પ્રભાણે વૈગના અંતને પામીશ. (યા)

શ્લોક.

ગુપ્ત જયમ રાજમા વન્દિ પત્નીને રહે, તે દહે દાનથી પાદ મૂરે;
ગુપ્ત કરિઆરિ મમો વેશ વસમો મહી, અસુઝ આ આવીયો દા। ચૂકે ?
જીમલાડા તેં અદ્યા મિત્ર મમ મારિયો, દારિયો નહિતદા અ તદુ'કે ?
જોડે છુ ખોડે છુ પૈરે હુ પનકમા, હાકમા ગમ રમતા ન રૂ ૧૪

(જાનતીભટ પ્રવેશ કરી)

જાનતીભટ—અરે મંદ્રાનંદ ! હવે તો તમે રાજપ્રિય થયા
માટે અમારે કંઈ કરજો હૈ.

મંદ્રાનંદ—(સહાય સ્વગત) અરે અણે કંઈ સંભાળ્યું કે શું ?
(પ્રકાશ) તમે શા પરથી કહો છો ?

જાનતીભટ—શા પરથી તે તમા । જોઈયા પગીજ.

મંદ્રાનંદ—(સહાય) અમે જોવું શું જોઈયા કે તમે જોગ
કહો છો ? અમે કશુંય ક્યારે જોઈયા છીએ ?

ભારતીબટ—“ જાતો ન જણાય પણ ગાતો તો જણાય કની.” (દા)

સોમભટ—(મંત્રાનંદને જોઇ) અરે જુદેવ ! કંઈ અમારા બણી ભાળજો. જો જો નીકર પછે અમે છીએ હો ! “ પેટ બગયું એટલે પાટણ બરાયું,” જો એવા સ્વાર્થી થયા તો અજાણ પડશે. અમે જાતે જોયું છે અને કાનોકાન સાંભળ્યું છે. (ઘા)

મંત્રાનંદ—(સંકોપ) પણ એટલાજ પરથી અમારું સ્વાર્થી-પણું કોણ કહી શકે તેવો છે ! (ના)

સોમભટ—કોણ કહી શકે તેવો છે તે આ અમારા જેવાજ છે, કેમ હવે જોણું અજોણું કરશે તે અમે કરવા દબથું કે ? (પા)

સોમભટ—ભારતીબટ, (મંત્રાનંદને જણાવી) આ તમારા મિત્રને કહેજો કે અમને જુદી જાળ નહિ. અમે એમના ભોગિયા છીએ હો. અમે એમને વિષે કંઈનું કંઈ સાંભળ્યું છે. કિંતુ પાચાલીની પ્રસન્નતા જાણી જાણી જોઈનેજ કંઈ બે ટ્યા નથી. (વચ્ચે)

(દા) જાતો છું—અર્થાત્ તમે જોયા તે અમે નહિ સાંભળ્યું હોય પણ તમારા પર દ્રોષ્ટી પ્રસન્ન છે તે અમારા જેવામાં આ છે, તેથી અમે ખારીએ છીએ કે તમે રાજપ્રિય છો.

(ઘા) અમે છું—અમે તમારું સન્માન થતું જાતે જોયું અને દ્રોષ્ટીને નમને પોતાની પાસે રાખનારું કયું તે કાનોકાન સાંભળ્યું છે. એવા અર્થનું વાક્ય સોમભટ કહે છે, પણ મંત્રાનંદને વહેમ પડે છે કે રખેને એણે મારો હા નવરવો હોય તથા મારા જોલ સાંભળ્યા હોય !

(ના) ધ્રાણજોએ મારું કપટ કેટલે દરજ્જે જાણ્યું છે, તે નક્કી કરવાને મંત્રાનંદ પ્રશ્ન કરે છે: પણ છું.

(પા) મંત્રાનંદનો પ્રશ્ન જોણી બતાવીને ઉત્તર કરે છે કોણ છું—કોણ કહી શકે એવો છે ? એમ પૂછાછો એનો ઉત્તર એજ કે, તે અમારા જેવાજ કહી શકે એવો છે અર્થાત્ હું પોને કહી શકું છું. જોણું અજોણું—તમે રાજપ્રિય થાઓ ત્યારે અમારું સન્માન થાય એમ કરવાનું તમે કયું છે તેથી હવે ફારો નહિ, એમ સોમભટ કહેવું છે પણ મંત્રાનંદને આ વાક્ય પણ શ્રમ લખાવે છે. કેમકે તે એમ સમજે છે કે જે હું જોણો તે આ ધ્રાણજે ચોક્કસ સાંભળ્યું છે કે હું, જેથી તે આ પ્રમાણે જાણે છે ?

(પા) ભોગિયા છિયે—જાણીતા છીએ (એ રાજપ્રિય છે એ વાતના).

મંત્રાનંદ—(સભ્ય) જાણ્યો, હું કંઈ દુષ્ટ બુદ્ધિથી બોલ્યો નથી, તથાપિ જો તમે મારું સર્વ ગુપ્ત રાખશો તો મને સ્મરવર્ધકનું સ્થળ મળશે અને તે મળ્યું એટલે તમારે નિત્ય મિષ્ટાન્ન કરશે. (વા)

ભારતીભટ્ટ—(સ્વગત) અરે આ તો કીક કંઈ " આંધલે બેરૂં જૂઠાં છે. " (પ્રકાશ) મંત્રાનંદ અમે કોઈનેય નહિ કહિયે પરંતુ તમારે આમને મિષ્ટાન્નપાણી સમે ભૂવવા નહિ હો. (મા)

(સોજાં પેહેરેલા અને હાથમાં તુળીપાત્ર ઝાલેલા દસ જાર બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરે છે)

મોહકાનંદ—(આગતેમ જોઈ) અરે ભારતીભટ્ટ, બોમબટ સોગબટ, ચાલો આવો. ગુરૂદેવે બધાંબધું છે કે " શત વિદ્યાય મોક્ષવ્યમ્ " તે બૂલી ગયા કે શું ? અમે તો જો ચથાર્થ શીખ્યા છીએ. કેમ આવવું છે, કે જઈએ ? (મા)

સત્યંદ્રિજ—સત્યં સત્યં. (મંત્રાનંદને જોઈ એક પછી એક) અમે તમારે સારું ધણું કહ્યું છે હો. અરે અમે હુકમો નહિ તો પાચાવી-પ્રસન્ન થાયજ નહિ. જાણ ધૂનનો ઘાટ તો અંગેજ ઘડી જતાબો'તાને. સ્મરવર્ધકને ઉંઘા બાધનાર અમેજ. જો અમને બૂલી ગયા તો હતા એવા થયા એમ જાણવું. તમારું ગાયું અમે ગાયું અને લોગશ મદરિના કોપ-પાત્ર થયા. જોજો, રાંભાજો નીકર હતા તેવા થશે. (વા)

મંત્રાનંદ રાજસ છે એ વાતના બોમિયા છીએ, એ તો રખેને એમના કહેવાનો અર્થ નથી, એવો મંત્રાનંદને થય હપજો. 'અમે એમને વિષે કંઈનું કંઈ સાચજણ્યુ છે, 'આ વાક્યમાં પણ હપજના જેવોજ ભ્રમ છે

(વા) બ્રાહ્મણોના બોલવા ઉપરથી મંત્રાનંદ જણાય છે, કેમકે તે એમ માનેછે કે બ્રાહ્મણોએ મારૂં બોલેલું (૧૪ મે સ્લોખનું) સંજ્ઞાયું છે, અને તેથી તે કહેછે બાઈઓ ઈં.

(મા) ભારતીભટ્ટ—ભારતીભટ્ટ વગેરે બીજા બ્રાહ્મણો અરે ઈં—આપણે કહીએ છીએ કંઈજ નહીં ધારીને અને એ સમજે છે એ કહ્યું નહીં. (મા) " શત વિદ્યાય મોક્ષવ્યમ્ "—સો કામ પડ્યાં મૂળીને જાણ લેવું.

(વા) મંત્રાનંદે બ્રાહ્મણોને મળીને સ્મરવર્ધકને દવકો પાડવાને ધી સૂતાડ્યુ હતું અને પાછાથી તે શોધી આપ્યું હતું, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ કરે છે બાઈ ઈં આ વચનો સર્વ દ્વિજના છે અને તે અનુક્રમે લેવાના છે. એવી રીતે કે—

મંત્રાનંદ—(સજન) દ્વિજ દેવો ! જેમ છે તેમનું તેમ રાખશે
તો હું કોઇને બૂધી જવાનો નથી. હું સ્વાદ લઇ તૃપ્ત થાઉં અને ત્યાર
પહે તમારે દુઃખ દેખવાનું જે તો કરારે મને કહેલો ! હું કોઇનેય બૂધું
એવો નથી હો. ! (ર)

(જિવ ખર પ્રવેશ કરીને)

ત્રિશાંકર—(નગચાર કરી) બુદ્ધેયો ! હું દર્ભાદિ નદીમાં નાખી
આપ્યો માટે હવે આપો બોજનાદિ આરાપી લખ્યો (મંત્રાનંદ બાપી
જોત) તમે યજમાન તરીકે મળી આવ્યા : ક હવે જરાના છો ? (લા)

મંત્રાનંદ—તમાન પાના ન જરાય ? આપો હવે સાથેજ લખ્યો
છીએ.

સદાશિવ—બે ભાઈ એમના વિના તમે ઘણુંએ તાટકા છો
અને ગયા છો, કિંતુ પુરુષના કર્મ આકું પાંચું છે. જાડી ક્યાં મંત્રાનંદ
અને ક્યાં પાંચાત્રીનું પ્રસન્ન થનું ? (વા)

(રમરવર્ધકનું પ્રવેશ કરવું).

રમરવર્ધક—(મંત્રાનંદ બાપી જોઇ) મહાગજ મોહકિયા મળારો.

સર્વ દ્વિજ—સત્યં સત્યં.

૨ જો દ્વિજ—અમે તમારે સાથે ઘણું કર્યું છે હો.

૩ જો દ્વિજ—અરે અમે હવે નહિ તો પાંચાત્રી પ્રસન્ન પાવજ નહિ.

૪ જો દ્વિજ—બધા મૂલનો ઘાટ તો અમેજ થકી પતાંગો તોને.

૫ જો દ્વિજ—રમરવર્ધકને જોધા પાઠા બંધાવનાર અમેજ.

૬ જો દ્વિજ—જો અમને બૂધી ગયા તો હતા એરા થયા એમ બાણુનું.

૭ જો દ્વિજ—તમારું ગાયું અમે ગાયું અને લોભગમદર્પિના કોપપાત્ર થયા.

૮ જો દ્વિજ—જેજો, સંજારજો, નીકર હજી તેના થયો.

(૧૧) જેમ છે તેમનું તેમ—અર્થાત્ ગ્રીષ્મ. હું કોઇને બૂધી જવાનો નથી—

તમને બધાને ખાઈ જઈશ એજ અર્થે વિરતાયી કહેછે : હું સ્વાદ લઈ છું.—મત-
સજ કે તમે હવતાજ નહિ રહેો તો દુઃખ દેખવાનું રાખું રહેશે ? (લા) યજમાન-
પત્નીને—દ્વાપરીને.

(વા) વળી પાછળના જેવુંજ વહેમ ઉપજાવે એવું વાસ્તવ સદાશિવ પણ બોલે
છે. અરે ભાઈ છં.

(વિચાર કરી રત્નજત) અરે પણ પાંચાક્ષી ડી જ્ઞાના પરની પ્રસન્નતાને હું કેમ વીસરી જઈ છું ? (પ્રકાશ) મંત્રાનંદ ! હવે અમને મોદક મળશે કે તમને એકલાનેજ. “ જૂના ઝાડના મૂળ હંડા ” જાણી સંભાળશે તમા તમનેજ લાભ છે.

મંત્રાનંદ—જરે એમ શું બોલે છે ? સૌથી પહેલા તમે. અમે નાના પેટના છીએ એમ સમજશે મા ! (જા)

રમત્વર્ધક—પેટ તો અમારા બીય મદારાજનું તમારાથીએ મોટું છે પણ—(એવે સદ્દેન પ્રવેગ કરી ગવને નમન કરે છે.) (પા)

સહદેવ—(સકાષ) અધ્યા રમત્વર્ધક ! તને આ દિજદેવાને બોલાવા મોકલ્યો છે તે બૂધી જઈ વાતોના તણકા માર્યા કરે છે કે ? (દ્વાય જોડી સર્વ દિજને) ભૂટેવા ! બોજન સમય થયો છે માટે કૃપા કરી પધારશો. (મંત્રાનંદ બાણી જોઈ) મદા જ ! તમારું રમત્વર્ધક પદ્મદિની કર્યા કરે છે માટે મારી સાથે આવવાની કૃપા કરજો.

સર્વ દિજ—હા મદારાજ અમારે કંઈ વાત નથી. ભારતીભટ, ભોગભટ, સોમભટ, મોદકભટ, આયો ચાલો (તુળીપાત્ર વગાડતા અને જ્ઞાનંદ પામતા સર્વ આસ્થા જામ છે).

(સરાવરમાથી કમળ તોડતો તથા વનરાજની ઉપવન જેવી શોભા જોતો બીમ પ્રવેશ કરે છે) (સા)

બીમ—(કમળને જોઈ) અરે આ કમળની શોભા અલેકિક છે. (બીમ કમળને જોઈ) હા ! આ કમળ કરમાઈ ગયેલું સતાં શોભાનો ત્યાગ કર્યું નથી. મારે તો અધુના આનાજ અજ્ઞાતો ઉપભોગ લેવ નો છે, માટે આ પ્રકૃષ્ઠિત થયેલા અને પોતાની રમસિકતાથી બીમ કંજોતું ઉપ-

(સા) સૌથી પહેલા તમે—અર્થાત્ સૌથી પહેલો નારા તમારો કરીશ.

(પા) પેટ હિં—આ વાચ્ય રમત્વર્ધક તો સામાન્યરીતે બોલે છે પણ મંત્રાનંદના વાચ્યનો ઉત્તર એમા થઈ જાય છે જેમ કે, મંત્રાનંદ કહેશે કે “ અમે નાના પેટના નથી—તમને ખાઈ જઈએ એના છીએ ” ત્યારે રમત્વર્ધક કહે “ કે ” અમારા બીમતુ પેટ તમારાથી મોટું છે—તને પણ બીમ ખાઈ જાય એવો “ .

(સા) પ્રવેશ ૫ થો—ઉપવનનો દેખાવ. વનરાજ—વનની પક્ષિ-વનમાં દોડી વનરૂપિની દારો ઉપવન જેવી—જ્ઞાન જેવી

હાસ કરતા આ અમલ કમળનો મારે ત્યાગ કરવો જોઈએ. (સારાં કમળનો ત્યાગ કરી) અરે, તમે શું મારો ઉપદાસ કરો છે ? પગ જુઓ જુઓ:—(દા)

શ્લોક.

વન પંકજ ફૂલ, દિન નવ રૂડા, ગાળ્યજ જુડા, દારવ તણ;
આનન તારા સગ, ખાઈ કહું સગ, પ્રાણપ્રિયા મગ, સાજ સણ,
રે પ્રમુદિત પંકજ, બવ ધર્ય આ મગ, મરદી કરે રજ, ક્ષત્રી દણ;
તુજ સમ મુખનયની, અધિક મુવયની, રાજિતઅયની, રમ્ય વાણ. ૧૪
અર્પિય—

શ્લોક.

જ્ઞાન કમળ આનંદદાયી તું, આ અવસર આગને વાંસા;
માનવલી મદિલા મુખ તુજ સગ, કરગણુ છે દા કલા !

(દા) આહી બીમ કમળ સાથે દ્રૌપદીને સરખારે છે: અરે ઇ—(જેમ દ્રૌપદીની શોભા અવાકિ છે તેમ) દા ઈ—(જેમ દ્રૌપદી વનવાસનું સંકટ વેડતાં છતાં પોતાના સૌંદર્યનો ત્યાગ કરતી નથી તેમ) અપુના—દમગુ. આવાન—કરમ. ઇ થયેલા. અખતો—કમળને. કંભેનું—કમળનું, અમલ—નિર્મલ, આ પ્રવેશમાં બીમ તથા દ્રૌપદીનો સુંગર વર્ણવવાનો આ ઉપદેશ છે વન, કમળ, એ સુંગરના હૃદયન વિભાવ છે. આ વાક્યમાં પ્રસિદ્ધ અર્થ કમળને લાગુ પાડનારો છતાં ખીને અપ્રસિદ્ધ અર્થ દ્રૌપદીને લાગુ પડે છે માટે શોભા નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

૧૪ પાછળ કહેવા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. શ્લોક—ત્રિભંગી છંદ. વન પંકજ ઈ—હે ફૂલ વનપંકજ (વનકમળ) તારા દિન રૂડા નથી પણ જુડા છે એમ તું દારવ તણને બાળ્ય (વનકમળ પોતાની પ્રિયા દ્રૌપદીના મુખ જેવી શોભા ધારે છે તેવી હાર્થો લાવીને બીમ તેના પર શરમે થયો છે, એમ વર્ણવ્યું છે) આનન ઇ—હું સમ ખાઈને કહું હું કે મારી પ્રાણપ્રિયા તારા સમ આનન (મુખ) નો સાજ સણ (રહેલી છે) ઉપમા. પ્રમુદિત—દર્પિત બવ ધર્ય ઇ—હું તણ ક્ષત્રિયરૂપી મગ (હાથી) હું માટે તને મરદી (ચોળા નાખીને) તારી રજ (ભૂત) કરું હું, માટે તું બવ ધર્ય રૂપક અને પરિણામસાલ કાર તું એમ કહેરો કે મારો નારા કરીને તમે શું કરો ? તો, તુજ ઇ—તેનું (મારી પ્રિયનું) તારા સમાન મુખ અને નયન છે અને અધિકમા, તે રાજિત (શોભિત) અયન (મમન) વાળી, સુંદર વયવાળી છે અને રમ્ય છે, તેને મેં બણ છે અર્થાત્ તાર મારે કંઈ કામ નથી. દ્રૌપદીના સૌંદર્ય શુભનું કીર્તન કર્યું છે માટે શુભકીર્તન નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

જાન ભૂતો જાગિની બાલો યાશે, આ કરગારો નિર્માણ,
વાવડું વળશે સુખ મળશે, જ્ઞાન કમળ ને ક્યા બાલા !

૧૫

(નસતિકા પ્રવેશ કરીને)

વસતિમ—(નમન કરી) મહાગજપ્રિતાજ ! માગી વચરા
કૃપા જો મહાબુ છે કે બોજા ! કરી રહેલા બૂદેવો ગયા છે અને હવે થોડુંક
કામ બાકી છે તે પગારી લાઇ હું સત્તર આવું છું વળી તેલો કા'બુ છે કે
મારે કાજે આપણુ નો ખોળી થયું પ ધુ ને ની ક્ષમા કરશે (કિ)

લીમ—રાત્રિ ! તારી નમ્રતા તો બાર પરત્વેજ હોય છે, કિન્તુ
પ્રિયા ની નમ્રતા તો સર્વ કાલ સગળીજ જોરાગા આવે છે વસતિકા ! વાજ
મે તેમ મુંજ છે, કિન્તુ મહે જોમએ કે તુ આના વાગા વસનારી સતે
નાગરીનિ જાણીતરી કેમ જણાય છે ? (નિ શાસ નાળી) અમારી
માતતીતુ તને જોઈને અને સ્મરણુ યાય છે ! (સિ)

૧૫ અધિય—વળી મ્લોક—શ્ચિરાઠદ હવે કરમાયલા કરગની સાથે દ્રૌપ
દીને સરખાવી પગે તેનાથી દ્રૌપદીની અધિકતા વધે જ્યાં હવે જ્ઞાન—કરમાયતુ
માનવતી મલિલા—(દ્રૌપદી) હા કાના ! —(કરગણતુ સજોધન) કરમાયલા કમળ
સાથે સરખાવો કરીને હવે તેથી અધિકતા વધે જ્ઞાન હવે—અરે હું આ વર્ણન
કરતા જ્ઞાન ભૂ રોતુ મોકે કાનાનરે માગી બગિની તો પાણી બની (સુંદર—ખીલેલા
કમળ જોયી) થશે પ ! આ નિર્માણ (તુચ્છ) કમળ તો કે માયતુજ રહેવાતુ જ્ઞાન
કમળ હવે—જ્યાં કરમાયતુ કમળ અને જ્યાં બાલા (દ્રૌપદી) ? અર્થાત્ કરમાયલા
કમળ સાથે જોની સરખામ ની થતીજ નથી !

(કિ) વસતિકા—દ્રૌપદીની દાસી વયસ્થા—સખી કૃપા દ્રૌપદી બૂદેવો
—પ્રાકાશો આમપુત્રને—લીમને

(સિ) રાત્રિ !—હે કરગના ઠાડ ! બારપર વે હવે—જ્યારે તારા પર
દાણાનો બાર થાય ત્યારે નમેજ કિન્તુ—પણ તેમ કયુ જ છે—ક્ષમા કરીજ છે
સતે—જ્યાં રાજરીતિ જ નારી—સાધુને ચો ! વિનય જતાવનારા રાખે બોનનારી
વસતિકાના વાચકા મહારા નમિતાજ, વયસ્થા અર્થેતુજ, ક્ષમા કરશે ઇત્યાદિ
રાખે તેના રાજરીતિજ્યા ના ઉપનયક છે વનમા આ ની દાસી કુર્મિલ છતા ક્યાથી
મળી ? એવો વાચનારનો સસાય દર કરના મજિ આ વાચ્ય મૂક્યુ છે ! માવતી—
પૂર્વાવસ્થામા દ્રૌપદી ની સખી

વસંતિકા—(નમન કરી) મહારાજ હું સુતસુતા છું. મારા પિતા રાજસેવાથી વિરાગ પામી આ તપોવનમાં તપ કરવા આવ્યા ત્યારે હું તેમની સેવા કરવા અહીં આવી રહેલી છું. (ગિ)

બીમ—અસ્તુ. પણ વસંતિકા ! જો આ વેણી મારી અવગણના કરે છે તેને તું વારંધ, નીકર સદ્કાર મુદ્દા હું એનો નાશ કરીશ. અરે જો જો—(વિ)

શ્લોક.

શું નવ દેખે એ, નવ લેખે એ, દુષ્પિત્રે આ બીમ !
રે ઉવેખે શું, દીન પેખે શું, વીંધરી મારો નીમ !
પતિ જાણે પ્રેમે, વલ્લી એમે, જાણે નવ કંઈ સીમ !
તવ એ શે લેખે, રે' સુખ વે'મે, તોડે આ ગડ બીમ. ૧૬

(એટલું કહી વલ્લીને તોડી નાખે છે અને પવન અવગણી સદ્કારના નમેવા ડાળ પર કોપ કરે છે.) (હિ)

(ગિ) સુતસુતા—સૂત જાતિના મનુષ્યની પુત્રી.

(વિ) અસ્તુ—તેમ હો—બરે—ડીક આજાને વીંધાયવી વેળીને જોઇ બીમ કહે છે. જો આ વેળી ઇં. અવગણના—તિરસ્કાર. અર્થાત્ હું દ્રોપદીવિગ્રામી છતાં એ પોતાના પતિ સદ્કાર સાથે કેમ વીંધાઈ છે ? સદ્કાર—આગો.

૧૬ શ્લોક—મરહટ્ટા લેખે—અર્થે દીન દિ—શું મને એ દીન (ગરીબ) પેખે છે ? અથવા શું મારો નીમ (કાંઈ કપડો ત્યારે ભલુંજુડ કાંઈ ન જોતાં હું) મને તેનો નાશ કરે, એવો મારો નિયમ) એ વેળી વીંધરી મળે છે ? તે વલ્લી પોતાના પતિને પ્રેમથી બાળે છે, પણ એમે એ કાંઈ સીમ (મર્યાદા) જાણતી નથી ! તવ એ (વેળી) શે (સામ્રાટ) લેખે (કુશળતામાં) રહે ? ત્યારે શામા રહે ? મુખવે'મે રહે—મુખના વહેમમાં રહે અર્થાત્ એને સુખ મળે નહિ, કેમ ન મળે ? તોડે ઇં—આ બીમખડ એ વેણીને તોડે છે.

(હિ) કોપ કરે છે—આજાનું ડાળ પવનથી નીચું નમે છે તે, બીમે તોડી ખાંડેલી વેણીને ઉંચકી લેવાના હેતુથી નમે છે, એમ માન્યને બીમ તેના પર કોપ કરે છે

પાંચાલી—(આભિંગન કરી) દુષિયાંએ સુખિયાંનું સુખ જોઇ શા
કાજે સંતાપ કરવો ? જેને દેવ અનુકૂળ હોય તે સુખભોગ ભોગવે, અને
જેને પ્રતિકૂળ હોય તે દુઃખદિનનો અનુભવ લે, તેમાં સુખદુઃખ ભોગવ-
નારને દુઃખસુખ દેવા પ્રવૃત્ત થવું એ તો “ પાંચાલીને વાંકે પાડાને ડામવા
જેવું છે. ” (છિ)

ભીમ—(નિઃશ્વાસ ગાળી) પ્રિયા ! તારું કેવું સત્ય છે. (એવે
ચક્રવાકની ખૂંચો સાંભળી) હાં હીક; જો જો પ્રિય ! અવશ્ય કરવું—

શ્લોક.

વિરહ વધુ વિશેષે, આપિયો વા'લી જો જો !

અપગ ચતુર શૂંચો, એ ચતુરગર્ભ જો જો !

પ્રિય પ્રિય પ્રિય પ્રિયા, એ રહે પ્રેમી જો જો !

અટપટ તજ સ જો, એ દશા મારી જો જો !

૧૬

પાંચાલી—(આભિંગન કરી) આયેપુત્ર ! હું સારી રીતે જાણું
હું કે વિરહઆધિની પીડાથી સકલ પ્રાણધર પ્રાણી જ્ઞાનશૂન્ય થાય છેજ.
પણ પ્રિયતમ ! એક પરમાર્થનું કામ ન કરો ! (જિ)

આહિમા ‘ મને, મને, તને, તને, ’ એવા ચમક આંચા છે માટે આદિચમક
શબ્દશ્રિય. શ્લોકની ચોથી સીટીનો તેરમો અક્ષર અસલ લખેલી પ્રતમાં
છેકાઇ ગયેલો છે તેથી બદલાવર લેવાનો નથી. પણ ‘ મે ’ ‘ જેવું ’ કાંઈક માલમ
પડનાથી અને એ અક્ષરથી અર્થ ભંગ ન થવાથી તે અક્ષર અહીં કાયમ રાખ્યો
છે; પણ ત્યાં આગળ કોઈ લઘુ અક્ષર હોવો જોઈએ.

(છિ) તેમાં છં—સુખ ભોગવનારને દુઃખ અને દુઃખ ભોગવનારને
સુખ દેવા પ્રવૃત્ત થવું.

૧૬ શ્લોક—માલિની અલાર મુધી લીમની મદ નામે કામદશા વર્ણાઈ
છે, તે તેના મુખથી કહેવરાવે છે: વિરહ છં—હે વાલી ! જો જો, તારો વિરહ
મારા વધુ (શરીર) માં વિશેષે કરીને આપ્યો, તેથી હું અપગ થઈને ચતુર
છતા ચતુરગર્ભ શૂંચો. કોની પેટે તે બતાવેહે: પ્રિય છં—એ પ્રેમી (ચક્રવાક)
પ્રિય પ્રિય પ્રિય એમ રહેછે, હે પ્રિયા તે તું જો, જો એ દશા—ચક્રવાકના
જેવી નિરહોન્મત્ત દશા

(જિ) પ્રાણધર—પ્રાણને ધારણ કરનારા. પરમાર્થનું—પરોપકારનું.

લીમ—પ્રિયા ! આ જો આપણું ઉપહાર્ય કરેછે. (સિ)

શ્લોક.

મધુમાલતી સહકારે, જાગી નીચી થઇ પ્રિયા ! ભેટે,
હાર્ય કરે શા કાળે ? હું કે'તો એક તોડી કરું છટે. ૨૦

પાંચાલી—જાણે પ્રાણનાથ ! જો પણ એના પતિને મળી સુખભોગ ભોગવે. જો તમારી આજ્ઞા હોય તો હું જઇ એની અને સહકારની વચમાં વાલુજો કોક કોક જગેએ અંતર પાડેલું છે તે શીટાડી આવું, પણ પ્રાણનાથ ! પેલું પરમાર્થનું કામ તો તમારે કરવું પડશે હો !

લીમ—(સતિમત) જા જા પ્રિયા ! જો છૂટી પડી ગયેશી વફાની-એને સહકાર સાથે જોડી દે જોઇએ.

પાંચાલી—(આમતેજ જોઇ) અરે વસંતિકા કેમ જણાતી નથી ? જો હજી વગરજ જતી રહી કે શું ? લાલ્ય લારે હુંજ ખીનું સર્વ સુખ તમ્યા છે તેમ પતિમિલનસુખ વળવાર વીસરી પરમાર્થ કરી લઉં. (મધુમાલતી કને જઇ તેના એક બે છૂટા વેશાને આંગળા સાથે વળગાડે છે.) (સિ)

લીમ—પ્રિયા ! હવે એટલું; આજ્ય આજ્ય, વેહેલી આજ્ય. (ટિ)

(સિ) લીમ દ્રોપદીના વાક્ય તરફ લલચ ન આવતાં પેલાના નિરહમત્તની દશામાંજ જાયે છે, પ્રિયા ઇ.

૨૦ શ્લોક—ગીતિ. મધુમાલતી—જો નામની વેલી. હાર્ય કરે ઇ—જો શા માટે મારું હાર્ય કરે છે ? પવનથી દાલતી વેલી વિષે લીમતું હાર્ય કરવાની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. હું તો વિચારી છે અને મારા સ્વામીને હું તો આપું સુખ આપું છું. 'હું' અને એકું સુખ આપ' એ લીમનો વ્યંગ્યાર્થ છે. દ્રોપદીની શ્રદ્ધિ પરમાર્થમય થઈ છે તે સૂચવે છે તે તમારી ઇ.

(સિ) વસંતિકાનું મનન વર્ણને એકાંતરથ શૂંઝારને ઉદીપન વિભાવ વર્ણવે છે.

(ટિ) લીમની લલકારા વર્ણવે: પ્રિયા ઇ.

પાંચાલી—(માનપૂર્વક) આવીએ છીએ; શું ખાટું મોણું પણ નય છે તે ! અમારું કેવું તો કાનય કાણુ ધરે છે ? (ટિ)

લીમ—(કને આવી દાય આવી લઈ જાય છે) પ્રિયા ! કહે તારું શું કાર્ણ કાને ન ધણું ? કહે તો ખરી. (અંશુલીથી અધર હસાવી) કે' કે' જોશ્ય જોશ્ય; કેમ નથી જોવતી ? (ટિ)

પાંચાલી—(સલજળ) રાત્રે મારું કંઈએ કામ તમારી કને કરાવવું નથી.

લીમ—અરે તારું હોય કે પારકું, પણ કહે તો ખરી; જા ગમે તેવું હશે તો પણ તે કરીશું.

પાંચાલી—(આતિંગન દઈ) અર્પણુત્ર ! જોકે પરમાર્થ કરવાનો છે.

લીમ—(સરિગત) પ્રથમ મ્યાર્થ કે પરમાર્થ ? ના ના પરમાર્થજ; પરંતુ તમે અમારો પરમાર્થ કરો તો અમે તમારો પારલો પરમાર્થ કરીએ, (હનુએ અંશુલિ મારી) કેમ પ્રિયા ! ખરું છેકની ? (ટિ)

પાંચાલી—(સંકોપ) સ્વાર્થ ચવાનાં તો છેડારતો ! (નીચું જોઈ) તમારોજ ન્યામે ન્યાય કે “ જેહેલું મારું ને પછી તારું. ”

લીમ—(આતિંગન દઈ) પ્રિયા ! કહી નાખ્ય કહી નાખ્ય. પ્રથમ પરમાર્થ કરવો એવી શાસ્ત્રાચા મણુ છે, માટે કે' કે'.

પાંચાલી—અર્પણુત્ર ! (જોટલું જોલી અટકી જઈ નીચું જુએ છે).

લીમ—(તેવું મોં ઉચું કરી પોતાના લાણી ફેરવી) પ્રિય કે' કે'; જા ગમે તેવું કાર્ણ દરે તે પણ હું અવશ્ય કરીશ.

પાંચાલી—(સલજળ) જો કરવાનુંજ કહોછો તો હોય કરે, કે તમારા સમરવર્ધકનું તમામ કામ મારો મંજાનંદ કરે; અને તેના પર

(ટિ) સંલોગમૃગારનું પ્રણયમાન વર્ણ છે: આવીએ છીએ ઈં.

(ટિ) : મૃગારના અભિનય વર્ણ છે: કને ઈં.

(ટિ) અમારો પરમાર્થ—અમારો ઇચ્છેલો સુખ અર્થ. તમારો પારલો પરમાર્થ—પરોપકાર. હનુ—હરપત્રી. લીમે મનનો અભિપ્રાય અભિનયથી કહી જણાવ્યો છે માટે મનોરથ નામે નાટ્યવસ્તુ વર્ણાયું છે.

મહારાજા પ્રેમગીતી નજીવી જુએ, એટલું જ કરી આપો એ પ્રિયારો કેવો
જીવાગરો અને ગરીબ છે ! (ગિ)

બીમ—(સસ્મિત) અહો એજ તારો પ માર્ય કે ? પણ પેલા
રમરવર્ધનનું અદિત થાય તો પછે તે પરમાર્થ થયો શી રીતે કહેવાય ?

શ્લોક

કોઇનો અર્થ ના શી, હવે ય જ સંનું,

પન્નાર્થ પ્રિયા એ તા, માનુ અન્ય અર્થે.

૨૧

પાંચાલી—(સકોપ) હા, એ તો તું જાણુ છું કે “ કર્યને કારણ
સાથેના સાથેજ હોય છે ” વાદ હવે પછી કહ કેવાનું છે ? (તિ)

બીમ—(આવિગ્ન) દેહે અહીં દ્રોષી મગાતમરે છી જવાનું કહે
છે) પ્રિયા ! રમરવર્ધનનું મર્થે ! હવે નેતા મ માનવને પણ એ જા જોટલું જ
કાર્ય સોંપામાં આવે તો તારે ઇ સાધો છ ?

પાંચાલી—(વિચાર કરી) ના માર કહ વાધો કે વચકો નથી;
મારા ત્યાં એ પ્રિયા ! કાર્ય થાય એટલું જ માર તો કેવાનું.

બીમ—નિશ્ચય ન આવતો હોય તો લે આ વચ. જા, મહારાજાને
ગમે તેમ કહી એનું એટલું મર્થે હું અવશ્ય કરીશ

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! નિશ્ચયે તો વેરાન વામા સાથે આવ્યા
છીએ, અને તમારાજ નિશ્વાસ ન નાખીએ તો કેમ પરડે ?

(ગિ) અહીં રનેહમરેલા વાક્યથી દ્રોષી અર્થ સિદ્ધ કરેછે, માટે
અનુનય નામે નાટ્યવશણ વર્ણાય છે

૨૧ શ્લોક—અનુકૂલ શીટ—અમરે અપર્વત—નહિ આનંદ આપનાર
—એક નહિ એવું

(તિ) કાર્ય ઇ—કોઇ પણ કાર્ય થાય તે પહે તેનું કારણ હોયજ
જોઈએ એવો પદાર્થવિધાનો ન્યાય છે અહીં દ્રોષીની દૃષ્ટિ કે મારો કહેવો
પરમાર્થ ન દરવામાં રમરવર્ધનનું અદિત વાજ તમે આપજ ખરોછો, તે
કેવળ માર કાર્ય ન કરવાનું એક જાણાનું છે વાર ઇ—(દ્રોષીની રીસનું
વચન) અર્થાત્ તમે મારાથી સુખ ન લેઈ શકો એ કાર્યનું કારણ પણ
મારો કહેવો પરમાર્થ તમે સિદ્ધ કર્યો એ જાણુ

સામ્યનાથ—આતા વિશ્રામનાથ ! તું જાણતો હોય તો હવે જોઈએ, કે દીપનો પુત્ર પ્રકાશ થતાં હયું અંતર નડ્યું કે કાજળ થઈ ગયો ? શિવ શિવ ! ક્યાં લીમ અને ક્યાં તેનો મૃત થતો હતો ? મેં જ્યારે એને પ્રથમ જોયો ત્યારે મારી તો આંખે. મીચાઈ ગઈએ, અને શુદ્ધિ પણ સર્વ અંગમાંથી સદૃશી ગઈ હતી ! (મિ)

કામ્યનાથ—અહ્યા ગામ્ય . . . ! એ વાતની એને ખબર નથી. સેને દુઃખ તને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું. દિડિંબા નક્ષત્રીનો અનુરાગ વૃકોદર ઉપર વધી પડ્યો અને એ રત્નની નીપજ થઈ ! અરે પ્રભુ ! જે આજળ એને જોઈ તાન નહિ આવે તો અવસ્ય પંચદ્રીનો સંકલ્પ સમર્પણ કરીશ. (એવે પગના ધબકામથી પૃથ્વી કંપની જણાય છે અને ધનમર્જનાવત્ર જે જણુ ખોમતા સંભળાય છે) (મિ)

(જવનિકાંતર્ગત)

લીમ—હાં હાં થતો હતો એ આશ્રમના મૃત જેવો જણાય છે; એનું નીડરપણું તને હર નથી ઉપગતવતું ? (યિ)

એવો વિચારે તે કરેજ શાને ? કેમકે તે તો રાક્ષસ હોવાથી પાપપુરુષ જણેજ નહિ !

(મિ) દીપનો ઇન્—જેમ દીવાથી પ્રકાશની ઉત્પત્તિ થાય, પણ તે પ્રકાશની જ્યોતિના વચમાં હાં છ પદાર્થ પરવામા આવે તો તેને પ્રકાશ નહિ, પણ કાજળ વળી આવે, માટે દીવાનો પુત્ર પ્રકાશ થાય, પણ અંતર નડવાથી કાજળની ઉત્પત્તિ માની છે, તેમજ લીમનો પુત્ર લીમ જેવો થવો જોઈએ તે ન થતાં કયો અંતર નડવાથી રાક્ષસ થવો ? આખો મીચાઈ ગઈ—સયાનકર પ જોઈ ચડાવાથી.

(મિ) અનુરામ—પ્રીતિ. વૃકોદર—લીમ એ રત્નની—થતો હતો રત્નની પુત્રરત્નની.

(યિ) જવનિકાંતર્ગત . ૧—પડદામાં. એનું ઇન્—મૃત આપણને જોયા છતાં પણ નીડર છે. એથી શું તને એમ નથી સમજતું કે એ આ આશ્રમમાં રહેનારા મહામુનિના આશ્રય નીચે છે, અને જો એનો ધાવ કરવામાં આવે તો મુનિ આપણને સાપથી બાળીને સમ્મ કરી નાખે ?

સર્વ શિષ્યો—(સભ્ય) હાય ! એ તો આપ્પા , એમની સાથે
કેણુ વાત કરશે કેણુ ?

(એવે ધનુષ્યગાણુ સજ કરેલા બીગ, ઘટોત્કચ પ્રવેશ કરે છે અને
આંખો મીચી દર્શ કંપના મુનિકુમારને જુએ છે.)

ભીમ—(નમન કરી) જૂદેવો ! અમારા પ્રણામ અંગીકાર
કરો. ધન્ય વાગ્ય અમારાં કે અમર અમે સપ્તર્ષિ જેવા સસ મુનિકુમારનાં
દર્શન કરીએ છીએ. (રિ)

કૃશભટ્ટ—મદ્ર (સર્વ) મન્તુ (લિ).

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી) જૂસુર ! અમારા જેવું કંઈ કાર્ય
આમને ક'શે તો અમારા પર મોટી કૃપા કરી એમ સમજી શું. (વિ)

પુષ્પભટ્ટ—(ઉચ્ચે દાય કરી) મહારાજનો જય યાવ. કુરુકુલમ-
ણિમાં નમ્રનાનો ગિયાસ ન જોનારનાં નયન નહિ કિંતુ મપૂર પીછના ચાંદ-
સાજ માનવા ઉચિત છે ! ચંદ્રમણિ ! અમારા આચાર્ય આનંદાશ્રમે (તું-
ખીપાન બતાવી) આ અભિમંત્રણેદક મોકલી તમારી કૃપામણ
વાંચી છે (રિ)

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી તુંખીપાનમાંનું જગ લઈ આંખે
તથા શરીરે ચોપટી) આચર્યે અમારા પર મોટી કૃપા કરી.

(રિ) સપ્તર્ષિ—કસપ, અત્રિ, વશિષ્ઠ, જમદગ્નિ, બરદાસ, ગૌતમ
વિશ્વામિત્ર

(લિ) મદ્રેમવતુ—કલ્યાણ યાઓ. કૃશભટ્ટ મદ્ર એણું જોણીને અટકી,
જય છે અને બીજા બધા મન્તુ કરીને આશિર્વાચન પૂરું કરેછે.

(વિ) જૂસુર !—હે આશ્રમે !

(રિ) કુરુકુલમણિમાં—કુરુકુલમાં મણિ જેવા ચંદ્રમણિ—ચંદ્રવંશમાં
કલ્પત્ર યથેલા મણિ જેવા ચંદ્રકાંત મણિ જે અતિ સિતલ હોય છે તેને પત્ન ચંદ્ર-
મણિ કહેછે. વામને ચંદ્રમણિ કહેવામાં મુનિકુમારનો એવો આશય સમજાવ્યો છે
કે તમે અમારા ઉપર કૃપાદિથી જોતા છો અભિમંત્રણેદક—મન્ત્રેશુ પાણી.

સામ્યનાથ—જાતા વિશ્રામનાથ ! તું જન્યુતો હોય તો હૃદયે જોઈએ, કે દીપનો પુત્ર પ્રકાશ થતાં હયું અંતર નડ્યું કે કાજળ થઈ ગયો ? શિવ શિવ ! ક્યાં જીમ અને ક્યાં નેનો મુગ ધટોલક્ય ! મેં જ્યારે એને પ્રથમ જોયો ત્યારે મારી તો આંખો, મીચાઈ મહજો, અને શુદ્ધિ પણ સર્વ અંગમાંથી સટકી ગઈ હતી ! (મિ)

કામ્યનાથ—અહ્યા મામ્યનાથ ! એ વાતની એને ખબર નથી. મેને કુંજ તને સર્વે વૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું. દિડિંગા મહાગીનો અનુરામ વૃકોદર ઉપર વધી પડ્યો અને એ રતનની નીપજ થઈ ! અરે પ્રભુ ! જો આજળ એને જોઈ તાર નહિ આવે તો અવશ્ય પંચદ્રીનો સંકલ્પ સમર્પણ કરીશ. (એવે પગના ધગકારથી પૃથ્વી કંપતી જણાય છે અને ધનગર્જનાવત્ત એ જણુ જોષતા સંભળાય છે) (મિ)

(જનનિકાંતર્ગત)

લીમ—હાં હાં ધટોલક્ય એ આશ્રમના મૃગ જેવો જણાય છે; એનું નીડરપણું તને કહી નથી ઉપગમવતું ? (યિ)

એવો વિચારે તે કરેજ સારો ! કેમકે તે તો રાક્ષસ દોષાથી પાપપુણ્ય ભણેજ નહિ !

(મિ) દીપનો ઇન્—જેમ દીવાથી પ્રકાશની હરપત્તિ થાય, પણ તે પ્રકાશની જ્યોતિના વચમાં કાંઈ પદાર્થ ધરવામાં આવે તો તેને પ્રકાશ નહિ, પણ કાજળ થઈ જાય, માટે દીવાનો પુત્ર પ્રકાશ થાય, પણ અંતર નડવાથી કાજળની હરપત્તિ માની છે, તેમજ લીમનો પુત્ર લીમ જેવો થવો જોઈએ તે ન થતાં કયો અંતર નડવાથી રાક્ષસ થયો કે આખો ગ્રીચાર્થ ગઈ—જ્યાનકરપ ન જોઈ રાકાયાથી.

(મિ) અનુરામ—પ્રીતિ. વૃકોદર—લીમ. જે રતનની—ધટોલક્યથી પુત્રરતનની.

(યિ) જનનિકાંતર્ગત—પડદામાં. એનું ઇન્—મૃગ આપણને જોયા છતાં પણ નીડર છે. એથી શું તને એમ નથી સમજવતું કે એ આ આશ્રમમાં રહેનારા મહામુનિના આશ્રય નીચે છે, અને જો એનો પાત કરવામાં આવે તો મુનિ આપણને સાપનો બાળીને વસ્ત્ર કરી નાખે !

શ્લોક.

જાણે કે મુખજોગ યોગ સમ ના, સંયોગ આવો મળે;
કે છે કામનો કામની તપશ્ચેતી, હા સાંનિ કેવી વળે !
ધિકારો ધન જો અપાર રગિયા, શું મિત્ર શત્રુ બળે,
આ સંમાર અસાર મધ્ય મુનિઓ, હા વલમ, સત્યું રમે ! ૨૩
(જોમ જોમતા જોમતા બન્ને જળ્યુ આશ્વા જાપ છે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત,

૨૩ શ્લોક—શાર્દૂલપિહીટિન જાણે કે ઈત—જાણે કે મુખજોગમાં ખનુ આવો
યોગ (સમાપ્તિ) સમાપ્ત મયોગ મળતો નથી—સંસારના મુખજોગ આ તપશ્ચેતીના
દોષ જેવું નિવૃત્તિ મુખ નથી ' તપશ્ચેતી (તપશ્ચી હામી કળા) કે (કથી)
કામની (સ્ત્રી) કામની (કપશ્ચેતી) છે ? —તપશ્ચી સીના મુખ આનન્દ મલુડી
સીનું મુખ શું વંચાડે છે ? હા ! (હાસ !) અર્હ્યા આપણને કેવી રાતે વળે છે !
ધિકારો ઇત—જો આપણે અપાર ધન ગળ્યા દોઢજે તો તેને પણ આ તપશ્ચી ધન
આનન્દ પ્રિકારો—તુચ્છ ગળ્યા વળી તપશ્ચી જળ આનન્દ મિત્રનું જળ (સાદાચ)
અથવા શત્રુનું ધન (સેના વગેરે) પણ શું (શી થીસાતમાં) છે ? અર્ધાનું
તપોમનગળાને મિત્રજળની અમલ નથી કે શત્રુજળની પરવા નથી રમે—કમાય.
(જોશ્ચી ધન)

લાયલાટ—(સકંપ) મદારાભાધરાજ ! આગળ રૂઢિ તે આપ સર્વનું કુશળ વાંચી આમ કહેવડબધું છે.—(એટલું જોડી અટકી જવાથી અને આંખો મીચાઈ જવાથી સર્વે સ્ત્રીઓ હંચા દાખ કરી જોડી ઉઠે છે).

શ્લોક.

હે લાયભંજન, હે જનનંજન, હે અરિગંજન મંજન મોટા,
આશ્રમમાં શ્રમ ના મૃગમારણ, હે મુખ કારણ કંચનમોટા;
આ મૃગયા મુગયાનશી ધર્મી, માનસ માનુસમાં નય જોટા,
ધન્ય ધર્મી કુરુકુગમ્ભિ નર, ભૂમુરગોપ્રતિપાત્ર ન જોટા. ૨૨

લીમ, ધટોત્કચ—(નમન કરી) દ્વિ-રહેલો ! ગુરુત્વને કહો કે આમારે હાથે એણું અનુગિત કર્મ કદાપિ થનાર નથી.

સર્વશિષ્યો—(તુષ્ટીપાત્રમાંથી જળ લઈ જાડી) શુન મવતુ વહ્વાણમસ્તુ. (એમ આશિર્વાદ દઈ ધટોત્કચ લાણી જોના જોતા સર્વે જણ આજ્ઞા જન્ય છે) !

લીમ—(માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં) વત્સ ધટોત્કચ, આ સ્થળ કેયું રમણિક લાગે છે :

૨૨ શ્લોક—ઉદ્ભવિજય. અરિનંજન—રાત્રુજોને હરાવનાર. મંજન—પનિત કરનારા. આશ્રમમાં શ્રમ—જે કંચનલોટા (મુવર્ણપાત્ર) જેવા નિર્મલ દોષ તે પોતાના મુખને કાઢી આશ્રમમાં મૃગમારણ શ્રમ ના લે—આશ્રમના મૃગને મારે નહિ. અર્થાત્ તમે જેના છે માટે તમે પાણી મારશો નહિ ત્યારે શું ક્ષતિગેચિત મુગયાને તમે પેનદોટો ? તે વિષે કહે છે : આ છં—માનુસમાં જેના લોટા નથી રોકા હે લીમ ! તમે માનસ (મનમાં) જે આ મૃગયા (શિકાર) ધરી છે તે મુગયાનતરી (ઉનમ એવા ગયાતીર્થમાં શ્રાદ્ધ કરવા જેવી ક્ષણલા) છે. આ-હું કહેવાથી રખેને લીમ કાપીને પ્રાણહુને મારે, તેમ ન થવા માટે કહે છે : ધન્ય છં—હે ધર્મી (ધનવાન—ધર્મી) ! હે કુરુકુગમ્ભિ નર ! તમને ધન્ય છે. તમે ભૂમુરગોપ્રતિપાત્ર—આજ્ઞા મારે આવું જોશન કરનાર છે તે જોયા નથી, અર્થાત્ આમારે તમે રક્ષણ કરો છે માટે તમે ઔરગાલપ્રતિપાત્ર છો, એ વાત ચર્ચા છે. ' ભૂમુરગોપ્રતિપાત્ર ' સંજોધન સાહિત્ય છે માટે-પરિકરંકુર અટક. ૨. અથવા ધન્યધર્મી—ધન્યતાથી મનવાળા !

શ્લોક.

જાણે કે સુખભોગ યોગ સમ ના, સંયોગ આવો મળે;
કે છે કામની કામની તપશ્ચીની, દા શાંતિ કેવી વળે ।
ધિકારો ધન ભે અપાર રંગિયા, શું મિત્ર શત્રુ બને,
આ સંચાર અસાર મધ્ય મુનિઓ, દા વરસ, સંયુત રમે । ૨૩
(જોમ જોગતા જોસના જાને જણુ આદ્યા જાણ છે).

પ્રથમો સમાપ્ત,

૨૩ શ્લોક—શબ્દવિહીન જાણે કે હિં—જાણે કે સુખભોગમય પદ આવો
યોગ (સમાધિ) સમજ સચે । મળતો નથી—સંસારના સુખભોગમાં તપસ્વીઓના
યોગ જેવું નિવૃત્તિ સુખ નથી । તપશ્ચીની (તપશ્ચીની લક્ષ્મી કવિ) કે (ક્ષી)
કામની (સ્ત્રી) કામની (દુષ્ટચેતી) છે ? —તપશ્ચીની સીના મુખ આગળ માલુમી
સીનું સુખ શું વધારે છે ? દા । (દાસ !) અર્થાત્ આપણે કેવી રીતે વળે છે ।
ધિકારો ધન—ભે આપણે અપાર ધન જ્યાં હોય તે તો તેને પણ આ તપશ્ચીની ધન
આગળ ધિકારો—તુલ્ય ૭૭૦ વર્ષ તપશ્ચીની જાણ આગળ મિત્રનું જાણ (સાદાઈ)
અથવા શત્રુનું જાણ (સેના વગેરે) પદ શું (શી વીસાળમાં) છે ? અર્થાત્
તપોમયજાણે મિત્રજાણી અત્યંત નથી કે શત્રુજાણી પરવા નથી રમે—કમાય,
(મોક્ષશ્ચીની ધન)

અંક ૨ ભે

(ચિંતાતુર પાંચાલી પ્રવેશ કરે છે).

પાંચાલી—અરે દેવ ? આ પર્ણકૃમીમાં પડ્યાં રતાં. છીગે વગર
જેવાં ગયાં છીએ, અને પ્રેમીજનના વિયોગવાળાં છીએ, હતાદિ દુઃખ તને
અલ્પજા બામે છે કે કેમ ? નીકર આ મારી કાળી આંખનું ફરકવું, ચિત્તનું
ચેકે જાણવું, અંગેઅંગનું શિથિલ થવું. દિવસનું ધુધમાપણું અને ચારે
દિશાએથી અપવિત્ર પ્રાણીઓના સખ્દનું અગમ્ય થવું, એ આત્મિક અપશુકન
થતા શી રીતે જણાય ? (નિઃશ્વાસ નાખી) કૃષ્ણ દેવ ! તું એટલું જ નથી
બાણનો કે “ જાહુ રણિયાને રથ નહિ, ”— (એવે ગભરાયલી વસતિકા
પ્રવેશ કરે છે.) (અ)

વસતિકા—વયર્યા ! વયર્યા ! સાવધ રે’ સાવધ રે’. આલ્પ
આલ્પ, વહેલી આલ્પ, બમ છે, બમ છે; આલ્પ, વરુણાળામાં જન્મ નિર્ભય
શબ્દો. હામ હામ ! ગયાં ગયાં ! મહારાગ વૃકોદર ! વસે ધટોદર્ય !
ધાઓ ! ધાઓ ! (આ)

પાંચાલી—(સકંપ હમી થમ) અરે મળી ! શું છે ? શું છે ?
ગભરાટ તણ કહે તો ખરી કે ગયાં એટલે કોણ અર્ધા, અર્ધા ગયાં, અને કેમ
ગયાં ? સખિ ! મદરિ લોગશ અને ધૈર્યાચારી નિકટ સતાં કાઢેલું ?
(નિઃશ્વાસ નાખી) હાં દેવ તને આવું ક્રોધગાર કાંઈ પશ્યું ઠેકાણે ગળનાર
નથી ! વસતિકા ! સત્વર કે’ સત્વર. (ઇ)

(અ) પ્રવેશ ૧ લે. પાંચાલીની પર્ણકૃમી. પર્ણકૃમી—તું પડી રાસ
હરણ કરવાનો છે તેની સૂચના કરવાને અપશુકન વર્ણ છે. નીકર ઇ. ૦. જાનુ ઇ. ૦.—
“ જાહુ રણિયાને રથ નહિ અને જાહુ દુખિયાને દુઃખ નહિ, ” એ કહેવત અર્ધી
બાલકમાં વસતિકા પ્રવેશ કરે છે.

(આ) પાંડવેશમાં રાસાસ કાંઈ લેઈ ગયું. એટલી વાત જાણીને આગળ
આવવાના બચનું અનુમાન કરી ગભરાયલી વસતિકા ક્રોધનીને કહે છે વયર્યા ઇ. ૦.
વયર્યા—સખી. ગયાં ગયાં ! !—(રાસાસ). અર્ધી આગળથી કવિએ બધું રાને
ગભરાટ વગેરે બતાવનારી આરબટીવૃત્તિ વર્ણ છે.

(ઇ) સકંપ—મુગ્ધી મુગ્ધી (બચનો અનુભવ). સતાં—છતાં.

વસતિકા—(નિશ્વાસ નાખી) હા ! વયસ્સા ! મયા ! દુરાયા !
 બેનિ ! કૂડા દેવે ગભગટનુ રૂપ ધાગ્યુ કરી આ મારા કંઠ રોધી નાખ્યો છે,
 રે નિર્દય ! અગ જોડી અગળાઓ પર કેર કરવાથી કિયા લાનનુ વેર વળ-
 વાનુ દત્ત ? (એટલું બોલી પૃથ્વી પર પડી જાય છે અને ઉતારાને દોડતો
 સહદેવ પ્રવેશ કરે છે) (૬)

પાંચાલી—(સહદેવને આમિત્રા કરી) પ્રાણનાથ ! શું છે, શું
 છે ? આ વસતિકા ગભગટ છે કેમ, અને મના મના શું બોલના કરે છે ?
 આર્પણુ ! કહો કહો, મને ઉતારના કહો

સહદેવ—(આશ્વાસનપૂર્વક) પ્રિયા ! લાન લાળવામા આવ્યો
 નથી સના અનિનાથે ભય આવશે એમ લાગે છે । (૭)

પાંચાલી—પણ પ્રાણપ્રિય ! મને કહો તો ખરા કે એવો ભય શાથી
 આરો અને ગયા એટલે શું ?

સહદેવ—પ્રિયા ! અમાગ શસ્ત્રાત્મ દુરાયા ! મયા મયા તે એજ મના
 વસતિકા ! સાનધ થા સાવધ થા દેવી તમે એવી માથે યજુશાળામા જાવ
 (યજ્ઞતિકા બળાત્કારે બીડી ઉભી થાય છે અને દ્રૌપદીને શોધતા યુધિષ્ઠિર,
 નકુલ પ્રવેશ કરે છે) (૮)

નકુલ—(નિશ્વાસ નાખી) હા દેવ ! પૃછનાના રથાનને પશુ અ-
 ય્યા ! કળતા વૃક્ષો નથી જાતા ! અજ ઉભાય મહર્ષિ કયા સિધાર્યા છે ?
 દ્રાપ્ત દિવસ નહિ અને તેમને આજજ જોડે જનાનો જોગ આવ્યો !
 દેવી ! ગદન મનિ છે । (૯)

ક્રીડાગાર—રમતનુ ઠેગલું અર્થાત્ અમને અત્યંત રાકા ખેડે, અને તે દેવને મન
 જાણે રમત હોય તેમ તે તેનું પુનરાવર્તન કર્યા કરે છે ?

(૬) કેમ જોતાવ નથી તેનું કારણ જાણે કૂડા દેવે હિં રે નિર્દય !
 —(દેવનું સંજોવન)

(૭) આશ્વાસનપૂર્વક—દ્રૌપદીને ધીરજ આપીને અનિવાર્ય—બાળી
 ન રાકાય એવો

(૮) ગયા ગયાં છું—વસતિકા એ ગયા ગયા જોએ છે તે એજ કે રાક્ષાત્ર
 ગયા

(૯) હમર મહર્ષિ—ધૌમ્ય અને લોમશ જાને મોટા ઋષિઓ

યુધિષ્ઠિર—(દીન રીતે) તાત નેકુલ ! પાર્થની પૃથ્વા કરવા મેં
તેમને મોકલ્યા છે. ચિત્રસેન મેંધર્મ નિદાર કરવા આગ્યાનું સંગળી
મેં તેમને જવા કહ્યું. આ સમય જાણી મેં સ્મરવર્ધકને તેડવા
મોકલ્યો છે. તેમના આવતા પહેલાં આપણે વાતસેનીને યજ્ઞાગારમાં બેસાડી
નિર્ભય થવું વધારે ઉચિત છે (જ)

નકુલ—પાર્થ તેમ કરો; કિંતુ અધુ ॥ પાંગાલી થયાં છે ? (લ)

યુધિષ્ઠિર—મેં તેને યજ્ઞશાળામાં લઈ જવા વસનિકા અને સહુ
દેવને મોકલ્યાં છે. (દ્રૌપદી લાણી નજર જવાથી) બ્રાતા ! જો આ
રથા, અરે દૈ ! દેવીની આ દશા જોઈનેમ તને હવા નથી આવતી ?
(લ)

શ્લોક.

અરુર અથ લિકારી, આ મૃગો માર્ય મારી,

મૃગલો દીન બિચારી, શે દબો બે વિચારી ?

દણુ દણુ ઇક વારી, શે હુંમે નારી સારી ?

નિનતિ કહે અપારી, શે કરે ધા તું કારી ? ૧

(યુધિષ્ઠિર નકુલને જોઈ દ્રૌપદી તેમની કને દોડી આવેછે) (ઇ)

(ઈ) તાત—હે બાપ ! હે બાપ !—જેને વિષે વાકાફયમાવ હોય
તેને જોવાવતા આ સજોધન વપરાય છે. પાર્થની—અર્જુનની, પૃથ્વા કરવા—ખગર
પૃથ્વા, અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયા હોતો, તેના સમાચાર પૃથ્વા વિદાર કરવા—(પાર્થના
જલાશયમાં) કીડા કરવા. યજ્ઞસેનીને—દ્રૌપદીને. યજ્ઞાગારમા—યજ્ઞશાળામાં
(પવિત્ર યજ્ઞશાળામાં બૂન, ટ્રેન, પિસાચ, રાક્ષસ, વગેરે મલિન પ્રાણીઓ મચેશ
કરી શકે નહિ, એવા વિચારથી)

(લ) અધુના—દમણા.

(લ) યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની દશા જોઈ એક કરેછે; અરે છં. ૧ શ્લોક—
માવિની છંદ. અધગિકારી—અધ (સંકટ) રૂપી સિકારી આ મૃગોને (અમે
પાંડવરૂપી નરહરજોને) તું ધારીધારીને માર્ય (બંધે માર) પાણુ હું વિચારી જો,
અને બિચારી દીન મૃગવી (દ્રૌપદીરૂપી) ને શે હમ્મેછે ? એમ છતાં પાણુ તેને
દણુવીજ એવી તારી બુદ્ધિ હોય તો તેને એકેજ ફેરે દાણી નાખ્યું; પાણુ તે સારી
નારીને શું કરવા હુંમે છે—ધડી ધડી સા માટે દુઃખ દેછે ?

(ઇ) યુધિષ્ઠિર નકુલને—(દંદ) યુધિષ્ઠિરને અને નકુલને.

પાયાલી—(નમન કરી) આર્થપુત્રના અશુભનો નાશ થાવ.
(અખેદ) મદાગજ ! શુ સર્વ શસ્ત્રાજ ગયા ? મહર્ષિ લોભશ અને
ધૈર્ય ગુરુને પૂજના તે પશુ હંધ કહી શકતા નથી ? (સાબરી આગા
જેવો અશિનય કરી) હા હા આર્થપુત્ર ! પેા મનાનંદને પૂજી જુઓ
પૂજી જુઓ. એ નિઘાના અગત્યકાર આપણે નજી વાર જોવા છે.
(દે)

નકુલ—(સકેપ) પ્રિયા તમારા આમકળી તેને વિશ્વાસપાન
ગણ્યો અને તેજ આજ સ કાનું સ્થાન યજ્ઞ પડ્યો છે !

પાંચાલી—(વસતિકા લણી જોઇ) શુ તે અહીં નથી ?

વસતિકા—શસ્ત્રાજ ગયા ત્યારનોજ તેનો પત્તા નથી

પાંચાલી—(રુખેદ) અરે મનાનંદ ! તું પશુ—(એવે અર્પુ
આનંદ આગા દીર્ઘશ્વી સાથે મનાનંદ એકાએક ત્યાં પ્રવેશ કર
છે) (જો)

મનાનંદ—અર્પુ આનંદ; આ ચારે કર મદ. (યુધિષ્ઠિર
લાખી જોઇ) અરે મદ ! રાજદંપણે મનેજ શકરપદ ગણ્યો ! (જો)

યુધિષ્ઠિર—(નમન કરી) જશુર ! પ્રગમનસાત્ પિતા પુત્રને
પશુ ચોર મને છે શસ્ત્રાજ ગયા પછી તમારા દર્શન અધુનાજ થયા,
માટે શકા કરનાનું કાનુ ઉચિત્ત થયુ. દિગ્દેવ ક્ષમા કરતો ! (ક)

(દે) મનાનંદને—બ્રાહ્મણેશ્વરી રાક્ષસને રાસાસ્ત્ર એજ દરી ગયો હતો,
એમ આગળ કહેવામાં આસી

(જો) પાયાની, ‘ અરે મનાનંદ ! તું પશુ ’—એટલું અર્પુ વાક્ય
પિરેજ, એટલામાં મનાનંદ પ્રવેશ કરીને ‘ અર્પુ આનંદ આ ચારે કર મદ ’
એમ ગર્નિત વચન બોલતો પ્રવેશ કરેછે તેની મતનમ એ કે. તુ અહીં આવીને
તને અથવા મારા મનને આનંદ આપુડ, અરે આ ચાર (પાડો) ને મદ દરજ્જ
—મારા પગ સંજી નજીથી જુએ છે તેમને જ્ઞા પાડુડ, અથવા હને તેમનો
પગનય કરજી

(જો) અરે મદ કર—આ વાક્યથી યુધિષ્ઠિરનો તિરસ્કાર બતાવી એમ
પણુ છે કે મનાનંદને હવે પોતાનું રૂપ પ્રકાશ કરવાનો વખત પારો આવ્યો છે.

(ક) યુધિષ્ઠિર હજુ તેને બ્રાહ્મણુ જાણેજ, એમ વર્ણુ છે.

(ધૈમ્ય કમંડળમાંથી જળ લઈ વસંતિકા પર છાંટે છે અને તે શુદ્ધિમાં આપી ગુગો પાડવા માંડે છે).

વસંતિકા—અરે કોઈ ધાઓ ધાઓ ! દાનવ દેવ દેવીનું અને મહારાગ્ન નકુલનું હરણ કરી હજી આપો ગુગો નથી, હાથ દાગ ! શું કે'ઈ નથી બોલવું કે આર્યપુત્રની પાછળ કોઈ નથીજ જવું ? અરે દેવ ! આ તે કેવી દુર્દશા ! (જ)

સ્મરવર્ધક—(તેનો હાથ ઝાલી) વસનિકા ! વસંતિકા ! તું સાવધ થઈ સર્વ ખીના આ મહર્ષિઓને ક્ષી સંલગ્નાભ્ય એટલે એ ઉભય મહામુનિઓ અવશ્ય એ દુષ્ટનો નાશ કરશે.

વસંતિકા—(વળી પાછી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને શુદ્ધિમાં આવે છે ત્યારે આટલું બોલે છે કે) ધાઓ ધાઓ !

ધૈમ્ય લોભશ—(તેને સાંત કરે છે) અરે વસંતિકા ! તું અમને યથાર્થ સમાચાર ક્ષી સંલગ્નાભ્ય. હવે અમારા આબ્યાથી તારે કોઈ પશુ પ્રકારનો ગળ છે એમ સમજવું નહિ. સત્વર કે' કે' કે અમારા પશ્ચાત્ત શું શું થયું ? (એમ સાંતવના કર્યા છતાં તે સાવધ થઈ બેઠાંતી નથી તેથી કોપાવિષ્ટ થઈ) અરે મૂઢમતિ ! અમારો અનાદર કરે છે ? શું જાણતી નથી કે અમે સાપાગ્નિથી બાળી તને હજી કરીશું ? (જ)

સ્મરવર્ધક—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા પ્રભુ ! દૈવો દુર્વલપાતકઃ મહર્ષિ ! એ મરેલીને ગાર્યા કરતાં દુષ્ટ દાનવનેજ નાશ કરે તો કેમ ? (જ)

(જ) વસંતિકા મૂર્છામાંથી જાગતાં થાય છે પણ તેના મન પર થયેલા બળની આસર હજી ગઈ નથી, તેથી તે પાસે ઉભેલા માણસને દેખતી નથી.

(જ) પશ્ચાત્—પાછળ—જ્યા પછી. સાંતવના કર્યા છતાં—ધીરજ આપી સાંત કર્યા છતાં. કોપાવિષ્ટ થઈ—ગુસ્સે થઈ. મૂઢમતિ—મૂઢ મતિવાળી ! બલથી ગમરાવણી વસંતિકા બેઠાંતી નથી, તેને શુનિ પોતાનો સનાદર કરે છે એમ માની તેનેજ સાપની ધમજી આપે છે, એમ વર્ણુને કવિએ વનવાસી આદમણોનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો છે.

(ય) દૈવો દિ—દૈવ પણ ગરીબનેજ મારનારો છે. મહર્ષિનો કાપ અરથાને છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ધૈર્ય, લોભશ—(સકાપ) કિન્તુ મૂઢ ! જાણ્યા વિના કેને નાશ કરીએ ? (ટ)

સ્મરવર્ધક—(નમન કરી) વસતિકા જોવામાં ન આવતી હોત તો શી રીતે તમે જાણ્યો ? એના વિના જે જાણવાના હતા તે જાણી સમ સત્વર તે દુહનો નાશ કરો અને ધર્માર્માંઓને ઉગારી દ્યો. (એવે નેપથ્ય બ્રમિ પરથી સમ્પ્રદયાય છે કે કોણુ ? કરી જનાર કોણુ ? આદ્ય આદ્ય સત્તરે યા). (ઠ)

ધૈર્ય, લોભશ—(તે સમ્પ્રદ સાંભળી ચરચર ધ્રુવે છે અને ખુલ્લો-ખોલ્લો સંતાપ જઈ જકધ્યાની જાને છે) (ઢ)

સ્મરવર્ધક—(સકાપ) મહાર્જિઓ ! કીક સાપાગિનથી જાણવા જ્ઞાનસ્થ થયા છો ! અરે પ્રશ્ન ! હવે પ્રાણ જન્ય કે રહે તથાપિ જે ચતાં હોય તો સ્વામીનાં દર્શન તો અવસ્થ કરવાજ જોઈએ. (એવે સદ્દેવ અને બીમ પ્રવેશ કરે છે). (ઢ)

સદ્દેવ—વડલાતા ! પછે તેણે સિંચાણા જેવી ઝડપ મારી અ-મો મારે જાણુને આતી લીધાં, પરંતુ હું તેની ઝડપમાંથી બચી તમને જોવાવવા આવ્યો. આઠા જે જાતા ! ધરોતકર મળી ગયો હોત તો તે અદ્ય કાળમાં અવસ્થ એ દુહનો નાશ કરી આપણને સુખપ્રાપ્ત કરાવત ! કિન્તુ દુર્યોધનથી દૈન ક્યાં કરી છે ? (વ)

સ્મરવર્ધક—(બીમ સદ્દેવને ઓળખી) અહો ! મહારાજ

(ટ) મૂઢ—સ્મરવર્ધકનું સંજોગ.

(ઠ) એના વિના ઇતિ—વસતિકા ન મળી હોત તો તમે જ્ઞાન કરીને બધી વાત જાણવાના હતા, માટે હવે પ્રશ્ન તેની રીતે જાણી લેછો તે દુહનો નાશ કરો. નેપથ્યબ્રમિપર—પડદા પાછળથી.

(ઢ) જકધ્યાની—જગદાની પેંડે દેખાડવા માત્ર જ્ઞાન કરનાર (રાક્ષસ આવ્યો જેમ જાણીને).

(ઢ) તેમને જ્ઞાનસ્થ જોઈને સ્મરવર્ધક તેમની મજરી કરે છે, મહાર્જિઓ ઇ. સ્મરવર્ધકનો કંપ વર્ધી છે તે સુચિત્ત કરી જનારે છે; અરે પ્રશ્ન ઇ.

(જ) દ્રૌપદી વગેરેને રાક્ષસ શી રીતે લેઈ ગયો તે, તેની પાસેથી છૂટી

(ધૈમ્ય કમંડળમાંથી જળ લઈ વસંતિકા પર છાંટે છે અને તે શુદ્ધિમાં આવી જૂઓ પાડવા માડે છે).

વસંતિકા—અરે કોઈ ધાઓ ધાઓ ! દાનવ દેવ દેવીનું અને મહારાજન નકુલનું હરણ કરી દઈ આધો મોઠો નથી. હાથ દાપ ! શું કેદ નથી બોલણું કે આર્વપુત્રની પાછળ કોમ્પ નથીજ જવું ? અરે હૈય ! આ તે કેવી દુર્દશા ! (જ)

સ્મરવર્ધક—(તેને હાથ ઝાલી) વસંતિકા ! વસંતિકા ! તું સાવધ થઈ સર્વ ખીના આ મહર્ષિઓને દહી સંભળાવ્ય એટલે એ ઉભય મહામુનિઓ અવરથ એ દુષ્ટનો નાશ કરશે.

વસંતિકા—(વળી પાછી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને શુદ્ધિમાં આવે છે સારે આટણું બોલે છે કે) ધાઓ ધાઓ !

ધૈમ્ય લોભશ—(તેને સાંત કરે છે) અરે વસંતિકા ! તું અમને યથાર્થ સમાચાર કહી સંભળાવ્ય. હવે અમારા આઘ્યાત્મી તારે કોઈ પશુ મહારનો ગળ છે એમ સમજવું નહિ. સત્વર કે' કે' કે અમારા પશ્ચાત્ત શું શું થયું ? (એમ સાત્વના કર્યા છતાં તે સાવધ થઈ બોલાતી નથી તેથી કોપાવિષ્ટ થઈ) અરે મૂઢમતિ ! અમારો અનાદર કરે છે ? શું જાણતી નથી કે અમે સાપાત્નિથી જાણી તને દગ્ધ કરીશું ? (જ)

સ્મરવર્ધક—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા પ્રભુ ! " દૈવો દુર્બલણાત્મકઃ મહર્ષિઃ । એ મરેલીને ગાર્યા કરતાં દુષ્ટ દાનવનેજ નાશ કરે । તો કેમ ? (જ)

(જ) વસંતિકા મૂર્છામાંથી જાગ થાય છે પણ તેના મન પર થયેલા અધની અસર દઈ ગઈ નથી, તેથી તે પાસે હબેલા માણસને દેખતી નથી.

(ઈ) પશ્ચાત્—પાછળ—ગયા પછી. સાંતવના કર્યા છતાં—ધીરજ આપી સાંત કર્યા છતાં કોપાવિષ્ટ થઈ—ગુસ્સે થઈ. મૂઢમતિ—મૂઢ મતિવાળી । ભયથી ગભરાયલી વસંતિકા બોલતી નથી, તેને યુનિ ગાગાનો અનાદર કરે છે એમ માની તેનેજ સાપની ધમકી આપે છે, એમ વર્ણુને કવિએ વનવાસી બ્રાહ્મણોનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો છે.

(જ) દૈવો હિં—દૈવ પણ ગરીબનેજ મારનારો છે. મહર્ષિનો કાપ અવગણે છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

વસંતિકા—શુ આર્યપુત્રે તે દુષ્ટ દાનવને મારી, મારી પ્રિય સખીને આણી ? મહાનાજી ! તે ક્યાં છે ? તે ક્યાં છે ? (ત)

ધૈમ્ય, લોભશ—વીર વૃકોદર અને સહદેવ ! અમે એને શાંત કરીશું; કિંતુ અધુના તમે સત્વર જઈ તે દુષ્ટનો નાશ કરો નાશ કરો. (બીજા સહદેવ નમન કરી તેમ કરે છે).

વસંતિકા—શું મારી વચરમા સાથે મને નહિ મળવો ધો ? અરે ! હા હૈય ! (એમ જોલી છાતી કૂટે છે.)

ધૈમ્ય, લોભશ—અહ્યા સ્મરવર્ધક ! આનો હાથ ઝાલી એને દોમ-શાળામાં લઈ જઈ સૂસાડી દે. જા અમે પણ રાત્રુમારણ પદ્મ સાહિત્ય લઈ ત્યાજ આનીએ છીએ. (સર્વ જાય છે.) (ય)

(વિકાળ રાક્ષસ, યુધિષ્ઠિર નકુલ તથા પાંચાલીને બાથમાં ધાસી ધીમે ધીમે ગળિ કરતો પ્રવેશ કરે છે)

યુધિષ્ઠિર—(નિચાઝ કરી) અરે દુર્જુહિ ! કાંક તો નિચાર કર્ય કે અમે તને બ્રાહ્મણ સમજી કેની રીતે પાળ્યો પોળ્યો છે ? તારે તારું કૃત્ય આ પ્રકારનું તો કદાપિ પણ નજ કરવું જોઈએ. જો જો—(૬)

શ્લોક.

રાખથી શુભત વહિ રૂપે તું રહ્યો,
સાખથી બ્રહ્મ છુ જોય એવો કહ્યો;
તો તને પાળિયો, દુષ્ટ દાનો લહ્યો,
જો મને ધારી નિચાર સર્વે વહ્યો.

૩

(૭) બીછીકણ પાલુ રનેહવાળી સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય વસંતિકાનો ગમરાટ કવિએ આડી વર્ણવ્યો છે !

(ય) રાત્રુમારણ—રાત્રુઓનો નાશ કરનારા વહનું.

(૬) પ્ર. ૨ જો ગળિ કરતો—ચાવનો દુર્જુહિ ! દુષ્ટ યુધિષ્ઠિર !

૩ શ્લોક—અગ્નિવણી છદ. રાખથી છદ—એમ રાખોડીમા અગ્નિ શુભત રહે છે તેમ જ રાક્ષસ છતાં બ્રાહ્મણ વેદમા ઢકાઈને રહ્યો, અને તને પૂછ્યું ત્યારે તે તારી પોતાની સાખથી (સાક્ષીથી) ‘ હુ બ્રાહ્મણ છુ ’ એવો જોય કહ્યો તે એમ કહ્યું તો તને અમે પાળ્યો અને તુ દુષ્ટ છતાં અમે તને દાનો લહ્યો—નવરથો એ સર્વે તું

ભીમ કે ! જાવ સત્તર જા. હજી દાનવ દૂર જઈ રહ્યાં છે એટલે કાળ મન થયો નથી. (સમવર્ધકને જાતો કરતો સાજાની તથા બે પાડવોને એળખી બેને મુનિઓ કો આવે છે)

ધૈમ્ય, લોભશ—(ક્રિયા દામ કરી) વત્સ પાડવો ! તમારું કદમ ચુ સાવ વત્સ સહદેવ ! અમે અહીં નહોતા ગાટે તુ કહી સંભળાવ્ય કે કુષ્ટ દાનને આ કર્મ કેવી રીતે કરું.

સહદેવ—(નમ્ર કરી) મહારાજ ! પટેલા તે રાત્રાત્ર દરી મયો અને પટે અગને પકડ્યા તેમથી તું નારી ભીમ જ્ઞાતાને જોભારી સાબ્યો. મહર્ષિ ! હવે અમારે કેમ કરવું તે જણાવો.

ધૈમ્ય—વત્સ ભીમ ! અમારા આશિર્વાદથી તને આજ અટલા વાના પ્રાપ્ત થા.

શ્લોક.

અરિગણ નમશે કૃપા અમાગી,
કરિવર યય તદા તુ સિંહ ભારી;
વિજય જય વિચારો જ તુ ધારી,
અમુર અનેક વિચારો આવ્ય ભારી.

૨

(આવા આશિર્વાદના શુભ સંદેહો સાથેની વચ્ચે તિકા એકદમ સાવધ થાય છે અને ભીમને જોઈ તેની કને આવી પગે લાગે છે).

આવેના સહદેવના કવન દ્વારા સૂચવે છે, વડભાગ ઇતુ ઇતુ—દુરોધન જેવું દુખ દે છે તેવું દુખ દેવ પાણુ દે છે મુષિહિરે આદિનુ બધન વર્ણાયુ છે માટે અવમ ફરસિધિનુ વિદ્રવ નામે અન વર્ણાયુ છે

૨ શ્લોક—પુષ્પિતામા છદ અરિગણુ ઇતુ—અમારી તાર પર કૃપા માટે શત્રુઓના ગણુ (સમૂહ) તને નમશે (તારથી પરાજય પામીને તને માથુ નમાવશે) કરિવર ઇતુ—જે તેગો કરિવર (ઉત્તમ દ્વાર) જેવા બળવાન થાય (હોય) તે ભારી (ભાર) સિંહ જેવા યર્દશ અર્થાત્ તે અમે તેટલા બળવાન દરી તોપણુ (એનો પરાજય કરીશ વિજય ઇતુ—તારા વિજયજય—વિજય (અવધુત્ય) ને વધારતજ જય (મધ્યમ પદ લેણી) વિચારીને અને શત્રુને ધારીને તુ જ, તથા ત્યાં અનેક અમુરને વિચારીને (કાપીને) તથા ભારીને અહીં પાછો આવ્ય

વસંતિકા—શુ આર્યપુત્રે તે દુષ્ટ દાનવને મારી, મારી પ્રિય સખીને આણી ? મદા ૧૪ । તે કયા છે ? તે કયા છે ? (ત)

ધૌમ્ય, લોમશ—વીર ટકાદર અને સહદેવ ! અમે એને શાત કરીશું, પ્રિય અધુના તમે સત્વર જઈ તે દુષ્ટનો નાશ કરો નાશ કરો (જીમ સહદેવ ૧૩ । મરી તેમ કરેછે)

વસંતિકા—શુ મારી નયરયા સાથે મને નહિ મળવો ધો ? અરે ! હા દેવ ! (એમ બોલી છાતી કૂંચે)

ધૌમ્ય, લોમશ—અહા રમરવર્ધક ! આનો હાથ ખાલી એને દોમ-શાળામાં લઈ જઈ સૂરાડી દે જા અમે પણ શત્રુમારણ યજ્ઞનું સાહિત્ય લઈ ત્યાજ આનીએ છીએ (સર્વ જાય છે) (ષ)

(વિકાળ રમરવી રાક્ષસ, યુધિષ્ઠિર નકુલ તથા પાંચાલીને બાધમાં ખાતી ધીમે ધીમે ગતિ કરતો પવેશ કરે છે)

યુધિષ્ઠિર—(નિચાર કરી) અરે દુષ્ટદિ ! કાક તો નિચાર કર્ય કે અમે તને બ્રાહ્મણ સમજી કે હી રીતે પાળ્યો પાળ્યો છે ? તારે તાર કૃત્ય આ પ્રકારનું તો કદાપિ પણ નજ કરવું જોઈએ જો જો —(૬)

શ્લોક.

રાખથી ગુપ્ત વહિ રૂપે તુ રજો,
સાખથી બ્રહ્મ છુ મો । એવો કલો,
તો તો પાગિયો, દુષ્ટ દાનો લલો,
જો મને ધારી નિચાર સર્વે વલો

૩

(ત) બીહીકણ પાપુ રનેદવાળી સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય વસંતિકાનો ગમરાહ કવિએ અહીં વર્ણ્યો ॥ ૧

(ષ) શત્રુમારણ—શત્રુઓનો નાશ કરનારા યજ્ઞનું.

(૬) પ્ર ૨ જો મતિ કરતો—ચાવતો દુષ્ટદિ ! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા !

૩ શ્લોક—અગ્નિની હદ રાખથી છં—એમ રાખોડીમાં અગ્નિ ગુપ્ત રહેછે તેમ તુ રાક્ષસ છતાં બ્રાહ્મણ વેદમાં ઢકાઈને રહ્યા અને તને ખૂણ્યુ ત્યાર તે તારી પોતાની સાખથી (સાક્ષીથી) ‘ હુ બ્રાહ્મણ છુ ’ એવો જોડ કલો તે એમ કહ્યું તો તને અમે પાળ્યો અને તુ દુષ્ટ છતાં અમે તને દાનો લલો—નયરો એ સર્વે તુ

અપ્રિય—

શ્લોક.

હે દુષ્ટ-તમા ! વિચારી, વિચરં નરકમાં, પાપ આનાં સ્વીકારી,
 સુખી થા બોધ ધારી, મદ્યો ચોખ ઉઠ્યે, કામ લોભાદિ ગારી;
 દુઃખી થાશે અપારી, અધમ મનિવની, નામ જે લો નસારી ?
 આવી આ પીડ લારી, કડિન કરમથી, લાગી કારી કટારી. ૪

નકુલ—અહો દાનવેશ્વર ! આ ધર્માત્મા સત્ય કહેછે. પ્રાણી માત્ર
 ધર્મપર હોયછે તો પછે તમે તેનો કેમ ત્યાગ કરોછો ?

અરિય—

શ્લોક

વિચાર કરો નર ! ધ્યા ! ધરો કરવાનું કરો તરોજન તદા,
સુગતિ યશો ન પાત હશે, શિન્યુર વસો નવ જૂઠ કદા,
ખરેખરી આ રીખ છે શુભ આ, દિત છે વર આ તજ તુ પ્રમદા;
ગયુજ ગયુ સહુ પુણ્ય ગયુ, ન મૂઢ ! યયુ શુભ કાઈ અદા ! ૬

પાંચાદી—(સકપ) અહો મત્રાનંદ ! તુ ભાસે રાક્ષસ, ભૂત,
કૈરવ કે ગમે તે માયાવી હો, અને તે મારા પતિઓએ તને ઝોળાખ્યો હો,
તોય પણ મેં તો તારું સર્વ પ્રકારે સારૂ ચાપ ઝોમજ કર્યું છે. હવડાના
તાન રૂપથી તુ રાક્ષસ હોય એમ લાગે છે. અરે બ્રાતા ! જો તુ રાક્ષસ છે
તો પછે આવો અવગુણી શી રીતે યાવજે ? મેં સાબળ્યું છે અને જાણ્યું છે
કે રાક્ષસોને કિંચિત્ શુચી કયો દેય તો તે સમય આવ્યે અનેક ધણો ગાને
છે પીરા ! રાક્ષસો દેવથી કુન દિક કચામા પણ હિતરતા નથી, તો પછે તુ
મારો યદને મારાને કેમ મારવા ખેડો છે ? (ધ)

રાક્ષસ—અરે ધર્માત્મા કેવડાતા પાકરો ! તમિ નિરપરધ્ધ દાનવ
હણુષ છછ અનર્ધ અન્નનધ દત્થમિમ દુપચુ કકણુ માઈ શ્રુતવ—(ન)

૬ શ્લોક—મહિયકાવત વિચાર ઈ—હે નર (રાક્ષસમા નરભતિનાગ) તમે
વિચાર કરો અનાર કહેવું ધ્યાનમા ધરો, કરવાનું (ધર્માચરણ) કરો અને તરી
જાઓ તેથી શું ફળ એમ કહેશે. તો સુસારિ ઇં સુસારિ—ઇંદ્ર નરપાલ—રાજ
હશે—ધરો ખરેખરી ઈં—આ ખરેખરી રીખ છે આ શુભ (કલ્યાણકારી વચન)
છે આ વર (વ્રતમ) દિત છે, મરિ તુ પ્રેમતા (દ્રૌપદીને) તજ (છોડી દે) ન્યારે
તે કાઈ નથી માનતો ત્યારે તિરસ્કારથી કહેછે ગયુજ ઈં—હે મૂઢ ! તારું સહુ
પુણ્ય ગયુ—પરવાયું કેમકે તારાથી કાઈ શુભ અદા થયું નહિ—તારાથી તારો સ્વધર્મ
ખળવાયો નહીં

(ધ) મારાને—મારા સ્વામીજોને

(ન) અરે ઈં—ધર્માત્મા કહેવડાતા પાકરો ! તમે નિરપરાધી દાનવ
દુષ્ટો છો અને ખીલતા હાથમા દ્રવ્યકકણુ (દુષ્ણુરૂપી કકણુ) ધારો (છો)
સામનો. કવિએ અહીં રાક્ષસની ભાષા ખોટા પ્રયોગવાળું સંસ્કૃત અને તેવુંજ
પ્રાકૃત ભેળાને ખનાવી છે સંસ્કૃત નાકોમા રાક્ષસાદિ અધમ પ્રાચીની ભાષા પ્રાકૃત

શ્લોક.

દ્વિડિંબ જાક અવ્યંકે, દણુધ ગણુધ નદિઃ

કુવં યુજ્જી પડધ રે, વિબુધત્વ મદા લલી ?

૭

(દ્રોપદી સામું જોધ) હા પ્રિયા ! અલસી કુલ સરિક્ષી સામવી ત્વંકિં નિંદાલવી હુધ હુધ. ન ડરધ ન ડરધ ત્વયાં અદિતં ન કુરં. શુભં કૃત્વા શુભં કૃત્વા. વરં જુડી વરં જુડી. (૫)

યુધિષ્ઠિર—ધન્ય છે ધન્ય ! તને તારા જાતિલાઓનો નાશ વેરનો અંત કરવા પ્રેરે એ મયાર્થ છે. કિંતુ તે જેમ ચરવીર થઇ અમારી સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા તેમજ તારે પશુ તેમના જેવા થઈ રનેલીઓના આશુથી મુક્ત થવું ઉચિત છે. દ્વિડિંબ જાકાદિનાં પરાક્રમ તે પરાક્રમજ હતાં ! જે શ્રવણ કર્ય—(૬)

વપરાય છે, રોપદર્શિકામાં પ્રિમાનદે શ્રીદામાની પત્નીની બાપા તેવીજ વર્ણી છે. પણ અહીં કવિની કલ્પના એવી લાગે છે કે, જેમ કેાક ગૂંજાનીનો અભણુ હિંદુસ્તાની ગૂંજાતી માણસની જોડે વાત કરતાં ગૂંજાની બાપા બોલવાનો ચન્ન કરે છે ત્યાં તેનાથી ગૂંજાતીનાં કિયારપદ વગેરેના રૂપ અરથાને ચોખ્ખું છે તથા તે સાથે પોતાની બાપાનો ઉપયોગ પણ થાય છે, તેમ અહીં રાક્ષસને બન્યું છે તે વખતમાં યુધિષ્ઠિ-રાઈ સંસ્કૃત બાપા બોલતા હતા, જેમ કવિએ માન્યું જણાય છે. હવે પણ રાક્ષસની બાપા આવે ત્યાં આમજ જણવું.

૭ શ્લોક—અનુક્રુષ્ દ્વિડિંબ ધં—દ્વિડિંબ (દ્વિડિંબાસુર) અને બક (બકાસુર) ને અવકે (વાંક વિના) દણુધ (હણ્યા), અને ધર્મને ગણુધ (ગણ્યા) નહિ. રે ! યદા (ન્યારે) વિબુધત્વ (પડિતપણું) લલી (તમે સમજ્યા હતા) ત્યારે શું તમે યુજ્જી (જાણી જોધને) કવં (ક્ષામ્યં) પડધ (પડ્યા) ?

(૫) અલસી ધં—અલસીના કુલ સરખી સ્વામઝી ત્વં કેમ નિંદા કરનારી થઇ છે ? ન ડર ન ડર ત્વયાં (તવ-તાર) અદિત નહિ કરે. શુભ કરીરા, શુભ કરીરા. વરદાન માગ, વરદાન માગ.

(૬) અહીં યુધિષ્ઠિર પોતાનું અદિત કરનાર આધમ દાનવને તેના સ્વભત્તિ પ્રેમ માટે વખાણું છે માટે યુધિષ્ઠિરનું ઉત્તમ નાયકપણું વર્ણવું છે.

શ્લોક.

જો જો નિચારી રજ યાતુધાન તું,
ધીરત્વ ધારી હજુ વેરી માન તું;
અભો અમારાં અરપી કરી તમે,
શરા બનો તાપ તદા બધા સમે.

અપિચ—

શ્લોક.

હિડિંબ નાક જો ગયાં યમો ખરો તયો તદા,
નપુંસકો ન દેલ કોઈ, શરવીર તે સદા;
લડો અડો અરિથી આવી અસ્ત્ર શસ્ત્ર અર્પોને,
ન માયલા ન બાયલા બનો સહુ સમર્પોને.

નકુલ—(સંકોપ) અહો ભાતા ! જો પંદતિલને કિયે પ્રકારે શર
અહવાનું છે ? જામે આપણે આયુધ રહિત છીએ અને જો આપણો નાશ
કરે, તથાપિ શું આ દેહમાં પ્રાણ સતાં જો પાંચાક્ષીને પ્રસન્નતાથી લઈ
જઈ શકે ? જોગ કદાપિ થનાર નથી. અધમ મૂળ તો નપુંસક છેજ અને
જો રાત્રી પડશે તો ક્યારેય પણ કહેનાર નથી કે હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું.
(રાક્ષસ સામે જોઈ) બરે મૂઠા ! અવશ્ય કરચ ત્રાણ કરચ— (ઘ)

શ્લોક.

મૂઠા ! મૂઠા છૂડ રૂપી દુષ્ટ દેલ ! સાથમાં,
ધારતો ન તું શુભાલ સિંહ બાણ દાયમાં;

૮ શ્લોક—વંશસ્થવૃત્ત રજ—જરા યાતુધાન—રાક્ષસ

૯ શ્લોક—નારાયણ હંદ. હિડિંબનું પરાક્રમ વર્ણન છે. હિડિંબ ઈ. નાક—
સ્વર્ગમાં લડો ઈ—તેમ તમે પણ અમારાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર આપીને લડો, નમાયલા
ઈ—અમને અમારું સહુ (શસ્ત્ર અસ્ત્ર વગેરે) સમર્પીને (આપી દેહને) નમાયલા
(રાંક) અને બાયલા ન બનો અર્થાત પ્રથમ અમારાં શસ્ત્ર વગેરે ચોરી જઈને પછી
તું અમને કપટથી મારી નાખવાનું કરેછે તેથી તું શરવીર નથી પણ બાયલો છે.

(ઘ) પંદતિલને—છેકજ નામની અધમ—(રાક્ષસનું વિરોધણ). જો
રાત્રી પડશે તો ઈ—(કેમકે રાત્રી જો રાક્ષસોને માથા કપટ કરવામાં અનુકૂળ છે,
માટે તે વખતે જો લડવા શું કરવા આણે ?)

ઉચ્ચતાણ શા ! અલીજ તે' કુઠાર સાથમાં,

આયુ નાચુ હા ગયો ! અહે અહે તું ખાથમાં.

૧૦

(એટલું જોવી રાક્ષસની ખાથમાંથી જળાત્કારે છૂટી હેઠા પડે છે અને જ પારફેટન કરી કહે છે કે) અરે દાનવ ! જો તે' દાઢ દાનવીનું ભરર સેવ્યું હોય તો આ માનવીથી જીવિત માનવી જોઈએ નહિ. તારું નામા-ભિધાનાદિ કથન કરી અને મારું તે શ્રવણ કરી યુદ્ધ કરવા સજ થા સજ થા. (મ)

શ્લોક.

પાંડુમૂર્તુ કરું સર્વં સુનું મતિલીય ! અજાણ ન જાણ્યું મને તું,

બીયણ બીજમ પિતામહ છે મમ, દ્રેણુ તજો ગણવ હાથ મને તું,

નામ નકુલ તું અર્જુન જાન નકુલ કર્યો નહીં જાણ્યું તને તું,

માનવ જીન તજો ભધુ જાત તું, દાનવ નામ કહેજ અને તું.

૧૧

૧૦ શ્લોક—આમર પંદ. મૂઠ હિં--હે મૂઠ ! તે મૂઠ (હાના) મૂઠ રૂપી દુષ્ટ દૈત્ય ! તું તારા સાથમાં રૂઝાસ (શિયાળ) છે એમ ન ખાસો; પણ તારા હાથમાં સિંહ છે એમ જાણુ, હે ઉંચા તાડ જેવા ! તે' તારા હાથમાં (તનેજ કાપવાની) કુઠાર (કહોવાડી) મૂકી છે હા ! (અરે !) તારો આયુષ્ય રૂપી વાયુ અથો એમ જાણીને તેને તું ખાથમાં મડે મડે (પકડી રાખ્ય પકડી રાખ્ય) અર્ગાત અમને નું ખાથમાં પકડી રાખે છે ? તારો આયુષ્ય રૂપી વાયુનેજ પકડી રાખ્યને ! આયવા, તું અમને હમણા બહે આયમાં ઝાડી રાખ્ય, પણ તારો આયુષ્ય નારા ખાસો એમ જાણુ અહીં નકુલનું કૌધયુક્ત બાળણ વર્ણાયું છે મોટે અવમર્શાસંધિનું એ ફેટ નામે અંગ જાણુ.

(મ) જ'પારફેટન કરી—જાંઘ ચાળડીને. નામાભિધાનાદિ—નામ વગેરે.

૧૧ શ્લોક—પદ્મવિભવ. પ્રથમ નકુલ પોતાનું નામ કહે છે: પાંડુમૂર્તુ હિં—હું પાંડુમૂર્તુ (પાંડુનો પુત્ર હું,) તે તારું સર્વં સુનું (ઉચ્ચ) કરું એવો હું. હે મતિલીનું ! તું મને અજાણ્યું (યુદ્ધ કરવામાં અથા રાક્ષસોનો નારા કરવામાં) અજાણ્યું ન જાણીશ પોતાના વડિલ તથા ગુરૂનાં નામ કરી તેને બળ ઉપજાવ દેર છે; બીજાનું હિં—બીજાનું જાણનાક, હાથ—શિષ્ય. નકુલ કર્યો હિં—તને નકુલ (કુલ વગરનો) કર્યો એમ તું નહીં જાણુ. અર્ધાનું તારો વંછ પણ ન રહેવા દેજ. દાનવ હિં—રાત્રે તે દાનવ ! હવે તું તારું નામ મને કહે. રાક્ષસનો ધિજાર કરી તેને બળ ઉપજાવું છે મોટે અવમર્શાસંધિનું હુલિ નામે અંગ વર્ણાયું છે. શરૂ તથા બાપડાનું કથન કર્યું છે મોટે અવમર્શાસંધિનું પ્રશ્નના નામે જાણુ પણ વર્ણાયું છે.

રાક્ષસ—અપુણ્ય ધટવત કિ ગજગદ, મવા નામામિધાન જટામુરઃ
જી જ્ઞાન ભમમતિ ન કગદધ (જોગ્યુ' મોની સમિનો પ્રહાર કરવા મળ્ય છે
એવે નેપથ્યભાષી રબ્દ થાય છે કે “ કોણુ અસુર ? પેનો મ નાનંદ !
પાયા પીને હરી ગયો ! કા છે ? ક્યાં ? હે ગત ! તદ્દા તને મક્ષણુ
મળ્યુ જાય ! એ સખ્દો અણુ કરી જટામુર જીગ આગ્યો જણી
યુધિષ્ઠિરને બાયભાષી નાખી દધ દ્રૌપદીને લધ આવતો થાય છે.
દ્રૌપદી હા પતિ ! હા પતિ ! એમ વિવપે છે અને યુધિષ્ઠિર નકુલ તે દાનવ
પાછા દોરી જા છે). (મ)

(હાથમા ગદા નેવ પ્રલયકાળના રૂદ્ર જેવે રૂપે જીમ સહદેવને પૂછતો
પ્રવેશ કરે છે)

લીમ—હે અધમાધમ ! તે એમ પશુ ન જણ્યુ કે હુ આને
અપગવ મ્હ હુ તે રાક્ષસ કુળા નિનાશીનો અપરાધ છે ! રે મૂઢ
મંનનંદ ! ! અણુ કર્યુ અણુ કથ —(ય)

શ્લોક-

જક, કિર્ગિઝ આદિ, હિંદિ જ, હવ્વા,
નૃપ નૌનમ મા'ખર્તો મે ન ગણા !
અધમાધમ ! કોઈ ન લા'ણુ લવ્વા,
શુજ આ સુગતાથી જન્મા ન ગણા.

૧૨

(મ) અપુણ્ય ઈ—અપૂર્વ થયા પેટે કેમ માને છે ? માત્ર નામામિ-
ધાન જટામુર જે જ્ઞાન ભરો તે ન કરડે, નેપથ્યભાષી ઈ—(હઠાગાથી
લીમ અને સહદેવનો આ પનેરગમય હોવાથી લીમ બોલે છે, તદ્દા ઈ—જારે
(નો રાક્ષસ હોય તો) યુધિષ્ઠિર નકુલ—(દંદ)

(ય) પ્રવેશ ૩ ને પ્રલય કાળના ઈ—(પ્રલયકાળે સૃષ્ટિનો સંહાર
કરવાનો હોવાથી રૂદ્રદેવ બહુ ક્રોધે છે, એમ પુરાણોમા વર્ણવે દેાય છે).
અર્થાત્ અત્યંત ક્રોધી અધમાધમ—(રાક્ષસનું સંબોધ) રાક્ષસ કુળના
નિનાશીનો—(વાંમે ધણા રાક્ષસ મા લા હોવાથી)

૧૨ શ્લોક—જોટક લીંગે જે દેલ માર્યો તેમાના મુખના નામ ગણાવે
છે જક ઈ માંજલી—જોટા જળવાન લખ્યા—(આ શુદ્ધ ઈ—કોઈ

અપિય—

શ્લોક.

ન જો હું દણું મા તુ યાતું બવારિ,
બલે વજ્ર કે વા તું કાતું દટારી;
ગણું ના કદિ સા' તું જા તું મુરારિ,
ગદા માર રે આ તું આ તું મુરારિ.

૧૩

હા રાહદેવ ! જો ક્યાં છે ક્યાં છે ? કેમ જો મારી દષ્ટિગોચર થતો નથી, કે પાંખાળીનો પોકારે સંભળાતો નથી ? શું મારો ઉપદાસ કરી કાઢ આ ગદાનો સદાસર્વદા ભોગી થયો છે, કે તે દાનવ દ્વર નાશી ગયો છે ? હે બ્રાતા ! કેમ તું કાંઈ જોવાનો નથી ? જો મૂઢને હું એક વાર

આ બુજીથી અને સારી ગદાથી બચ્ચા દોય એમ શકયા (સાંભળ્યા) નથી. અર્થાત્ કદાચ બીજાં સસ્ર તું લેઈ ગયો છે તેમ આ ગદાને પણ લેઈ ગયો. દોત તથાપિ મારા બુજ તને મારવાને સમર્થ છે, એ વ્યંગ્ય વીમે પોતાની સંક્ષિપ્ત દલીલ બતાવી છે મારે અવમર્સા સંધિનું અવચરણ નામે અંગ વર્ણનું છે.

૧૩ શ્લોક—બુજંગી. ન જો છું—યા (અગર) તું બવારિ (બવ—શિવનો અરિ ત્રિપુરામુર, અથવા બવ—સંસારનો સત્ત્વ વિધણ) દોય તોપણ જો તને યાતું (શક્તિ) ન દણું (તો માર' નામ લીધ નહિ, —એ અધ્યાહાર) અથવા જો હું એ યાતુ (શક્તિ) ને ન દણું તો બવારિ (શિવનો સત્ત્વ) થઈને યાતું (યાતના) બોગણું, (વીમે શિવભક્ત દોવાથી તે શિવના સોગંદ ખાય, એ ધટિત છે). અથવા તું જોયા ન કર: કદાચ તું બવારિ હશે કે શક્તિ હશે તોપણ તને હું દણીશ. બલે છું—બલે તું વજ્રપ દોય, કે કાતું દોય કે કટારી રૂપ દોય, તોપણ—કાતીશ. (એમ ઉપરની ઠી સાથે અનવય). અથવા, તું બલે તારા હાથમાં વજ્ર, કાતું કે કટારી વા—વહા—વહન કર—ધારણ કર, તોપણ. અથવા, બલે તું વજ્ર વગેરેને હાથમાં સાં—પકડ, તોપણ તને ગણું નહિ, (એમ ત્રીજા ચરણ સાથે અનવય) ગણું છું—બલે તું જા, અને મુરારિને સાં—તેનું સરણ મહણ કર, તોપણ તને ગણું ના. અથવા, તું મુરારિ પાસે જા, તોપણ નણું નહિ. ગદા—જો તું મુરારિ—દેવ છે તો તું આ ગદાનો માર આ લીમે પોતાની સંકિતની વડાઈ કરી બતાવી છે મારે અવમર્સા સંધિનું વિરોધન નામે અંગ વર્ણનું છે.

નેહું તેમ તું કરય, એટલે તારે તારાં શસ્ત્રાસ્ત્રની કઈ પણ આવશ્યકતા નથી. (૨)

સહુદય—(પાછળથી આગળ આવી) મહાવીર ! દૃઢવીર ! તે આપના તાપથી સંતાપ પામી આગળ નાશી ગયો એમ લાગે છે, માટે આવે આ પાસેના ધોર જંગમમાં એનો તપાસ કરીએ. હવે એ આ જંગ-તનો બે ધટિકાનોજ પ્રાધુર્ય છે, સાત્રમાં કહ્યું છે કે—(૩)

શ્લોક.

આવરદાની દોરી, આવી રેંતા સુધી કહોં ન તૂટે;

છવતર એનું માટે, એને આધો લઈ જઈ છૂટે.

૧૪

ભીમ—(દંત દાખી) અરે મદગતિ સહુદય ! તું એમ કેમ બોલે છે ? શું એટલું નથી જાણ્યો કે જેના પર વૃકોદર વડે દૃષ્ટિથી જુએ તેને કાળઆળ કામ આવે નહિ, અને કદાપિ આવે તો કાળ પણ આ વિ-કાળ વીરથી કિયે પ્રકારે જાય ? અલં. હવે બીજું કંઈ પણ ખોટા આદ્યા વગર મને છું તે ક્યાં છે એટલુંજ કહે, એટલે એના કાળની દોરી કાંઈ હશે તોપણ હું તોડી નાખવા સમર્થ છું. (એને નેપથ્યમાંથી સખ્દ થાય છે કે ' જ્ઞાત એ અહીં પણ નથી ' તે સખ્દ ઓળખ્યા જેવો અભિનય કરી). (૪)

(૨) દૃષ્ટિગોચર—દૃષ્ટિને ગોચર અર્થાત્ નજરથી દેખાય એવો ઉપ-દાસ કરી—(ટોપડીને લેઈ જવા ૩૫) સદાસર્વદાનો લોચી—અર્થાત્ મૃત્યુ પામવાનો છે કે કેમ ? આવશ્યકતા—જરૂર

(૩) દૃઢવીર—(જા પ્રી). તાપથી—પ્ર તાપથી. પ્રાધુર્ય—પરોણા—મદગમન. અર્થાત્ બે ધટી પછી તમારી નજરે પડશે એટલે તમે તેને મારશો, ત્યારે જગત્ તજીને જવું પડશે સાત્રનું કથન કર્યું છે માટે શાસ્ત્રસુત્રના નામે નાયકનું સજ્જલ વર્ણનું છે

૧૪ શ્લોક—ગીતિ અ વી રહેતા સુધી—પૂરી થતા સુધી છવતર છંદ—માટે એનું છવતર એને આધો લઈ જઈને નષ્ટી છૂટે—જરૂર. સદાસત્તા મરણ ૩૫ અર્થ સિદ્ધિને માટે એને આધો લેઈ જવા ૩૫ દેવનો ઉપન્યાસ કર્યો છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાવંકાર વર્ણવેલો છે.

(૪) દંત દાખી (કોપનો અભિનય) વડે દૃષ્ટિથી—કામના અશિ-

સહદેવ—વીરગણિ વૃકોદર ! આ સખદ નકુલના જેવા લાગે છે માટે આણી મગ સત્તર આવો સત્તર. (એટલું બોલી જાને જણ આગળ પાછળ ચાલ્યા જાય છે).

નકુલ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા બ્રાતા ! આ વન કેવું વાગંકરે લાગે છે ! સર્વત્ર પક્ષી પશુઓનો વાસ આજ ઠેકાણે વિધાનાએ નિર્માણ કર્યો દરો કે શું ? જુઓ જુઓ—(જ)

શ્લોક.

આરે હા ! જુઓ ગીધ આ દાડ કેએ અને જાય હડી;
શુભાસો કરે સખદ, રંગેનો ધરે બ્રાત ગી દર્શિત ફડી !
મુઆં પ્રાણી ને પક્ષી ! હા ! શી દેવે શોભાતી દેહ રડી !
ક્રિયા કર્મની પીડ પ્રિયા ! પડી કે ક્રિયા લાગી ફડી. ૧૫

યુધિષ્ઠિર—વત્ત નકુલ ! સાવધ રે' સાવધ રે'. આ અધોર વન જોઇ મને કંઈની કંઈ કલ્પનાઓ થઈ આવેછે. (એને કોઈ આવનાનો પડ્યા સાંભળી) નકુલ ! નકુલ ! સાવધ ! સાવધ ! જો કોઈ મહાવિકાળ રૂપ ધારી આપણી ભણી આવેછે. રાક્ષસો પ્રજ્ઞા માયાવી હોય છે ! (એવે બીમ તથા સહદેવ પ્રવેશ કરેછે અને યુધિષ્ઠિરને જોઇ નમન કરેછે). (પ)

નયથી—અર્થાત્ દ્રૌપદી. કાળઆજ—કાળવૃં નિમિત્ત—' મારો કાળ હજી ખૂટ્યો નથી મારે હું નહિ મરું ' એવું બહાનું. અર્થ—જય.

(જ) નકુલ ઈં—અહીં (નકુલ તથા યુધિષ્ઠિર પ્રવેશ કરે જ) ' એમ જોઇએ, કેમકે બીમનો સખદ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરને છાત્રીને દ્રૌપદીને લેઇને રાક્ષસ ગયો તથા તેમની પગવાડે નકુલ તથા યુધિષ્ઠિર પણ ગયા, એમ પાછળ તે સર્વેનો નિર્ગમ વર્ણના પછી બીમ અને સહદેવનો પ્રવેશ થયો છે દરે તેમનો નિર્ગમ થયા પછી નકુલ તથા યુધિષ્ઠિરનો પ્રવેશ વર્ણાય છે એ રૂપરજ છે.

૧૫ શ્લોક—ચંદ્રકીડા છંદ. રંગેનો—જાનપક્ષીઓ. શી—કેવી ! શોભાતી ઈં—(વડોડિત) પ્રિયા ! હે દ્રૌપદી ! ક્રિયા લાગી ઈં—કે આ રાક્ષસથી દરજી થવા રૂપી ક્રિયા તને લાગુ પડી !

(પ) કંઈની કંઈ ઈં—અર્થાત્ અનિષ્ટ કલ્પનાઓ થઈ આવે છે.

લીમ—અહો વડાજાતા ! કહો કહો કે દાન કર્યા છે કે પાંચાલી કેમ દીસતી નથી ? શું તે આંડાળ તમ સતાં એને લઈ નાથી ગયો ? શું શયું તે સત્તર કહો સત્તર. (સ)

ગુધિષ્ઠિર—(નિઃશ્વાસ નાખી સૂચન) હા ખાત ! અમે ઉઠાવતો હપમદ કરી તે પાંચાલીનું હપ્તું કરી ગયો કરી ગયો. (હ)

લીમ—(આશ્વાસન કરી) આત્મતરાનુ ! આવી પડી તે પડી; હવે શોય કરવાથી શું ! કિંતુ જો કે તે સાક્ષાત્ રૂદ્રને સરણે ગયો હશે તથાપિ આ જીગે તેનો અદ્ય કાગમા આંત આણ્યો જાણુ ! હવે વિશંબ કરવાનો અવસર નથી માટે આવો આવો.

ગુધિષ્ઠિર—(વિચાર કરી) મદાવીર જોકાદર આ લપંકર સ્થળ જોઈ અવરુગ માફ ગન એમ કહેછે કે તે રાક્ષસનો નિવાસ આટલામાંજ હંધ હશે; જો એમ કલ્પના ન કરીએ તો આવા નિર્જન વનમાં આ સર્વ દર્પાળી હોય ? પર્ય પર્યઃ—(જા)

સ્લોક.

જો આ ગીધે ગરદન મલી માનવી હાડ એ તો;
અંગોપાંગે રૂધિર ન મળે દાનવી બક્ષ એ તો;
નિશ્ચે એવા અપર નીચ કે ? રાનવી યાત્ર રેતો;
શોધો શોધો નિકટ નિરખો જનહવીશી હવે તો. ૧૬

(સ) લીમની પ્રશ્ન પરંપરાથી તેનો ક્રોધ વધ્યો છે.

(હ) હપમદ-પરાલવ.

(જા) નિર્જન—મનુષ્ય વગરનું—હજડ પર્ય પર્ય—જો જો.

૧૬ સ્લોક—મંદાકાંતા જો ઇન્—જો, આ ગીધે જે ગરદન પોતાની આંચમાં લીધી છે, તે હાડકું માણસનું હોય એમ જણાવ છે. આ રાજના અંગ-માં (હાથ પગ વગેરેમાં) અને વપાંગમાં (અંગનાં વગેરેમાં) રૂધિર ન મળે (નથી), માટે એ દાનવી (દાનવનું) બક્ષ (યથેતું) છે. (દાનવે રૂધિર ચૂસી લીધેલું હોનાથી). હેતુ હપરથી તર્ક ક્યો છે માટે અનુમાનાલંકાર. નિશ્ચે ઇન્—એવા (માણસને મારી નાખે એવા) અપર (ખીલ) નીચ કેાણુ હોય ? માટે અહીં રાનવી (રાનમાં રહેનારો) જ ગલી યાત્ર (રાક્ષસ) રેતો (રહેતો)

ભીમ—(દોડ પીલી) આહા ! જો આટલામાઝ એ દુષ્ટનું રેહાય
 હોય અને તે મારી નજરે પડે તો મેં તેને મિથોન્નિમયમા માર્યા જવો.
 (ગોને નેપથ્યમાંથી રે પાપી પ્રાણ ! તને આ દેહ છોડી જવું કેમ ગમતું
 નથી ! હો દેવ ! તે ઘટકાદરુ વીર્ય પણ દાનવદ્વારે નષ્ટ કરાવ્યું કે ॥
 એ વિલાપ નાદને ઓળખ્યા જેવો અભિનય કરી)—(સ્તા)

સહુદેવ—(સઆશ્ચર્ય) સાબળો સાબળો. અનસ્ય આ વિલાપના
 શબ્દ તો પાશુસેનીનાજ (મા)

ભીમ—કંઈ નહિ કંઈ નહિ; સાથી જાણીએ કે તે દાનવની ગાયા
 નહિ હોય ?

સહુદેવ—હું વિશ્વપૂર્વક કહું છું કે એ એનીજ વાણી. અમરા,
 દેવાગના, કિજરી, મધર્વા કે ગદાસી ॥ વાણીમાં જે નથી તે પાંચાસી ॥
 વાણીમાં આ પ્રમાણે છે —

ચુવિઝિર—વીર વૃકાન્ત ! આર્ય એ ગિયાનાજ પોકાર હોવા
જોઈએ, માટે સાર ચાલે આવે.

હરીમ—(ગદાને એક હાથથી તોળી જોઈ) દેવિ ! આજ તને હું
આ પ્રમાણે મનમાન્યુ અર્પી પ્રસન્ન કરીશ (ધા)

શ્લોક.

ગદાદેવિ ! ઉત્તુ અતિ રક્ત અર્પું, અને પુષ્પ આગિય સંતોષ તું,
તારા દેવીને વેંચુ તે સુંજ દેવું, વળી નામ અર્પું ન દે દોષ તું;
અખ ડિત અગ્નિ હું ખંડી દજ છું, પછે પિંડ ચડી સદા પોષણ,
ધમ ડી તજ મહિતા પહિતા યે, ઉડ ડી રણે રાજ્ય રોષણ તું. ૧૮

(સર્વ ઉતાવળે ચાલ્યા જાય છે)

(એક હાથ માથે મૂકેનો અને ગદાગોકસાગરમા ડૂબેલી જોવી પા-
આની પ્રવેશ કરે છે)

તેની વાણી તેના પતિઓને સામાન્ય મુખ આપનારી છે અને પોતાના પતિઓ
પોતાની વાહાવે નથી આવતા માટે રીસથી તેમને પિત્ત્વાર ન કરતા દૈવપ્રતિ
દીનતા દેખાડી છે, એ તેની વાણીમા નમ્રતા છે એવી રીતે—શર્મદ નર્મદ
સુખદા, અને નમ્ર, વાળી એ વામ્યમા ઠેરી (જોઈ) એમ કહેવાનો આશય છે.

(ધા) દેવિ '—(ગદાનું સંજોધન).

૧૮ શ્લોક—વર્ણનાયેથી આગિય—માસ સંતોષ ઇન્—તું તારા
મનને સંતોષ—આપ તદા ઇન્—જે તું એ રીતે સંતોષ પામે તો દેવીને
(દ્વાપરીને) તે (તારે) વેદેત મુખ આપવું—દેવને જલદી દણેલો કે નેથી
દેવી વહેલી છડી થાવ વળી તને હું ખીડું શુ આપીશ તે કહું છું અખ ડિત
ઇન્, અખ ડિત—આખા (દૈત્યના હાડકા) પછે ઇન્—પછે હે ચડી (ચડી
દેવીરૂપ ગદા, અથવા કોંઈ સ્વભાવનાથી) તું તારા પિંડને સદા પોષ ધમંડી
ઇન્—તું વીર પુરુષની ગદા તે શુ અવમ રાક્ષસનું તોલી પીડ કે ? એવી તારી
ધમ ડી (સુમાન-નર્મ) તજને તું મહિતા (સત્ત્વના રક્તથી અલકૃત) તમા
પહિતા (રાખા સત્ત્વને હરનામા ચતુર), અને ઉડ ડી (ઉડ ડી)—અનિગમ
પ્રચંડ યદને તું જાણી સત્ત્વ ઉપર રોષ રાજ્ય

પાંચાલી—અરે છુંડ દેવ ! મેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે, કે તું મને દુઃખનની પેરે દુઃખ દીધા કરે છે ? મારી દેવી ઉત્પત્તિ એ તો દુઃખ દેવાના દારૂ રૂપ વિચારી હોય તો તું જ કહે કે એમાં મારો શો અપરાધ છે ? અરે દુઃદેવ ! તો મારા પર કર્શીએ કમી ક્યાં રાખી છે ? પાંચ પતિની મને એક નાર કરાવી, કાળ જેવાં સપત્નીઓનાં સાલ વોંગવ્યાં, સીના માતા એક વાર ધિજપતીજ કરવાથી કાર્તિમતી થઇ અને તેજમારે વર્ષમાં અનેક વાર કર્મે લખાણુ; દાય ! ક્યાં કુકુ' રજરવવાપણું અને દુષ્ટનો માર ખાઇ મવામાં જવું ! છુંડા ! એટલાથીએ તો સતોષ ન માનતાં મારી એળ સભા વચ્ચે જોવાવવાનો જળરો જેળ કર્યો. વનમાં કાઢવાથીએ ત્યાંરે તું રાજી ન થયો ત્યારે તે મારા પ્રિય પતિનો વિયોગ કરાવ્યો ! (દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી) રે રે છુંડા ! મને આટ આટલું દુઃખ દર્ધ આપાર તો મારી આ દશા આણી ! દાય દાય ! મારાં માયાપને પાતાળમાં પેસ રતાંય તને દયા નથી આવતી ? (એમ જોવતાં એકતાં પુટી પર પડી જાય છે અને દિવ્ય વસ્ત્રાભંગાર લઈ કુંજિકા નામની દાનવની માનવી દારી પ્રવેશ કરે છે). (ચા).

(ચા) પ્રવેશ ૩ જો. ઈની ઉત્પત્તિ—દ્રૌપદી દેવના પ્રસાદથી યજ્ઞકુંડ-માંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી માટે તેની ઉત્પત્તિ દેવી (દેવના પ્રભાવથી થયેલી) કહી છે. “ દેવને અને દેવને સદન વેર છે અને તું દેવથી ઉપજેલી છે માટે દેવવર્ગમાની છે; તેથી દેવોને તારા પર સ્વાભાવિક વેર ઉપજે અને તેઓ તને દુઃખ દે, એવો સંલોચ મેળવવામાં હવેનું કર્તવ્ય થાય છે. ” જો તું એમ કહેતો હોય તો એમાં મારો શો અપરાધ છે, એમ દ્રૌપદીના ખેદદ્વારા તેની દેવી ઉત્પત્તિ કહી બતાવી છે. કમી—(દુઃખ દેવામાં) તે દુઃખ ગણાવે છે. પાંચ પતિની ૪૦. સપત્નીઓના—શોક્યતાં. જો દ્રૌપદી એક પતિની સ્ત્રી હોત તો તે પતિની સ્ત્રીઓજ માત્ર તેની સાથે શોક્યપણું રાખત; પણ આ તો પાંચ પતિઓની પત્ની હોવાથી તે તમામ પતિઓની સ્ત્રીઓ જેઓ અરરપરસ દેરાણી જેકાણી યાય તે દ્રૌપદીની તો શોક્યોજ થઈ. ધિજપતીજ ૪૦—રાવણને ઘેરથી સીતાને આપ્યા પછી લંકા આગળની સંગ્રામભૂમિમાં સીતાએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેમાંથી પાછી અક્ષત બાહાર નીકળી ત્યારેજ સમે તેનો અંગાકાર કર્યો. એ દશંત પોતાને લાણ પાડીને દ્રૌપદી કહે છે કે, સીતાનું દુઃખ જો કે સૌ કરતાં અધિક કહેવાય છે, તથાપિ મારું દુઃખ વળી તે કરતાં પણ અધિક છે, કેમકે સીતાને

કુંજિકા—(પાંચાલીને પડેલી જોત્ર) હાય હાય ! આ બિચારી પતિ વિયોગથી મરણુ તોય થઈ પડી છે ! આવીને દુઃખમાં શ્રોત્ર ધોયવા પ્રભુએ મને સરજી તેના કરતાં માતપિતાએ દુઃખીતી કરી શા કાજે વરજી નહિ ? (સમય) રે ! હું બીજા વિચાર કેમ કરું છું ? વહાલ પ્રમાણે પાપી આપશે અને મેં વસ્ત્રાન્કાર નથી સળગ્યા જોમ જતણુગે તો તે જરૂર મારું બદાણુ કરી જશે. આગ તેમ જોઇ કનેના કુંડમાંથી પાણીનું ચાંગણું બારી લાવી પાંચાલી પર છાટે છે અને તેથી કમકમી ખાઈ દ્રૌપદી હડી ઊભી થાય છે). (છા)

પાંચાલી—(નગન કરી) અરે માતા ! મેં તમારો શો અપરાધ કર્યો છે કે કપાઈ પડેલી કેળનેય કચરી આનંદ માનોછો ? દિવ શિયા પ્રભુ તમારું બધું કરે. (જા)

તો એક વાર અગ્નિમાં પેળી નીકળવાનું હતું, પણ મારે તો વર્ષમાં એક વાર અગ્નિમાં પેળી નીકળવું પડેછે. પાત્ર પતિઓ પાત્રે દ્રૌપદી કેવી રીતે રહે, તે વિશે મહાભારતમાં કહે છે, કે પ્રતિ માસે રજે દર્શનથી શુદ્ધ થયેલી દ્રૌપદી નિયમિત કાગ બાલ્યે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થઇને બીજા પતિ પાત્રે રહેવાને લાયક. તે જોના ધરમાં હોય તેના ધરમાં બીજા બાળે પ્રથમથી ખમર આપ્યા વિના જતું નહીં, વગેરે. આ નિયમ તોણા બદલ અર્જુનને ખાર વગસ વનમાં જતું પડ્યું હતું, તે પ્રસિદ્ધ છે. દ્રૌપદી પેલાના ચીરહાનુનો પ્રસન્ન થાઈ કરે છે—હાય ઈ—દ્રૌપદી રત્નવસ્ત્રા હાની તેમ છતાં દુઃશાસન તેને સભામાં પકડી ગયો હતો ! એ વિરે દ્રૌપદી વસ્ત્રાકાશુમાં હૃદયસ્પર્શ વાર્તા કરેછું છે : ત્યાં લખે છે કે— “ एकमंत्रुस्त्रिचोत्तनिविता द्रौपदी-मृतुमर्तमतिवृष्टः । ७०—” “ જેણે એક વગ પહેરેલું છે તથા રત્નવસ્ત્રા ધઈ છે એવી દ્રૌપદીને હુષ્ટ દુઃશાસન કૌરવની સભામાં લેઈ ગયો. ” જેમ કર્યો—ગતળ કર્યો, કૌના અર્થમાં બધેનું જણાય છે. પાતાળમાં પેસારનાંય છા—એમકે દ્રૌપદીનું હરણુ સારસ હતી ગયો, એ કલક મારા માગાપને લાગનાથી તેમને જડું નીચું જોતા જોડું થશે માનવ દારી—કોઈ મનુષ્ય જાની સજ્જતે પકડી આવેલી સી.

(છા) શ્રોત્ર મોચના—દુઃખમાં અધિક દુઃખ દેરા દૂધ પીતી કરી—ખાજપણુમાજ મરી નાખીને. વરજી નહિ—તજ દીડી નહિ ? વહાલ પ્રમાણે—વાયહો કર્યો પ્રમાણે વસ્ત્રાન્કાર નથી સળગ્યા—(દ્રૌપદીને). છાટેછે ઈ—મૂછલ દ્રૌપદીને સાધ કરવાને.

(જા) કપાઈ પડેલી ઈ—અર્થાત્ હું દુઃખથી કપાઈ પડેલી કેળના જેવી

કુંજિકા—(સભય અને સસજ્જ) બેતી । હું નિદેય રાક્ષસી નથી, ધાતકી નથી, પણ તને દુષિયારીને દુઃખ દેવા હું છે કે આ વચ્ચેકારે તું પે'ર્ય પે'ર્ય (જા)

પાંચાલી—ના માતા । એ હું નદિ પે'ર' એ અધમ મને શું કરનાર છે ? શું એ મારું ભક્ષણ કરશે ? દાપ દાપ । એ ઘડી ક્યારે આવે કે હું ધાતકી દેવના દાવમાંથી છૂટી મારા પ્રિયનમને મળું । (જા)

કુંજિકા—(પગે લાગી) ઓ મારી વા'લી । તું પે'ર્ય પે'ર્ય, નીકર એ મૂઓ મને ખમ જશે, ખમ જશે; (એટલું બોલી આંગે ગીચી દધ ચરચર ધ્રુજે છે). (ઠા)

પાંચાલી—(વિચાર કરી) અરે દેવ । આ પ્રાયશ્ચિત્તની બોગદારી પણ તું મનેજ કરવા બેઠો છું. વારં મારં જે થવાનું તે ચમજ ચૂક્યું છે માટે મારાથી મરતા પે'લાં જે ઉપકાર થાય તે કરાય તો હીક. (પ્રકાશ) માતા મૂકો; હું પે'રીશ અને તમને ઉગારીશ. (ઠા)

કુંજિકા—માડી । તું પે'રે ત્યારેજ મારાથી જવાય.

બેબાન બની ગઇ છું, તેને પાછી સાવધ કરીને શું કરવા વધારે દુઃખ દો છે ? દ્રૌપદીના વિલાપ વર્ણુયા છે માટે આકંઠ નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણુયો છે.

(જા) સભય—(રખેને આસતી મને સાપ દેરો એમ ભાંગીને). સસજ્જ —(આથી દુષિયારીને આ અવસ્થામાં તેના મનની અણુમનની અલંકાર પેદેરવાની વાત કહેવી, એ મનુષ્યત્વની બહાર ■ છતાં તે કરવું પડે છે માટે).

(જા) અધમ—(દૈત્યનું વિશેષણ). એ ઘડી ઈ—એ રાક્ષસ મારું ભક્ષણ કરે તેથી હું મૃત્યુ પામીને મારા પ્રિયતમ સ્વામી અર્જુન જે સ્વર્ગમાં ■ તેને હું મળું એ વખત દયાથી આવે ?—આ દુઃખ એવું છે કે તે કરતાં હું મરણ વધારે સુખકર માનું છું. દ્રૌપદી અત્યંત દુઃખી હતી એ દેવનિ.

(ઠા) ધ્રુજે છે ઈ—(ભયનો અભિનય).

(ઠા) આ પ્રાયશ્ચિત્તની ઈ—હું અલંકાર નહીં પહેરું તેથી આ દાસીનું મૃત્યુ મરે તેની હત્યા પણ મને લાગશે, એવા વિચારથી આ વાક્ય દ્રૌપદીએ કહ્યું છે. થવાનું ઈ—માર્ગત હું તો મરવાની છુંજ. ઉત્તમ પાત્રની ઉદારતા ને દયાર-તિની વ્યંજના.

પાંચાલી—(દાંત દાખી છાતી માથું ફરી વલ્કલ પર દિવ્ય વસ્ત્ર ઝોલી લે છે) માતા ! જ્યવ, હવે તો તમે શ્રવતાં રે'શેને ? (ઢા).

કુંજિકા—એન ! તેં મને છાતદાન આપ્યું તેથી તારું કલ્યાણ થશે (એવે ત્યાં વિક્રાળ વેશધારી જટાસુર પ્રવેશ કરે છે અને કુંજિકા કંપતી કંપતી જતી રહે છે).

જટાસુર—(પાંચાલીની પાસે જઈ) અહો દેવ્યામ્ દિવ્યંબર ધારિત ત્વયા પરમેસરં સ્તવમ્ વા મયા સ્મરોતી ? વહં વહં. ત્વયા મયા પ્રેમ વતા ત્રિસોકમ્મિ પસરમ્. ત્રિમ જુષ્ણમ્ કપડમ્ ધરમ્ તિમ જુષ્ણમ્ પ્રેમ ત્વં ત્યાગમ્. અહં દાનવેસર ત્વયા મુખ મગમ્મિ તિ અપમ્મ. (ઇત્યાદિ બોલી પાંચાલીને હાથ ઝાલી ખેંચે છે. તેને છલા કરડી ચરવાનો ચત્તન કરતી જોઈ તે ત્યાં અસોપ થાય છે). (ઢા)

પાંચાલી—(કેટલી વારે શુદ્ધિમાં આતી ત્યાં દાનવને ન બોલાયી) હા પતિ ! મારું રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો. રે બ્રાતા દાનવ ! તું મારું બક્ષણ શે નથી કરતો ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે હામ ! આ કુળિયારી દેહ તેના ખાવાના કામમાં નદિજ આપે નદિજ આવે ? રે પ્રભુ ! મેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે મને એક પછી એક વધારે ને વધારે દુઃખ તું દીધા કરે છે ? હે દેવ ! હવે આ પરપુરપરપરના દુઃખથી દીન થઈ તું મારા પ્રાણતું

(ઢા) દાંત દાખી ઇ—(કંચેરાનો અભિનય)

(ઢા) અહો દેવિ ! દિવ્ય અંબર (વસ) ધારતરી ! તું પરમેશ્વરને સ્તવેછે વા મને સ્મરેછે ? વહ, વહ. તારી મારી પ્રેમવાર્તા ત્રિસોકમાં પસરી છે. ભગ્ન જુનું કપડું ફટિ છે તેમ જુનો પ્રેમ તું વગેછે—તું વલ્કલ હું દાનેશ્વર (ધ) તું મુખે માગશે તે આપીશ. જટાસુર દેવની આ બાધા છે. આ વિશે પાંચલીકામાં કેટલોક ખુતારો કર્યો છે, એટલે અહીં તે ફરી લખતા નથી. કોઈ કહેશે કે મહાકવિ પ્રેમાનંદ શા માટે શુદ્ધ પૈશાલી બાળાન ન લખી ? તેનું કલ્પ અમને એમ લાગે છે કે આ ખેલ ને રંગમૂર્તિ પર બજારી બતાવવામાં આવે તો તે વખતે જટાસુરના પાત્રની જાણ બદલી પડે કેમકે ને બાળા લોકો સમજી શકે નહિ તે બાળ યોગ-વાળી નાટકકારનો હેતુ સહ બધ છે. માટે કવિએ સંસ્કૃત પ્રાકૃત મિશ્ર દ્વિત્રિમ ષત્તુ બાળે પ્રાકૃતને મળતા પ્રવેશો વાપરી એવાને સમજ્ય તેવી, પણ ઉત્તમ પાત્રોથી રાક્ષસ જેવું અધમ પાત્ર જોગબાધ આવે તેવી બાળ લખી છે, એજ હી કડું છે.

દાન તને આપુ છું, તે લઇને ને તું પ્રસન્ન થાજ તો નું તારી નરકમાં પડ્યા છતાં ઓગળો કરી જૂનનાર નથી ! (નરકમાં ઓગળી પાતી માથું ફરતી, ગાથાના વાગ તોડતી અને ગોટેથી હા દેતી દેવ ! એમ જુઓ પાડતી પૃથ્વી પર પડે છે) (જા)

(એવે ત્યાં અર્જુનનું રૂપ ધારણ કરેલો જટામુર પ્રવેશ કરે છે).

જટામુર—(પાંચાલીની પાસે જઈ) અરે પ્રાણિયા પંચાલી ! સારથ થા સારથ થા, જો આ નું પૃથાપુત્ર પાર્થ તારૂ રક્ષાગ કર્યા આવી પહોંચ્યો છું હવે તું ભય તજી ગારૂ મન પ્રસન્ન કરથ પ્રસન્ન કરથ (તા)

(પૃથાપુત્ર પાર્થ એટલું સામળી પાંચાલી એકાએક ઉડી ઉડી થાય છે અને એકા દસે અર્જુન રૂપધારી જટામુર સામું ને ને રહે છે)

પાંચાલી—પ્રભુ પાર્થ ! તમે સ્વર્ગમાં ગયા ત્યારે મેં તમારી પામે જે મ ગાંધુ દણું તે કા છે ? (થા)

(જા) આ દુષ્પ્રિયારી ઇન્—(કેમકે દુષ્પ્રિય તે એટલી બની સુમાઈ ગઈ છે તેમા તેને આસા જેવું મધ રહ્યું નથી !) નરકમાં ઇન્—આત્મકલ્યા કરવાના પાપથી મને ઉત્તમ મતિ તો નગનાર નથી ન, મારે મારે નરકમાં પડવું પડશે ને નરકમાં પડ્યા છતાં હું તારી ઓગળો કરીશ—માનના—પાડ માનીશ પરપુરનો રૂપ કરવા કરતા મૃત્યુ પામીને નરક વેના વેડી એ હવે મજા સારૂ છે, એ દેવનિ

(તા) પૃથાપુત્ર પાર્થ—કુતીનો પુત્ર અર્જુન હવે ઇન્—હવે તું રક્ષસનું ભય તજ દે, એ વાચ તો બગે દીવ છે, પડું ' મારૂ ' મન પ્રસન્ન કરથ ' એ વાચ દ્રૌપદીને રાકા જેવું થઈ પડે છે કેમકે એ વાલી ભયમાથી બચાવના આપેલા પોતાના પતિના મુખમાથી ન નીકળે, પણ પ્રાર્થના કરનારના મુખમાથી નીકળે આવી રાકા ઉપજવાથી ન દ્રૌપદી એકાએક ડાલી થયા પડી જટામુર સામે લેઈ રહે છે, એમ વળ્યું છે

(થા) ઉપર ક્યા પ્રમાણે સદેહ ઉપજવાથી દ્રૌપદી તેને સદેહ નિવર્તક પ્રશ્ન પૂછે છે પ્રભુ પાર્થ ! ઇન્—જે મ નાં પુ દનું તે—(આમ મોખમ પૂછવાથી જો ખરો પાર્થ હશે તો તેનો ઉત્તર મને ચર્ચા મળશે જો એવો ઉત્તર મળશે, તો આ પાર્થ નહીં પણ આચારી રામસ છે એમ હું માનીશ, એવો દ્રૌપદીનો મનેભાવ આ વાચથી સૂચ્યો છે)

સંલોક.

જટામુર—(વિચાર કરી) આ દાર મગાવિયો સ્વરમથી,

પાંચાલી—આદાર શે ના કરો ?

જટામુર—હા આ દાર કરું સદા સુખીં રહો,

પાંચાલી—કહે ન પેટે ધરો;

જટામુર—પા'લી દા કરું એમ હું, અધિક શું ?

પાંચાલી—સૌ દુઃખ આપ્યું દરો;

જટામુર—હે શું કહ્યું ? તથા કથા વર્તી રે,

૧૫

પાંચાલી—હે એમ ના વીસગ.

(એટલું બોલી પાચલી પૃથ્વી પર પડે છે અને જટામુર તેની કને

જઈ પ્રેમભાગીને તેને શુદ્ધિમાં લાવી આ પ્રમાણે પૂછે છે). (લા)

શ્લોક.

જટામુર—ન શું ઝોળખ્યો દા પ્રિયા ! પાથે હું છું ?

પાંચાલી—તદા પ્રાણ આ લ્યો, હું તપ્તી કહું છું;

જટામુર—પ્રિયા ! એમ શું ઝોણું લાવે મને તું ?

પાંચાલી—ન ઝોણું મને બ્રાત ! જો જીવ લે તું. ૨૦

જટામુર—(નિષ્ફળ થવાથી સ્વસ્વરૂપ ધારણ કરી સંક્રાપ) માયા ન માનક તદા દવવા પરિ જલાત્કાર જનક. (એટલું કહી દ્રૌપદી કને ઉતાવળે જાયછે, અને દ્રૌપદી આમથી તેમ નાસેછે, તેની પાછળ દોડી તેને પકડી આશિર્ગત દેવાનું કરેછે તેથી)

પાંચાલી—(નિઃશ્વાસ નાખી વિચાર કરી) જે ધડી પછે આ દેહ તમારે હવાલે કરીશ માટે મને મૂકી ધો. (ધા)

જટામુર—(અલાનંદ પામી) અસ્તુ. પદા ગમીશ્યામી. કિન્તુ પ્રિયા !

સૌ ઇ—અધિકમાં એ કે તમે મારું આવેશું સૌ દુઃખ હરો—મને ખાઈ જઈને આ દુઃખમાંથી છાડાવો, એ વ્યંજના. છે શું ઇ—તારે શું કહ છે ? તું વૃથા કયા વદતી છાતી રહે. એમ જોવ નહિ. છે એમ ઇ—દ્રૌપદી કહે છે કે, એમજ છે—દુઃખજ છે, તમે વીસરો નહિ અથવા મને દુઃખ છે મારે તમે મને ખાઈ જવાનું વીસરી જશો નહિ.

૧૬ ન શું ઇ—(બુજંગી છંદ). દ્રૌપદીએ પોતાના જીવાનપણ્યને લીધે હજી મને અર્જુન જાણ્યો નથી, એમ માનીને જટામુર તેને કહેછે, કે શું તે' મને ન ઝોળખ્યો ? હા ! મારી વદાલી ! એ તો હું પાથ (અર્જુન) છું. દ્રૌપદી તેના કપડને તાણીને નિર્વેદ પામીને કહેછે, કે હું જાગીને (તમે કેહો છો તે ઝોળખીને—અર્થાત્ તું રાક્ષસ છે તે સમજીને) કહું છું કે ત્યારે તમે મારા પ્રાણ લ્યો દ્રૌપદીને આમ મરવા તત્પર થયેલી જોઈને તેને મનાવવાને રાક્ષસ કહે છે કે, હે પ્રિયા ! તું મને (મનમાં) એમ ઝોણું શું કરવાને લાવે છે ? દ્વિગીર શા માટે થાય છે ? રાક્ષસ પોતાને ' પ્રિયા ' કહીને જોલાવે છે, પણ તે વાતનો પોતે સ્વીકાર નથી કરતી એમ જતાવ રાને રાક્ષસને દ્રાપદી ' જ્ઞાન ! ' એવું સંગ્રાધન કરીને કહે છે, કે હે જ્ઞાન જો તું મારા જીવ લે તો પછી મારે કંઈ ઝોણું નથી—(અર્ચાન જીવ અથાથી દુઃખનો નાશ થશે તેનેજ હું સુખ માની લેછશ.)

(x) સ્વસ્વરૂપ—પોતાનું ખરું રાક્ષસી રૂપ માયા ઇ—(જો તું) મારું નહીં માને તો તારા ઉપર જાજાત્કાર જાનરો (ધર્મ) આ દેહ ઇ—એ ધડીમા મારે મૃત્યુ થશે પણ મને તો તું મને ખાઈ જાજે.

અન્યથા સમયે મયા ત્વયા અન્યથા વાચા ન શ્રુત્ય ન શ્રુત્ય ધન્યા ધન્યા,
દુષ્ટકન્યા, ધન્યા, અહ પ્રસન્ન કરેસિમ,

(ધન્યાદિ જોનતો ચાલ્યો જાયછે) (ના)

પાંચાલી—(દાનનને ગયો જોઇ વસ્ત્રાદિ સજ કરી વેણીના કેશ
છેડી તેનો ફાસો મળાયા નાખી ઉઘે ચડી છે વો છેપ્ર દહ રથને બાવી
હાથ જોડી આ પ્રમાણે પતિની પ્રાર્થના કરેછે) હે પાકુનંદનો ! આ અ-
પરાધણના અપરાધ ક્ષમા કરજો (એટલું જોની દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી
દાત વચ્ચે જીભ દમાની કેશ તથા જે ચાપ તેમ લટકતાનું કરે છે, એવે એ-
કાએક મુધિધિર, જીમ, નડન અને સહદેવ પ્રવેશ કરી પાચાલીને ઉશકી
લે છે) (વા)

લીમ—(દ્રૌપદીને હુદે સાથે આપી) પ્રિયા ! આ લીમ સત્તા આ
દશાનો અનુભવ કરવો ઉચિત નથી (કા)

પાંચાલી—(દાનનની માતા સમજી) રે જુડા ! મને મરવા દે
મરવા દે જો આ મારી જીભ કરડી હવાને હનડાજ તારા મનોરથ કુ
પૂર છું (વા)

(એટલું જોતી જોરથી જીભ કરડે છે તેને અટકાવી)

લીમ—પ્રિયા ! આ કુ તારો પતિ પ્રસન્ન વૃકાદર છું જોની
પ્રતિનિ મારે મનસુ કરચ કે મેજ તને પ્રસન્ન કરવા મજાનંદને મા-
નીતો ડરાબોતો (મા)

(ના) અચાનક પામી—યજ્ઞો આનંદ પામીને (જે પડી પછી દ્રૌપદીનો
દેહ મારે રવાનીન મરો જીમ માનીને, પણ દ્રૌપદીનો જોનનાનો ખરો મર્મ ન સમ-
જીને) અસ્તુ—ભરે, તેમ હો યદા ઈ—ત્યારે તો હું જાણુ પણ પ્રિયા ! બીજે
સમયે હું તારી બીજી વાણી નહિ સામણું ધન્ય છે, ધન્ય છે, દુષ્ટકન્યા ! ધન્ય છે,
મને પ્રસન્ન કર્યો છે

(વા) પાકુનંદનો—પાકુ રાજના પુત્રો !

(કા) આ દશાનો—ફાસો ખાઈ બચા મરે જીવ કાઢવાની સ્થિતિનો

(વા) તારા મનોરથ પૂરું છું—મનસુ પામી મારો દેહ તને અર્પણુ છું

(મા) દ્રૌપદી જોનાને જોગબની નથી તેથી લીમ રમજી જાય છે, કે

પાંચાલી—(એકાએક સાવધ થઇ આમ તેમ જોઈ) કાણ પ્રિ-
યતમ પતિ ! શું આ આર્થપુત્ર ! નાથ નકુલ ! પ્રિય સહદેવ ! તમારા
વિના મારી વાર કાણ કરે ? કાણ કરે ? (મા)

યુધિષ્ઠિર—બાતા બીમ ! આપણું ગમે તેટલું જળ હોય તથાપિ
રાત્રુના મંદિરમાં હવે વધારે રહેવું હિચિત નથી. (ચા)

બીમ—કંઈ જાય નથી; તથાપિ તમે ત્રણ જણ પાંચાલીને સર્થ
જાવે અને હું મિયોન્મિયમાં એ દુષ્ટનો નાશ કરી આવું છું. (રા)

યુધિષ્ઠિર—વાર અમે એમ કરીએ છીએ; કિંતુ જ્યારે તમે એ
દુષ્ટનો નાશ કરી અમને આવી મળશો ત્યારેજ શ્રવમાં શ્રવ આવશે.
(એટલું કહી દ્રૌપદીને સહ ત્રણે જણ ચાલ્યા જાય છે). (છ)

(કામથી મત્ત થયેલો અને પાંચાલીને ન પેખવાથી મહારાવડો
જટાસુર પ્રવેશ કરે છે).

એના મનમાં દાનવની માયાનો જન્મ છે. એ જન્મ દૂર કરવાને જામ તેને નિશાની
આપે છે: એની પ્રતીતિ ઇ—હું જામ છું, અને રાક્ષસની માયા નથી તેની
સાબિતી માટે હું સંભાર કે આ રાક્ષસ જ્યારે મંત્રાનંદ થઈને આંગણે ત્યારે મેંજ તને
પ્રસન્ન કરવાને યુધિષ્ઠિરને બલામયુ કરી તેને માનિત કરાવે છે. (પાછળ વર્ણવેલા
જામ અને દ્રૌપદીના વન મેળાપનું અહીં રમરસ કરવું. ત્યાં કામેઆથી મત્ત થયેલા
જામ પાસે દ્રૌપદીએ મંત્રાનંદનો પક્ષ કરવા જામને બલામયુ કરી હતી. આ વાત તેમની
એકાંત ગેલડી હોવાથી જામ કે દ્રૌપદી વિના ખીલું કોઈ જાણતું નહોતું. તે વાત
જામ અહીં જોઈને તેથી તે માયાવી રાક્ષસ નથી પણ ખરોજ જામ છે, એવી
દ્રૌપદીની ખાતરી થાય છે.)

(મા) આર્થપુત્ર—યુધિષ્ઠિર, પતિ, આર્થપુત્ર, નાથ, અને પ્રિય, એ
ચારે સંબોધન સી સ્વામીને લગાડી શકે છે, એમ વર્ણુને દ્રૌપદીની સપજા પતિઓ
વિધે સમાનતા બતાવી છે.

(ચા) રાત્રુના મંદિરમાં—રાક્ષસના ધરમાં. સ્વસ્થાનમાં રહેલો રાત્રુ
ખીલનો રોહિણી પસામથ કરી શકે છે, એ વાત નીતિરાજમાં પ્રસિદ્ધ છે તેને
અનુસરીને આ યુધિષ્ઠિરનું વચન છે.

(રા) કંઈ જાય નથી—આ વચન જામનો પોતાના પાવનો વિશ્વાસ
સૂચવનાર છે. મિયોન્મિયમાં—જાંબ હાડી ગાંધવાં જેટલી વાર લાગે તેટલી વારમાં

(છ) એમ કરીએ છીએ—જાંબે છીએ.

જટાસુર—(આમ તેમ જોઇ) અરે હા ! કામળી કુન્ન ગચ્છતિ ? ત્રિયા ત્રિયા ! અમિ આવછ છછ. વદ વદ વામ શે જનછ ? (એટલું કહી અલોપ થઇ જાયછે અને ભીમ જેવું રૂપ ધારણ કરી) અયિ પ્રિયે ! તુ ક્યાં છે ક્યાં છે ? એમ જુમે પાડી પાંચાળીને આમતેમ ખેળે છે). (વા)

(દ્રોપદીએ ત્યાગ કરેલું દિવ્ય અંગર ઝોઢી લઇ અહીંથી તહીં સંતાતો ભીમ દેખાય છે.)

ભીમ—(જટાસુરને જોઇ) આહા ! દાનવની માયા કેવી આશ્ચર્યકારક છે ! ! મારા ખરા દેહમાં અને એના કર્ત્રિમ દેહમાં કંઈ પણ અંતર મારાથી કાઢી શકાતો નથી. હવે કંઈ પણ કાલગત ન કરતાં આવા બાકર માયાવીનો સત્વર નાશ કરવો જોઈએ. (જટાસુર કેળે તેમ ખુખારો કરી સંતાય છે) (શા)

જટાસુર—ત્રિયા પ્રસન્ન થા પ્રસન્ન થા. જે મારી ગાવાનો મહિમા કેવો અગાધ છે. (એટલું કહી ઉતાવળે દોડી ભીમરૂપ ધારી દ્રોપદીને એ ચી આસિ ગત કેવા જાય છે અને તે જોઈએ તે રીતે એથી શકાતી નથી). (વા)

ભીમ—મને તો તમારા આવા ચાળા જમપુરમાં જવા જેવા લાગે છે ! મારો હાથ તમે સાંભે તે મારે તમને ઠેક પોતાકવા પકશે. હાય હાય ! તમારામાં આટલુંજ જોર છે કે ? તમે ભીમના જેવું રૂપ ધારણ કર્યું છે તેથી હું અવશ્ય તમારી આશા પૂરીશ. અસુરેશ્વર ! પ્રેમ

(વા) અરે ઈ—અરે હાય ! કામળી (દ્રોપદી) ક્યા ગઇ ? ત્રિયા ત્રિયા ! અને આવા છીએ, વદ વદ, વામ (વાળી—આડી—કડીની) શે અને ■ ? દ્રોપદીને ન દેખનારી રાક્ષસે ધાયું કે કા તો હજી તેની મારા પર પ્રીતિ નથી થઇ, અથવા તો મને રાક્ષસી રૂપમાં દેખીને બીડે છે, મટિ હરે હું એને ધણા વાકવા બીમનું રૂપ લેઇને એની પાસે નહીં તો એ ભોગનારો એ વાન સૂચરવાને કવિ લખે ■ કે—એટલું કહી ઇ. અયિ—કામળ સ મોધન વાયક અગ્નય.

(શા) ત્યાગ કરેલું—નાખી દીરેડ. અંગર—વસ્ત્ર. અંતર—તદાવતો માયાવીનો—ડપટ વડે અનેક પ્રકારના છત્રપ્રપચ કરનારનો.

(વા) અગાધ—જેવું ઉડાણ માંથી રાકાય નહિ એવો.

તો ત્યારેજ પૂરો ગણાવ કે જ્યારે ઝોમી જતોનું એક રૂપ દેખાય આપણે
પ્રેમ એવો થાને તમે બીમનું રૂપ ધારણ કર્યું છે અને મારેય બીમરૂપ થવું
પડશે એટલે રક્તતાનો પ્રવાહ વહ્યા વગર ગ્દેનાર નથી કેમ નાકસેધર !
મારું કહેવું ખરું છે ને ! (એમ કહી નાગી આપે છે તેથી દાનવનો હાથ
જૂકો પડ્યા જેવો થઈ જાય છે) (સા)

(સા) હવે કાગાધ ધરે ॥ બીમરૂપધારી રાવસને બીમ સીતા જેવું બોલી
જમાવે છે, અને તેને મારવાનો યાદ કરે છે અને તો ઇ—ગર્ભાત્ તામ આસ
સદાશી તુ તો મરણનો ધરો છે એમ લાગે છે રાવણ સમજે છે કે, મારા આવક
પ્રેમ બરના આજ્ઞાથી દ્રૌપદી અને નગરમા જવાનો હોલ એમ માને છે ‘ જમપુરમા ’
એ રાવણને ડર કરી ‘ જમપુરમા ’ જેવો ગર્ભ કરવો એવી રીતે અહીં અને હવે
ખાલી થઈ પૂરો થતા સુધી આગળ શ્લેષરચના છે, તે અષ્ટ સમજવા માટે આ
નીચે બીમના વાક્યનો અર્થ તથા રાવણ તે વાક્યનો જે અર્થ સમજે છે તે બતા
વ્યા છે —

મારો હાથ ઇં બીમ—મારા હાથને તે જેવો તે મારે મારે તને ઠેક
જમપુરીમા પોડોઆડવો પડશે (તને મારી નાખીશ)

રાવણ સમજે છે—મેં દ્રૌપદીનો હાથ આપ્યો મારે એ મારી સાથે મરણ
લગી પ્રીતિ નખાવી રાખશે.

હાથ હાથ ઇં બીમ—રાવણ ! તું છેક નિર્બળ છે. મારા આગળ તારી ગા

જટારુર—(સહજ) પ્રિયા । તુ મુ આપી શકિતમાન પશુ
છે । । અહા । તારા મારા સંયોગનું ફળ ત્રિનોકીને જીતનાર નીનકડુ
જોઈએ કિંતુ પ્રિયા । તારા મુખ કેમ ઢાક્યા કરે છે ? અને તારા કરાદિએ
સાંભાળ્યસ્યમક કંઈ પશુ ચિન્હ કેમ જોવામા આવતાં નથી (હા)

ભીમ—જગપ્રાધૂર જવાની ઉતાવળ કરે છે તમ મારા મુખ પશુ
ભીમપતિ તમ કરે ત્યારે દેખાડવાનો ચાલ છે સાંભાળ્યના વે'મનાગા તો

રામસની સમજ—પ્રેમી /નના શરીરની આકૃતિ એક બીજને મળી આવે
ત્યારે પ્રેમ પૂરો । ।

આપણો ઇં બીમ—તે કપટથી બીમનું રૂપ ધારણ કરી દ્રૌપદીને ઇં કહે
છે મારે પૂરે તને મત્રાલદ માની હુ જે પ્રેમ તારા પર રાખેનો હતો તે હવે એવા
(પૂરો) સમાપ્ત થયો છે

રાક્ષસની સમજ—મે બીમનું રૂપ ધારણ કર્યું તેથી દ્રૌપદીને મારા પ્રતિ
સંપૂર્ણ પ્રેમ થયો છે

અને ઇં બીમ—તારા આવા નીચ કર્મથી મારે બીમ (બચાવક) રૂપવાચા
થવું પ રો અને હુ એવું બચાવક રૂપ ધારણ કરી તારો વધ કરીશ જોડને રક્તતાનો
(રાતાપણનો—સોજીનો) પ્રવાહ વહેશે

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી મારી સાથે એક રૂપ થવાને મારા જેવું જોડને બીમનું
રૂપ ધારણ કરશે અને તેથી રક્તતાનો (અનુસમનો—પ્રીતિનો) પ્રવાહ વહેશે
(દ્રૌપદી ચન્દ્રરમાથી ઉપગ્રેની છે માટે કદાચ દેવી ચમકરથી જો પણ રૂપ પાત્રી
શક્તી હશે એમ રચસ માને છે અને એટલાજ માટે કવિએ પાત્રી દ્રૌપદીને
દેવથી ઉપજેલી મહી બતાવી છે)

કેમ ઇં બીમ—મારું કહેવું ખરૂં છે—હુ તારો વધ કરવા સમર્થ છું, તેની
સાબિતી મારે જો હુ આ તાળી આપી હાથ ઉતારી નાખુ છું !

રામસની સમજ—પ્રેમી જુશી વધ મને તાળી આપે છે, પણ દેવી હરપત્તિ
હોવાથી તેમા જગ માનમ પડે છે

(હા) રાક્ષસ—(સ્ત્રીની તાળીથી હાથ જોડે પડી ગયો તેથી)
દ્રૌપદીને બચાવક માની તેથી થનાર જીવંતિરિપે આશા પામી છે અહા । ઇં બીમ
પોતે આગમ ઇં ન જાન મારે પોતાનું મુખ ઢાકે છે અને તેને હાથે કડક નથી તે
જોઈને હ ર શકિત વધ ખુલાસો પૂછે છે કિંતુ ઇં રાક્ષસે— હાથ વગેરેમા
સાંભાળ્યસ્યમ ચિ હ—તે સાચા બતાવનારી નિશાની—મ્મલુ વોરે

સુર હોય અને અસુર તો અસૌભાગ્યના કરનાર યનાર હોય ! પણ હવે ચાલો ચાલો મારી કામવાસના ઉતાવળ કરી રહી છે. (કિ)

જટામુર—પ્રિયા ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! પણ જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ આરામમાંજ મને સદાનો આરામ પ્રાપ્ત થશે. (ચિ)

(કિ) જમ ઈં. બીમના વાક્યનો અર્થ—જમ (જેમ) પ્રાપ્ત (પરોણો) જવાની ઉતાવળ કરે છે (' અને પેરથી નીકળ્યે બહુ દહાડા થઈ ગયા છે માટે હવે તો નહિ રહું ; ' વગેરે કહીને) તમ (તેમ) બીમપતિ (દ્રૌપદીને પતિ બીમ) તમ (તેમ—જમ પ્રાપ્ત—જમનો પરોણો કરે—અર્થાત્ તને બીમ જમપુરીમાં મોકલી દે, ત્યારે તું મારું મુખ દેખે, એવો બાવ છે. અર્થાત્ પાંડવપત્નીની ઈચ્છા કરનારને જમપુરીમાં મોકલવો એવો પાંડવોનો રિવાજ છે. '

રાક્ષસની સમજ—જેમ ધેર આવેલો પરોણો જવાની ઉતાવળ કરે છે, તેમ ત્યારે મારો બીમપતિ (બીમ રૂપ થયેલો હું) તમ (તેમ—ઉતાવળ) કરે ત્યારે મારું મુખ દેખાડવાનો ચાલ છે માટે મારે હવે દ્રૌપદીને શયનાગારમાં લઈ જવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ અથવા બીમપતિ તમ (અધાર) કરે ત્યારે મારું મુખ દેખાડવાનો ચાલ છે. અતઃજ કે દ્રૌપદી અજવાળે અને મુખ દેખાડવા શરમાતી હશે માટે હું જે બીમરૂપ થયો છું તેણે અધાર કરવું જોઈએ—અધારે એને લઈ જવી જોઈએ.

સૌભાગ્યના ઈં. બીમ—અમારે સૌભાગ્ય જોઈએ એવી ઇચ્છા તો દેવને હોય; પણ તું તો અસુર છે તે ખીલને અસૌભાગ્ય કરનારો અને પોને અસૌભાગ્ય (ભાગ્ય-હીન) યનારો છે.

રાક્ષસની સમજ—સૌભાગ્ય એ તો દેવોનો એક વેદેમ છે. પણ બળવાન અસુર તો ખીલને અસૌભાગ્ય કરનારા (તેમના પતિઓને મારીને રંડાપો આપનારા) તથા અસૌભાગ્યના યનારા (તેવી અસૌભાગ્યવાંતી સ્ત્રીઓનું દરજ્જુ કરી લાવીને તેમના પતિ યનારા) હોય

પણ ઈં. બીમ—પણ હવે મારી કામવાસના (તારો વધ કરવાની મનમાં જડાઈ રહેલી વાસના) ઉતાવળ કરી રહી છે—તને મારવાને અધીરો ખની રહ્યો છું

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી અને પતિ બાલે બળવાને અધીરો થઈ રહ્યો છે.

(ચિ) આ આરામમાં ઈં.—આ આરામમાં (ખાગમાં) જ મને સદાનો આરામ થશે—હમેશાં હું તારી સાથે વિલાસ કરી આનંદ પામીશ. એના આ બોવવામાં એવો અમંગળ અર્થ રહ્યો છે, કે આ ખાગમાં હું હમેશાને મદિ આરામ પામીશ—મરી નહીં.

ભીમ—(શરીર મધડી) ના ના, મારે તો તમારૂં અજવાળું નથી રાખવું; અંધારૂં કરવા ધારનારને અજવાળામાં લાજ ન આવે કે ? તમે તો નિર્જન અને કપટી છે. એ જધાય દુર્યુધ્ન હું બે પણ પછે જોનાર નથી. (ગિ)

જટાસુર—પ્રિયા ! મારો અંત થતા સુધી હું તને તજનાર નથી. ફૂડકપટ આદિ સહુ તારાથી મારું તજવલું માનજે (ધિ)

ભીમ—હારતો શા શુભા સાડું. (ચિ)

જટાસુર—(ભીમનો હાથ ઝાલી) પ્રિયા ! આ અંતપુરમાં આશ્વ, ત્યાં તારી ઇચ્છા પૂરાશે અને મારા મનોરથનો અંત આવી રહેશે (એમ કરતા જનને આશ્વા જામ્યે છે અને થોડી વાર પછે નેપથ્યમાંથી જૂમ

(ગિ) ભીમ ઈં. ભીમ—હું તને જીવતો રાખીને તારા ઘરમાં કે કુળમાં અજવાળું રાખવા ઇચ્છતો નથી, કેમકે હું તો તારા કુળનું અંધારૂં (તારો નિર્વેશ કરીને) કરનારો છું, તે મારું આટલું જલું અપ્રિય કર્યું છતાં હું બે તારા કુળમાં અજવાળું રાખું તો મારા વીરત્વ મટે લાજવું પડે !

રાક્ષસની સમજ—કામવિલાસની વાત હોવાથી આ સ્ત્રી અજવાળામાં લાજે છે માટે એ અંધારૂં કરવાનું કહે છે.

તમે તો ઇં. ભીમ—તું લાજ વખરનો કપટી કૈત્ય છે, પણ બે પણ પછી હું તને મારીશ એટલે એ દુર્યુધ્ન મારા જેવામાં નહીં આવે—અથવા બે પણ પછી તારા એવા દુર્યુધ્ન હું સાખી રદનાર નથી—બે પણ તને જેવાડુ છું, પણ પછી તારું મોત છે.

રાક્ષસની સમજ—મને એ નિર્જન અને કપટી કહે છે એ તો બરાબર છે, અમે રાક્ષસ એવાજ છીએ પણ બે પણ પછી મારા દુર્યુધ્ન સામું ન જોતાં એ મારી સાથે રમશે.

(ધિ) અંત થતા સુધી ઇં—અર્થાત્ હું મરતા સુધી તને નહિ તજું, અને તારા પ્રસંગથી મારા ફૂડકપટ વગેરે નાશ પામશે અથવા તારા આગળ ફૂડકપટ હું ન કરું. એના બોવવામાં એવો અમંગળ અર્થ છે, કે તને ન તજવાથી મારો અંત થશે તથા મારા ફૂડકપટ વગેરે સર્વે તારાથી (તારા નિમિત્તથી મારું મોત થવાને લીધે) તજનાનાં

(ચિ) હારતો ઇં. ભીમ—હવે શા જીવવા સાર તારાં ફૂડકપટ રહેવ નાં છે ? અર્થાત્ હું હવે ફૂડકપટ કરવા જીવવાનોજ નથી

પડે છે, કે પ્રિયા છોડ્ય છોડ્ય, આ તારા પ્રેમાતિંગનં મારાં અસ્થિ લેા-
ગી જાય છે, લાગી જાય છે. રે નિદેવ ! હું મૂઝો મૂઝો. હવે તારું નામ
નહિ લઈઉઠેડ. એથી જટામુરની મરજાંત ચીમ સાબળી તેનાં સર્વ દાસ-
દારી રક્ષણ કરે, રક્ષણ કરે, ધાઓ ધાઓ, ઇત્યાદિ જુઓ પાકતાં આગથી
તેમ નાસાનાસ કરી મૂકે છે. (છિ)

(એવે દાનવે દરણુ કરી આણેલાં સત્તાસદૃશિરકન બીમ પ્રવેશ
કરે છે.) (જિ)

લીમ—કર । તેં જે કરવું જોઈએ તેથી અધિક કયું છે. દ્રૌપદીને
દષ્ટિ માત્રથી જોનાર । સાંભળો સાંભળો :—(સિ)

શ્લોક.

કર આકર આ કરતા અરિભાજન, મંજન સર્વ સદા તજવી;
વર શા વરયા ભરતા નભ પૂરણુ, ચૂરણુ ચાર દિશા લજવી;
નરશા નરસા સરતા પમગંદિર, મુંદિર ભક્તિ ભાષી ભાજવી;
કર આકર આ કરતાજ સુરામુર, આ શૂર આરા કરે ગજવી. ૨૧

(છિ) ઇચ્છા પૂરારો—કામવાસના સફળ થશે (અમંગળ અર્થ)
તારાથી મારે વધ વધ શકશે. મારા મનોરથને અંત આપી રહેશે—તારી પ્રાપ્તિ
થવાથી હું પોતાને કૃતકૃત્ય માનીશ, (અમંગળ અર્થ) મારું મરણ થવાથી મારા
અથા મનોરથ નારા પામશે.

(જિ) શિશિરકન—લોહીથી લાલ થયેલો.

(સિ) કર—હો હાથ ! અધિક—અધિક પરાક્રમ (જટામુરને હાંપવા
રૂપ) દષ્ટિમાત્રથી જોનાર—ફક્ત ક્ષી દષ્ટિ કરીનેજ જોનારા !

૨૧ શ્લોક—દુમિયા છંદ; કરે છં—આ મારા કરે રૂપી આકર (ખાણુ—
કિરણ કે શુંડ) છે; તે અરિનું બંજન કર્તા અને સર્વના મંજન છે. માટે તમારે
તેના (દ્રૌપદીના) તરફથી ક્ષી દષ્ટિ સદા તજવી. વરશા છં—આ કર વર (ઉત્તમ)
વરયા (વરસાદ) જેવા છે, તે નમ (આકાશ ને) પૂર્ણ ભરી નાખે છે અને ચારે
દિશાઓને લજવીને ચૂર્ણ કરી નાખે છે. જેમ વરસાદ આકાશમાં વ્યાપ્ત થઈને ચારે
દિશાઓને પાણીથી વ્યબુલ કરી નાખે છે તેમ આ મારા હાથ પાણુ આકાશ તથા
ચારે દિશાઓમાં ગયેલા શત્રુને હણે છે. નર છં—નરસા (નરસા) નરસા

(વિચાર કરી) આતા મુધિછિર મારી ચિતા કરવા કરતા હશે
માટે હવે મારે સત્વર મળી આ અરિ,ધિરાતકા અંગ તેમને બતાવી
આત્યાનંદ પ્રકટાવશે જોઈએ. (એમ બોલતો બોલતો આલ્યો બપ
છે.) (જિ)

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

(નરના જોવા) નર આ કરના પ્રતાપથી યમમ હિરમા સરતા—જતા, માટે હથેલી
ભક્તિ ને મુદ્દિર છે તેનેજ બળવી, અને પરજી પર કૂડી દ્રષ્ટિ તજવી અથવા પરજીને
બળવી મુજી દેહને ભક્તિરૂપ સુદર જીને બળવી. અથવા આ કરે દેવ પ્રત્યેની
સુદિર ભક્તિ બની બળવી છે-કગી છે (દાનનેને મારીને) કર હિં—આ (મારા)
કર જેવા આકર (આકરા) છે કે તેથી સુરામુર (દેવ અને દૈત્ય) કરે છે ને તે
કર સહિત આ શત્રુવીર (ભીમ) આરા (આરા—દિશાઓ) ને મળીને કહે છે
અર્ધ નામે નાટ્યાવ કાર વર્ણાયો છે.

(બિ) અરિવિરામ—રાત્રુના લોહીથી વાન થયેલું.

અંક ૩ જો.

(સરિતાની શોભા દેખાડતી વસંતિકા પાંચાલીસદ્ પ્રવેશ કરે છે).

વસંતિકા—પ્રિય સખી ! જ્યેષ્ઠ ! આ ત્રિભુવનતારિણીનું તોય કેયું રમણિક લાગે છે ! આ ઉપવનમાંનાં સરોવર, તડાગ અને દીર્ઘિકા આદિ રમ્ય રથજો તને ધણાં દેખાયાં છે પણ આ જળ જેની મુંદરતા કાષ્ઠ જગાએય નથી હો ! (જ)

પાંચાલી—(સખીને ખભે હાથ મૂકી) હા દલા ! આ પાણીનું શ્વેતપર્ણુ તો જળે પયનુંય હારગ ન કરતું હોય તેનું જણાય છે. સખી ! જો જો જળનાં લેરિયાં કેવાં લેકા રહ્યાં છે જેમ ! ઉપવનના મત લાગરા નવીન કુસુમરસને લોભે તેની પછાડી રૂપાં કરે છે, તેમજ આ પાણીના લાગરા પથ્થુ સારા જળને રોકી રાખી તેને ગુપ્ત રથજો સંતાડી આવતા જણાય છે ! વયરયા ! જો જો પેલાં ગીન કેવાં પાણીમાં ઉછળી દીડા કરી રહ્યાં છે ! હાય હાય ! જો પેલી જિયારી માછલીને પાણીની વિલાસ ને વિશાળ છાલકે તટ પર કાઢી નાખી ! રે પ્રભુ ! એને એના પતિવિયોગની પળ કેવી જતી હશે ? વસતિકા ! જા જા, એને જઇ પાણીમાં નાખી આવ્ય. જોને જિયારી વહાલાંના વિયોગથી કેડી તજે ઉપર મયા કરે છે. (વસંતિકા જઇ તટપ્રકાંતી માછલીને પાણીમાં નાખી દે છે.) (આ)

(જ) પ્ર. ૧ લો. નદીનો કિનારો.—ત્રિભુવનતારિણી—ત્રણ લોકને તારનારી નદી—ગંગા. તોય—પાણી ઉપવન—આશ્રમની પારેનું વન. તડાગ—તલાવ. દીર્ઘિકા—વાવ્ય. રમ્ય—રમણિક—આનંદ આપનારાં. આ વર્ણન કરી આ પ્રવેશનું રથજો કવિએ જણાવી દીધું છે.

(આ) હવે એ નદીના દેખાવનું ચિત્ર આપવાને તેનું વર્ણન કરે છે; પાંચાલી ઈ. દલા—સખી. દાસીને સખી કે હથા કહીને બોલાવવી, એવી પૂર્વના નાટ્યચર્યાસકારોની આદ્વા છે (જુઓ સાહિત્ય દર્પણકારિકા ૪૩૧ મી). પયનુંય—દૂધનું પણ—અર્થાત્ દૂધ કરતાં પણ વધારે ઉત્તમ પાણી છે. ઉપમાન કરતાં ઉપમેયને અધિક વર્ણુ છે માટે પ્રતીપાતકાર. કુસુમરસ—મકરંદ. પાણીના ભરણ—વમળ. પાણીના ધીમા અને ઉતાવળા વહનના યોગે અથવા વહનની વિરૂદ્ધ ગતિઓના સમાગમથી પાણીમાં ચક્રાકાર ખાડા પડે છે તેથી ઉપરનું પાણી નીચે જતું રહે છે. એવા દેખાવને ઉદ્દેશીને કવિએ સારા જળને સંતારી આવવાની

વસંતિકા—મણિ ! આ શોકને વિસારે પાડે એવાં કાકનાં જોડા કેવો વિહાર કરી રહ્યાં છે. પેલા હંસ અને કારંડવ દીકા કે ? વપસ્યા ! જો જો પેલા ઠગ મંત્રાનંદ જેવો જગ કેતું ધ્યાન ધરી બેસી રહ્યા છે ? (મંત્રાનંદનું નામ સાંભળી દ્રૌપદી એકાએક કંપી ઉઠે છે અને વસંતિકા તેને છાતી સરસી દાખી આશ્વાસન કરે છે). (૬)

પાંચાલી—(સરોક) સખી વસંતિકા ! આ દિવ્યાંતર પે'રાવી તું મને આશ્રમથી આટલે જાગે આધે શું કરવા લાગી ? રડયું આ અંગ તો વહકલવાળું હોય કે મક્કીન વસ્ત્રે ઢાંકેલું હોય તોય પશુ મનેજ દુઃખ દેવાને સરજેલું છે ! આ શીટલુછને તે આવા વખાલંકાર શું કરવા'તા. (ખડખડાટ સાંભળી સકંપ) હાય હાય ! કાણ આવ્યું ! ! (કાંઈને ન જોવાથી) સખિ ! આદ્ય આશ્રમમાં જઈએ. (ઝોટલું ગોલી આશ્રમ ભણી જવા માંડે છે.) (૬)

વસંતિકા—(તેને જતી જાટકાવી) સખિ ! આશ્રમમાં પાછી જવા મેં તને વખાલંકાર પે'રાવી આણી નથી. વપરયા ! આ આશ્રમ પરશુરામનો છે. આપણે પે'લાં રે'તાં'તાં તે સ્થળ નોંધ ! અહીં સુરાસુર

સંભાવના કરી છે મટિ ઉત્ત્રેક્ષા. જાને ભમરાના કાર્યધર્મની સમાનતા વર્ણી છે મટિ ઉપમા. વપરયા—સખી, દ્રૌપદીના મનમાં પતિને મળવાની અભિલાષા છે તે માહકીના વર્ણનદ્વારા પ્રુલ્લી કરે છે, રે પ્રભુ ! ઇ. દ્રૌપદીનું દયાણુપણું વર્ણુ છે; વસંતિકા ! જ. જ. ઇ.

(૬) કોક—ચક્રનાક—સારસ (ગામડાના લોકો અને સરસડાં હહે છે) કારંડવ—એક જાતનું જળચર પક્ષી

(૬) દ્રૌપદીને એક વાર મંત્રાનંદથી ભય થયો છે મટિ હવે ફરીને પશુ તેનીજ રાંકા યાય છે કે રખેને વળી કોઈ રાક્ષસ હરણુ કરી ન જાય ! રડયું ઇ—વનમાં વહકલ પહેરતી હતી તોપણ તેના સૌંદર્યથી લોભાઇને રાક્ષસ તેને હરી ગયો, અને તે રજસ્વલા દોવાથી મક્કીન વસ્ત્રવાળી હતી તથાપિ દુઃશાસન રાખામાં ખેંચી ગયો હતો ! ત્યારે હમણા તો વળી દિવ્ય વસ્ત્ર પહેર્યો છે તેથી હર કોઈ લોભાઇને મને ઉપાડી જાય, એવો ભય છે, એ દેવનિ. શીટલુછને ઇ—અર્થાત્ આ પરિણામે નાશ પામે એવા દેહને આવાં સુંદર વસ્ત્ર અને આવા ઉત્તમ અવંકાર રા મટિ જોઈએ ? હાય હાય ઇ—ભાયરેથાયિલાવનું વર્ણન

શ્લોક.

દિવ્યાંબર અયવા, હો કે અંબર,
ધન્ય તું ધન્ય તું ધન્ય અરે, વર હામ કરે,
આભૂષણ ભૂષણ, ભવ્ય મળ્યું ન
મળ્યું રહ્યું તેં રળવાતું ખરે, વણું ન શુ કરે;
હા કેસર મંજરી, શી વર વેસર,
સર્વેશ્વર પળ હારી કરે, ઉપમાથી કરે;
તું તૃષ્ણાપૂરક, મારી કૃષ્ણા,
અંબર ભૂષણ તુંથી સરે, મન માઈ બરે.

૧

લેવાય છે--અર્થાત્ એ કમળ દેવત્રોક્તાં હોવાથી મુલ્ય લોકમાં તે મળી શકતાં નથી.
મિત્રો--દેવોની એક ભવિ. નખમાં--આકારમાં. કોકનદ--સાતાં કમળ (કુમરના
સાંગધિય વનમાંનાં). વસતિકાનાં વચનથી દ્રોપદીના મનમાં એ કમળ જોવાની
લાગ ઈચ્છા પાપ એમ વર્ણવે છે. અહીં બીજાનો નિરૂપ કર્યો છે માટે સુખસંધિનું
ઉપદેશ નામે અંબ વર્ણવે છે.

૧ શ્લોક--મહામહા હંદ. દિવ્યાંબર ઈ--બીમ દ્રોપદીએ પહેરેલા વસ્ત્રને
સંબોધન કરીને કહે છે, કે તું ગમે તો દિવ્ય અંબર (વસ્ત્ર) હો, અયવા કે
(ગમે તે ભવતું) અંબર હો, તથાપિ વર હામ (ઉત્તમ હેઠલું) કરે છે, માટે તને
ધન્ય છે ધન્ય છે ! અલંકારને સંબોધન કરીને કહે છે; આભૂષણ ઇ--હે આભૂષણ
તને કોઈ વખત ન મળ્યું (નહિ મળેલું એવું) બૂણ (દ્રોપદીના અંબરથી)
મળ્યું છે માટે રળવાતું હતું તે તે ખરેખર રહ્યું છે ! --તું કૃતકૃત્ય થયું છે
એ વાનતું વર્ણન શું કરીએ ! નાકની વેસરતું વર્ણન કરે છે; હે વર (એક) વેસર
તું કેસરની મંજરી (માંજર) જેવી છે. દ્રોપદી ૩૫૧ કેસરના છાંયે તું માંજર
હોય એવું મને લાગે છે. તને ઉપમા આપીને વર્ણવવામાં સર્વેશ્વર (અશ્વત્થ) ૧
પણ હાથેને કરે છે (ઉપમા સોપાના કરે છે). બીજી ઉપમા કેમ નથી આપતા ?
ઉપમાથી ઈ--કેમકે તે બીજી ઉપમાઓ અયોગ્ય લાગવાથી તે આપતા રહે છે.
હવે છે ને દ્રોપદીને સંબોધન કરીને કહે છે: તું ઇ--હે મારી (વહાણી) કૃષ્ણા
(દ્રોપદી) ! તું (જ) તૃષ્ણાપૂરક (મારા મનની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરનાર) છે. અર્થાત્
તારા વસ અને અલંકાર જોઈને માફ મન પ્રસન્ન થતું નથી--તે ગમે તેવા હોય
તે તરફ મારી દ્રષ્ટિ નથી પણ તારો પ્રેમ એજ મને આકર્ષિત કરવાને સમર્થ છે.
અયવા તારું સંદર્શન મારા મનને સતેજ આપવાને પૂરતું છે, વજ્રાલંકાર ને

અરે “ તારે મન તો શુ આ ધાસ કાપવા જેવું જ લાગે છે કે ? ”

(એવે વાતા વાયુથી એક ચદ્મ પાખડીનાળુ કમળ આરી દ્રૌપદી કને પડે છે તે રી મધુરતા, કામળતા, રમણિકતા અને અલૌકિક સુગંધાદિ જોઈ પાયાથી તે કમળ કરમા લઈ લીમને પ્રમનન કરવા તે રી કને જાય છે) (સ્)

પાંચાલી—પ્રાણપ્રિય ! આપના વીર્યો મદિમા અગાધ ગાત્રી વાયુએ પોતાનું ધીર રૂપ તજી દીધું ! અહા ! જુઓ જુઓ કેવો શીતળ, મદ અને સુવાસિત તે વાસ લાગ્યો છે પ્રિયતમ ! જોનું જ નહિ પણ તમારા કાપ વેશથી કપી તેણે (કમળ મતા રી) આ બેટ તમને મોતી દીધી છે રામીનાથ ! સી આત્રી સુગંધ છે ! (એટલું કહી લીમને પુષ્પ સુધાડે છે અને દ્રૌપદી ॥ હાથમા તે અલૌકિક કમળ જોઈ વસતિકા કૂન વીચવા મૂકી દેડી આવે છે) (સ્)

વસતિકા—વચરમા ! અજ કમળની સુવાસ અહોરાત્ર આ વનમાં આન્યા કરે છે એ રી તારી ઇચ્છા હતી કે આ કમળ કે રા હને તે ઇન્જા

સુરી અમુરી—સુર કે અસુર—દેવ કે દૈત્યને ધારણે—ધારણામાં—વિચારમાં—ધ્યાનમાં મને અટકાવી રાકે એવો મોઢ વીર નથી એમ કહે છે ગયા ઈન્—માર નિવારણ કરનારા ધણા જન થયા અને પછી નપુસકો (નામર્દ) થઈને ગયા (મારાથી હાર્યા મટ તેમને હું નપુસકજ માનું છું, એ ભાવ) બહુ ઇન્—માટ હું તને કહું છું કે બહુ થયું—તું ધણો વાયો, હવે અમને વિહાર રહે (વિહાર કરવાના કાર્ય માટે) સાતિ દે—સુખથી વિચાર કરવા દે

(સ્) લીમની શીખામણ માનીને થવન બંધ થતો નથી માટ તેને કહે છે અરે ઇન્—ધાસ કાપવા જેવું—અર્થાત્ શુ અગે વ્યર્થ બકબકાટ કરીએ છીએ કે ?

(સ્) વીર્યનો—જળનો અગાધ—અપાર—ધણે વૈરાગ્ય—ગિદ્દા-મણુ રૂપ અર્થાત્ વાયુ સાત થયો વાયુની ત્રણ પ્રકારની ઉત્તમતા વર્ણે છે, શીતળ ઇન્ અહીં કમળની પ્રાપ્તિ સૂચે રી ભાવિ કથા રીજને વધારે રકુટ ક્ષુ છે માટ અર્જસ ધિત્વ પરિકર નામે અગ વર્ણાયુ છે

વાયુએ તરતજ પૂરી કરી. ધન્ય છે વાયુદેવ ! તમને ધન્ય છે ! (; એટલું જોડી વાયુને પ્રણામ કરે છે). (૯)

પાંચાલી—(ધીમેથી) સખિ ! દવડા તું જરા આધી જા; મારે એજ સંબંધે કંઈ ઉતાવળે કામ કરી લેવા જોઈ છે. (કૃષ્ણાતું જોઈ જોડી સાંભળી વસંતિકા પુષ્પ વીણતી વીણતી ચાલી જાય છે). (૧૦)

લીમ—જો પ્રિયા એમ છે તો હું તારા કહેવા પ્રમાણે કરું છું. (એમ કહી ઉગામેલી ગદા મૂકી દ્રૌપદીને એક દાઢ આવી તથા ખીજે પોતાનો દાઢ તેને ખમો મૂકી આગ તેમ કરે છે). (૧૧)

પાંચાલી—(કમળના ખીડાવલા જાગને છૂટા કરતી) પ્રાણપતિ ! જુઓ જુઓ ઠંકણ કાઢને કોરી નાખે એવો આ મધુકરનો ડંખ સતો આ કમળની કામળ અને સુખકર કાંતિ જોઈ એને કાચવાતું બૂની ગયો છે એટલુંજ નહિ, પણ દૃઢ રનેદ માની પોતાનો આત્મા પણ એને અર્પણ કરી દીધો છે. (૧૨)

(૯) વચરથા—સખી, અહોરાત્ર—રાત દિવસ. અહીં વસંતિકાએ વાયુને પ્રણામ કરી પરોક્ષપણે કમળની પ્રસંસા કરી છે અને તેથી દ્રૌપદીની કમળ મેળવવાની ઈચ્છાને ઉત્તેજન મળે એમ વર્ણવ્યું છે. માટે સુખસંધિયું ચિત્તોભાન અંગ જણવું.

(૧૦) અહીં વસંતિકાને આધી કાઢીને લીમ પાસે એવાં કમળ મંજાવવાતું કામ દ્રૌપદીને સાધી લેવું છે માટે સુકિત નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યા છે.

(૧૧) તારા કહેવા પ્રમાણે કરું છું—વાયુએ મને પ્રસન્ન કર્યો જોમ માની તેને ક્ષમા કરું છું.

(૧૨) કમળમા ખીડાઈ મરણ પામેલો ભમરો બતાવીને દ્રૌપદી કહે છે : જુઓ જુઓ ઇ. કાઢને—(વાંસ વગેરે) છાકડાને. મધુકરનો—ભમરાનો. ડંખ—ડખ કરવાનો કાંટો. આત્મન વર્ણન કાંઈ સાહિત્યકારને કરે છે કે—

“ વેષનાનિ મુવિ સન્તિ વહ્નિ

પ્રેમવંધકૃતવનમન્યત્ ।

દારુમેદનિપુણોપિ પઢોઘ્રિ

નિષ્ક્રિયો ભવતિ પક્વજ્જીવે ॥ ”

બીમ—હા પ્રિયા ! સ્નેહ એવેજ છે. કિન્તુ જો તારી ઈચ્છા હોય તો ચાલ્ય જઈ આ સારતામાં જલક્રીડા કરીએ.

પાંચાલી—(વિચાર કરી) હા સ્વામીનાથ ! ચાલો; પણ જો—(એટલું બોલી અટકી જાય છે.) (ક)

બીમ—પ્રિયા ' પણ જો ' કહી કેમ અટકી રહી ? કે' કે' આગળ શું કહેવાતી હતી ? (છતાં દ્રૌપદી બોલતી નથી તેથી તેને કહેવડાવવાનો આગ્રહ કરે છે; હાઠી ઝાલી મુખ ઉઘ્ર્યું કરે છે અને ગલીપટ્ટી આદિક અનેક પ્રસન્ન કરવાના ઉપાય યોજે છે).

પાંચાલી—(કંઈક હસતી અને બીમ કનેથી છૂટી બાધે જવાનું કરતી) તમે ગમે તે કરો ને; મારે કહેવું હશે તોજ હું કહીશ. (બીમ જોર કરી કને જાય છે તેથી ખીજવાધને) હો કહીએ છીએ. એ તો હું કહેવાની હતી કે, પણ જો પાણી ઉત્તમાં હોય તો જળક્રીડા કરાવતી ! "જે ગતિ સહુની તે ગતિ વહુની." (ય)

અર્થ:—જગતમાં બંધન તો પ્રલ્યાય છે, પણ પ્રેમના બંધનથી બાંધેલું બંધન કોઈ જુદુંજ છે. દ્રષ્ટાંત:—જેમ ભમરો ગમે તેવા સાકડાને કાચી નાખવામાં કુદબોધ છતાં કામળ કમળદોડામાં તે કાંઈ કરી શકતો નથી.

(ક) જો ઇં—જો આવાં કમળ આણી આપોંતો, એમ દ્રૌપદીને કહેવાતું છે; પણ એ કેવલાર્થ કમળ કુર્મિલ છે, અને આમ એકદમ માગવાથી જો બીમ ના કહેશે તો પછી બીજો કોઈ આણી આપે એવો નથી; માટે એ વાત બીમની પાસે કબૂલ કરાવવાને પ્રતિપૂર્વક માગણી કરવી એજ ઠીક છે. એમ ધારીને દ્રૌપદી અટકી જાય છે.

(ય) પોતાની ઇચ્છા જતાવવાનો સમય થયો નથી માટે દ્રૌપદી પોતે કહેલા અધૂરા વાક્યને ચાલતા પ્રસંગને લાગુ કરી પૂરું કરી દે છે; પણ જો પાણી ઇં, ઉત્તમાં—છઠ્ઠમાં—જહુ ઉંડાંનહીં. વાત ના કહીએ તો:—જે ગતિ ઇં—અર્થાત્ તમે જેમ સહુની સાથે વર્તો છો તેમ મારી સાથે પણ વર્તો વાત કહેવરાવવાનું કરો છો. ત્યારે મેં તમને વાત કહી. ના કહું તો જેમ તમે બીજને બીલીવરાવો છો તેમ મને પણ બીલીવરાવો (થીમે જોર કરી દ્રૌપદીને કને ખેંચી તેથી દ્રૌપદીએ આ કહેવત કહી છે).

લીમ—દેવિ ! જેમ તારી ઉત્પત્તિ દેવી છે તેમ અમારી પણ તે ॥જ છે. ભાસે તારે કહેવું હોય તે કે; તારૂં રૂપાંતર દષ્ટિએ જોઇએ છીએ તો પછે તારી વાતનું રૂપાંતર કેમ ન જોઇએ ! (દ્રૌપદીને આવેલી મૂકી કંઈ) ઠીક આરે પ્રિયા ! હવે એટલુંજ; કેમ ચાલીશું ? (ગ)

ખાંચાલી—(લીમને જતો અટકાવી) જોહો ! રહી રીસે ચક્રતાં ક્યાં વાર લાગે છે ? આર્યપુત્ર ! પંચાનન જેવા પ્રાણીએ પોતાનાં પારકાં સમજીને કોંધી બનવાની જગોએજ કોષ કરે છે. એમાં અમારો અપરાધ શો છે કે તમારે રીસાઇ જવું પડે છે ? તમારા મનમાં જળક્રીડા કરવાનું હોય અને અમારા મનમાં જો—(એટલું બોલી નીચું જોઇ અટકી જાય) (ઘ)

(ગ) લીમ દ્રૌપદીએ વાત ફેરવીને કરી તે સમજે છે અને તેથી કહે છે દેવી ઈંદ્ર દેવી—દેવથી થયેલી. તેમ અમારી પણ તેવીજ (દેવથી થયેલી) છે. અર્યાવત્તું ધારે કાંઈક, અને કહે કંઈક તે બીજા સાધારણ માણસ ન બધે. પણ હું તો તારા જેવાજ દેવી ઉત્પત્તિવાળો દોષથી ભર્યો મર્યાદા છે તે વાત ફેરવીને કરી. તારૂં રૂપાંતર ઇંદ્ર—તું પ્રથમ રાજાણી હતી તે હમણાં વનવાસિની થઇ છે, તારા ચરીર પર રત્નાદિના અલંકાર હતા તે કામે આજ તું વસ્ત્ર ધારનારી, થઇ છે, ઇલાદિ તારા રૂપને ફેરફાર. વાતનું રૂપાંતર—વાનમાં ફેરફાર. જેમ તારૂં રૂપ ફરી મધું છે તેમ તારી વાત પણ ફરી મધ છે. વાતમાં અંતર થવાનું કારણ રૂપાંતર નથી, તેમ છતાં તેને કારણ વધર્યું છે માટે હેતુત્તરેક્ષા-હંકાર. જીમે આગ્રહ અને ખુશામત કર્યા છતાં દ્રૌપદી જરી વાત કહેતી નથી તેથી લીમ રીસાઇને કહે છે, ઠીક ઇંદ્ર. હવે એટલુંજ—હવે એ વાત અહીંથીજ માંડીવાળો. હવે હું સમજીશ કે દ્રૌપદી એના મનની વાત માસથી છાની રાખે છે—મારાપર એનો વિશ્વાસ નથી—મને એ પોતાનો જણતી નથી, ઇત્યાદિ વ્યંગ્ય એ વાક્યમાં સમાયતાં છે.

(ઘ) જીમે રીસ ચક્રાવીને વાત પદી મૂકી તેથી ધારેલી વાત મારી જશે, એમ ધારી દ્રૌપદી યુક્તિપૂર્વક તે વાતનું પુનરુચ્ચવન કરે છે; અહો ઈંદ્ર. પંચાનન—સિદ્ધ. પ્રાણીએ—પ્રાણી પણ. અને ઇંદ્ર—અને અમારા મનમાં જો આવાં કમળની સથ્થા કરી તે પર સૂવાનું આવે તો તે કમળ તમારી પાસે કાં ન માગીએ ? એ વાગ્ય મેલતાં કહેતાં અધૂરું મૂકી દેઇ અમારા મનમાં

લીમ—ઓહોહો ! “ મારવો હંદર અને ખોડવો કુંગર ”. પણ પ્રિયા ! આજ્યને ત્યારે સ્થળદ્વીપ કરીએ ! એમાં તે શી એવડી મોટી વાત હતી કે ત્યારનાં રીસામણ્યાં મનામણ્યાં કરાગી રહી છું ? (જ)

પાંચાલી—ઋગ્યજુષ લીધેલી જક ન મૂકનાર કેવા છે તે હું ન જાણતી હું તોફાની. (સદર્પ) જો સ્થળદ્વીપ કરવાને આપ મ્મહતા હો તો મિલતમ ! આસો આસો. જુઓ પણ રક્ષિકશિલા કને વસંતિકાએ કુસુમ-શ્યામ યથ શકિ એટલાં કમળ તેહી રાખ્યાં છે. (લીમ તે તરફ જુએ છે અને પછે નદી તીર પરથી પડેલી શીસા કને એકમેકના ખભા પર હાથ મૂકી જાય છે).

લીમ—અયિ પ્રિયે ! પેલી વસંતિકાને બોલાવી કે’ કે આ પડેલાં યુષ્પ શીસા પર પાથરી યુષ્પશીયા તૈયાર કરે.

પાંચાલી—(જુમ પાટી) વસનિકા ! વસંતિકા ! યથુ’ હવે એટલાં આજ્ય વેંલી અદ્વી આવ્ય, ઋગ્યજુષે મારા મનમાન્યું કરવાનું સ્વીકાર્યું છે તો મારે પણ તેમનું મન સત્વર મનાવવું જોઈએ. આજ્યને અસિ ! તનેય કેટલી વાર લાગે છે તે ! (એમ બોલી બંને લીમનો હાથ ખમોથી ખસેડી નાખી આવતી વસંતિકાના સાગી થોડેક સુધી જાય છે). (જ)

વસંતિકા—વગરથા ! આથી તે કેટલી ઉનાવળાં આવું ! મને જો પરમેશ્વરે પાંચો આપી હોત તો હું આથીએ વેંલી આવી શકત !

કહે છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ના જનના જેવું છે ?—અર્થાત્ તમે એવી પણ મારાં વધારે વખાણ કરશો તો તેમ કરનાં તમને કાણ અટકાવનાર છે ? મોરણુ’ ઈ—મને સાર’ લગાડવાને—મારી ચામચી જો કાંઈ બોલું બોલો તો.

(જ) મારવો હંદર ઈલાદિ કહેવતનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે : એમાં તે ઈ. ઋગ્યજુષ ઈ—અર્થાત્ તમે પણ હસીશો છો એમ હું જાણું છું. તેથી મારા મનમાં એમ આનંદ કે વખતે એમનો વિચાર ફેરવીને મારા વિચારનો સ્વીકાર ના પણ કરે, અને એ કારણથીજ હું કહેતાં અચકાતી હતી. જાણતી છું—જાણતી ટોહ. રક્ષિકશિલા—રક્ષિક જ્વલતા પાપાણની સિલા. કુસુમ-શ્યામ—શુભનું ગિજાલું.

(જ) એટલાં—(શૂન, અધ્યાહાર) મારા મન માન્યું—મારા મનમાં માનેહું તે. દ્રોપદીએ અદ્વી દાસીને જદુ ઉતાવળથી બોલાવી તેની મતલબ એ

ખાંચાલી—(વસંતિકા કનેથી અર્ધાં ફૂલ ઉંચકી લેવા જેવું કરી જીભી રે' છે અને તેને જીભ ન સાંભળે તેમ કાનમાં આ પ્રમાણે કે' છે.) આલ વસ તિકા । તું અર્ધાંથી આધી ખસતી નહિ હો. જો તું અર્ધાંથી કંઈ આધી પાછી જમ્પશ તો વાત મારી જશે અને અર્ધાકિક કમળ કામનાથીએ આણી આપી મારું મન પ્રસન્ન કરી રાકારો નહિ. જો લાવવા ધારે તો એજ લાપી આપે એવા છે. (૮)

લીમ—પ્રિયા । ત્યારની તહાં કેમ ઉભી ચમ્પ રહી છું ? એ લપ્પીએ લાવશે. આલ્ય આલ્ય વેલી આલ્ય. (૭)

ખાંચાલી—પ્રાણનાથ । આ આવીને । આ તો મેં જાણ્યું કે એ મિચારીએ આટલી બધી મે'નત કરી કુસુમ ભેગાં કરી આપ્યાં છે ત્યારે તે હું વેલી વેલી લીઆવું (૬)

લીમ—વસ તિકા । આ પડેલાં કમળ અને જીભ સુવાસિત સુમનો વેલાં વેલાં આ રહીકશીલા પર પાથરી દે. (૬)

વસ તિકા—(નીચે પડેલાં ફૂલ શીલા પર પાથરી) આર્થપુન । દવે મારી સખી સહ અહીં બિરાજે.

લીમ—(જીભ શીલા પર બેસે છે અને દ્રોપદીને આઘી જીભી રહેલી

જે તેણે લીમનાથી છાની વાત દાસીને કહેવી છે, અને તેટલા માટે દાસીના સામે જવું છે, અને એજ વાત (૮) લાપણુમાં સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

(૮) વાત મારી જશે—લીમનું ક્રીડાકાર્ય પત્યું એટલે મને પ્રસન્ન કરવાની એમને ઝરજ રહેશે નહિ, અને તેથી ધારેલા કમળ આવી રાકશે નહીં; તું જો ઉભી હશે તો તેમનું ક્રીડાકાર્ય સરશે નહીં અર્ધાં દ્રોપદીની કમળ ભેગવવાની હસ્તગત જીભ વિશેષ સ્પષ્ટપણે વર્ણવું છે માટે પ્રતિબુદ્ધ સધિનું પુણ્ય નામે અંગ વર્ણાયુ છે.

(૭) અર્ધાં કંઈ પદાર્થની અપ્રાપ્તિવધી લીમ કાળક્ષેપને સદન કરી શકતો નથી. માટે સભાગૃહ મારનો ઐત્સુક્ય નામે સંચારી લાવ વર્ણાયો છે.

(૬) લીઆવું—લેઈ આવું.

(૬) સુમનો--પુષ્પો.

જોઈએ ત્યાં જોસાડે છે) પ્રિયા ! આમ શરમાય છે શું ? વસંતિકા
એ તો તારીજ છે ને ! એની તે આટલી બધી શરમ હોય ?

પાંચાક્ષી—પ્રિયતમ ! આ કમળ કેવું છે ? એવાંજ કમળની સમ્યા
પર શયન કરવાનું હોય તો કંઈ બાકી રે' ખરું ? (બ)

લીમ—(તે કમળને જોઈ) પ્રિયા ! આ તો દેવતાઈ કમળ છે.
કાલેજ આમમમાં વાત નીડળી'તી કે જોનો વાસ આવે છે તે કમળ મનુ-
ષ્ય પ્રાણીને દુર્મિલ છે. (ત)

પાંચાક્ષી—હીક આર્યપુત્ર તમેય “ ચાલતી ગાડીમાં બેસી જાવ
તેવા છા'". મેં કમળ બતાવ્યું ત્યારે તમે કહ્યું કે એ તો ન મળી શકે તેવું
છે ! પણ પૂછનાર કોણ ? કે'નાર કોણ ? જોમાંનું કશુંપ હશે, કે હાથ પમ
વગરની વાત આદી જોડવી દીધી ? (ધ)

લીમ—પ્રિયા ! મને આવતો સુવાસ મોહક લાગ્યો અને તારે કાળે
તે કમળ લાવવાની મારી ઇચ્છા થઈ તે પરથી મેં પૂછ્યું અને સોમચ
મદર્પિએ મેં કહ્યો તેવા ઉત્તર વાળ્યો. જોમાં તે શી મોટી વાત હતી કે તને
ચેલેથી તે છેલ્લે સુધી માંડીને કે'વીજ જોઈએ ? (ર)

પાંચાક્ષી—પ્રિયપતિ ! આમ સે'જ વાત કરતામાં ચઢી રીના જાવ
છા તે ? જો તમે મારે કાળે, આવતો સુવાસ લઈ કમળ લાવવાની ઇચ્છા
કરી, તો હું પણ જો આર્યપુત્રની અભિરૂચિ હોય તો મુનિકુમારિકાઓ એક

(બ) દ્રૌપદી પવનથી ઘડી આવેલું સુમધી કમળ બતાવીને કહે છે ;
પ્રિયતમ ઇ.

(ત) દેવતાઈ--દેવલોકનું. દુર્મિલ--ન મળી શકે એવું.

(ધ) લીમે કમળને દુર્મિલ કહ્યું, તે વાતને જણાવવાને દ્રૌપદી ઉત્તર
આપે છે: તમેય ઇ--અર્થાત્ મેં કમળની વાત કાઢી ત્યારે તમે જાણ્યું કે
લાગી આપવું પડશે, માટે બીજા કોઈએ તેને દુર્મિલ કહ્યું તે વાતનો તમે પણ
સ્વીકાર કરી લેધને માથેથી કાઢી નાખ્યો છા'.

(ર) તારે કાળે ઇ--આ વાક્ય લીમની દ્રૌપદી પરની પ્રીતિનું વ્યંગ્ય
છે, અને તેથી દ્રૌપદીની ઇચ્છા પૂરાવારૂપ કાર્વની આજ્ઞાશી નામે અવરધાનું
સૂચન કરે છે

વનમાં ગન પ્રસન્ન થાય તેનું નૃત્ય કરે છે તે કરી જતાનું. પ્રિયતમ । તે હું
કાલેજ પૂરેપૂરે શીળી રહી છું (ઘ)

વસંતિકા—હા હા સખિ ! એ નૃત્ય આરંભુને બતાવના જેવું
છે, માટે કરી જતાવ્ય કરી જતાવ્ય

ભીમ—પ્રિયા ! જવા રેને ! નૃત્ય કરવું હોય તો તેનાં અનુકૂળ સવ
સાધન જોઈએ (એવે કને પડેલા મૃદંગ પર નજર જવાથી) આ મૃદંગ
તો અહીં છે પણ ધ્રુવરા વગેરે જોઈએ તે આ વનમાં હોય શેના
અને મળેય કદાચી ? પ્રિયા ! એ નૃત્ય હું અવશ્ય અનુકૂળ પ્રસંગે
જોઈશ

પાંચાલી—પ્રાણનાથ ! નૃત્યને માટે વાદિગાદિ સાદિત્ય જેટલું ન હોય
તેટલું ઓછુંજ સમજવું. તેમ એકલા મૃદંગ વડે પણ નહીં શકે ખરૂં અરે
મૃદંગે ન હોય તો ચાલે, માત્ર ધ્રુવરા જોઈએ, તે જુઓ તો ખરા, હું ત્યાંના
કરતાંય સારા તમને અહીંને અહીં આણી જતાવું છું. (એટલું કહી નદી
બાણી જઈ ખડખડતા ધ્રુવરા વીણી લાવે છે) (ન)

વસંતિકા—સખિ અહીં આવ્ય અહીં આવ્ય, આ શીશાની
પાછળજ નર્વા ધ્રુવરા છે અહીં તે એની શી જોટ બળી છે । (દ્રૌપદી ત્યાં
આવે છે અને ભીમ ધ્રુવરા કેવા હશે તે ઉઘો ઘર્ષિત જુએ છે) (વ)

પાંચાલી—(ધ્રુવરા જતાથી) આરંભુ ! જુઓ જુઓ આવા
ધ્રુવરા તો આપણે ત્યાંનાય વાગતા નથી.

(ઘ) કમળપ્રાસિદ્ધિ કાર્યની આરંભ કરામાં દ્રૌપદીનેા યત્ન વર્ણાય
છે પ્રિયપતિ ઇ—ચદી શેના નવછો તે ? શુરસે ચાના થઈ નવોછો ? તે—
(વાધ્યાલ કારવાચક અભ્યય) અભિરચિ—ઈચ્છા નૃત્ય કરી જતાવના
કહીને, જે રીતે કાર્યસિદ્ધિ પામે એવી યોજના દ્રૌપદીએ કરીછે, માટે સુખસં-
ધિનું સુકિત નામે અમ વર્ણાય છે

(ન) વાદિગાદિ—વાદિત્ર વગેરે ખડખડતા ધ્રુવરા—રાણના ધ્રુવરા

(વ) નર્વા—એકલા—અર્થાત ઘણા દ્રૌપદી વનમાં મુનિકુમારિકાના
સાંઘવાસમાં રહીને રાણના ધ્રુવરાથી માહિત થયેલી છે, અને ભીમ પુરુષને
હાજતા દૃત્યેમાં રોકાયેલા રહેવાથી વનમાં રહેવા છતાં પણ એવા ધ્રુવરાથી
અનણ છે, એ દૃષ્ટના ઠીકજ છે.

ભીમ—(ધુતરા જોઇ (૧) શ્વાસ નાખી) ભલે પ્રિયા ! એ બાધી
નૃપ કરો વાર જોઇએ તો ખરા કે મુનિકુમારિકાઓનું નતું નૃપ તમે કેવું
શીખ્યા છો ! પગ નધારે વાર ગાય નહિ રો (૬)

પાંચાલી—પ્રિયતમ ! વનકે વાર ચવાની નથી, જુઓ તો ખગ
શંભત પડશે અને મને તમે નિતા એવું એજ કરવા કેંગે.

વમંતિકા—(ધુતરા મગનર પગે બાંધી રહ્યા પછી) લે, સખિ
ઉઠ્ય હવે નાચી જતા-ય. જેજે ધારી રાખેતુ બૂની જતી (૭)

પાંચાલી—અરે એ કે બૂનાતુ હશે કે ? (એટલું કહી આ પ્ર-
માણે અભિનયપૂર્વક ગાય છે અને નાચે છે) (૮)

અવિણી ચતુષ્પદિકા.

વનવન વનવન ભટકી આટકી યનયન નાચે હા નાચે મુનિગાળા;
રૂપ રસાળા મોદનીં શાળા નયન વિશાળા ધરીં કરમાળા બાળા. વન
પતિ અતિ ગતિ ધરીં મતિ કરીં નિમોલ અમલ કમલ વર લાલો લાલો;
મમ કરણ્ય ધર પતિ પાસ ફરે મનઆશ ભરે ભરપૂર વા'લો લા'લો પતિ ૦ પ
(પૂરે ગાઇ નાચી રહી નહિ તેટલામા પ્રસન્ન થયે ના ભીમ દહતિ ગ-
ન દઇ આ પ્રમાણે કહે છે)

(૬) વધારે છંદ—ભામની ઉત્સુકતા વર્ણ છે (૭) ધારી રાખેતુ—
અર્થાનુ શીખી રાખેતુ નૃપ અને ગોખી રાખેતુ ગાયન ' ભામની પાસે કમળ
માગવાતુ બૂની ન જતી ' એ વસનિકાના વાક્યનો વ્યગ્યાર્થ છે અર્થા એક અર્થ
પ્રતિદ્વંદ્વના બીજે અપ્રતિદ્વ અર્થ વર્ણવે છે મટે રોડાના નામે નાટ્યવક્ત્રી

(૮) ' તારો કહેલો વ્યગ્યાર્થ હું સમજ છું ' એમ દ્રોપદી વસનિકાને
જણાવે છે, અરે છંદ

પ અવિણી ચતુષ્પદિકા—ત્રીગ માત્રાના ચતુષ્ક્રમ નવ ગણ કરીને રચેલુ
આર ચરણુ નાચતુ ગાયન એના ત્રીજ ચરણુમા નવને હામે આઠ ગણ આવે છે.
વનવન છંદ—મુનિગાળા (વનવાસી મુનિઓની કન્યાઓ) વનવન (આ વનથી
પેરા વનમાં એમ) રનવન (કોઇ અહીં તો કોઇ તરફ એમ છૂંછૂં) બટકોને
પછી (એક રથગમ્મા) અટકીને (બધી એકઠી મળીને) યનયન યનયન નાચે
છે કેની મુનિકન્યાઓ શી રીતે નાચે છે તે કહે છે રૂપ છંદ—એ કન્યાઓ
પોતાના યનયન પતિ પાસે શુ દિવે છે તે વર્ણવે છે, પતિ છંદ સતિ—પ્રીતિ નિર્ધન-

હીમ—પ્રિયતમા ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! મુનિકુમારિકાઓનું અનુ-
કરણ કરવામાં તું પૂરેપૂરી પાર ઉતરી ગઈ છું ! પ્રિયા ! તેં આટલી
બધી નિપુણતા આ શીખવામાં ક્યારે સંપાદન કરી ? કે', કે' તો ખરી !
નૃત્ય કરતાં તેં જે ચપળતા દર્શાવી છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેવું નથી,

(મ)

શ્લોક.

મૃગયા કરનારાઓ, બાળા મૃગશી ગતિ કરે જેવી;
તુજ ચપળતા તેવી, કે'વી કપમ કરી કહે કુરાળ દેવિ ! ૬

પ્રાણપ્રિયા ! માગ્ય માગ્ય; જા તું જે માગે તે તને મેં આપેલું જ
છે એમ તારે જાણવું. અહા ! તેં આ કાર્યમાં શી નિપુણતા સંપાદન કરી
છે ! માગ્ય માગ્ય; પ્રિયા ! શું મારી કને માગવાની ઇચ્છા છે ?

પાંચાલી—પ્રાણનાથ ! મેં કંઈ મારા મનની ઇચ્છા પૂરાવવા
આર્થપુત્રને નૃત્ય કરી બતાવ્યું નથી. આ તો બસા મેંકું એ નાચ કું
શીખી રહી'તી ત્યારે તમને બતાવ્યું હોય તો કીક ! આર્થપુત્ર માગ્ય

(મતિનું વિરોધણ.) અમળ (કમળનું વિરોધણ). અથવા, નિર્મળ અને અમળ
બન્ને શબ્દોને કમળનું વિરોધણ ગણીએ તો, અમલ—સ્વચ્છ—સફેદ અને
નિર્મળ—કચરા કાઢવથી નહિ બગડેલાં; એવા બે ન્દા ન્દા અર્થમાં નિર્મળ અને
અમળ શબ્દો વપરાયા છે માટે શબ્દાર્થઉભયસમકચિત્ર. જેમ, “ કરિકુંજ-
રક્ષિરરક્તસ્રવનસ્રવઃ ” (જુઓ કાવ્યપ્રકાશ). કમળને શું કરીશું તે કહે છે;
મમ ઇ—તેને હું મારે કાને ધરું, પછી પતિની પાસે ફરું, અને મનની આરા
બરપૂર ભરું (પૂર્ણ કરું), એજ લા'વા છે, લા'વા છે. આ ગાયનમાં મુનિકન્યાઓની
હસિના મિપથી દ્રાપદી પણ પેતાના પતિ પાસે કમળ માગે છે, એવી સૂચના કરીને
રોડાના નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવે છે.

(મ) મુનિકુમારિકાઓનું અનુકરણ કરવામાં—તેમની પેઢે અભિનય કરી
નાચી બતાવવામાં. કે' કે'—(અતિ જણાસાને લીધે બે વખત પૂછ્યું છે).

૬ શ્લોક—ગતિ મૃગયા ઇ—મૃગયા (શિકાર) કરનારાઓને જોઈને મૃગશી
જેવી ગતિ કરે છે તેવી તારી ચપળતા છે. હે કુરાળ દેવિ ! એવી તારી ચપળતા
કપમ કરીને કહેવી (વર્ણવવી) તે હું કહે ! દેવી નૃત્યમાં કુરાળ છે એવા અભિપ્રાયને
સૂચવનારું ‘ કુરાળ ’ વિરોધણ છે, માટે પરિકરણકાર.

ગાગ્ય કહી રહ્યા છે તે મારી મરકરી તો નથી કરતાં ! પ્રાણુપ્રિય આ નાચ શીખવા માંગ.ને મને જે દિવસ થયા છે ! (ય)

લીમ—(સહર્ષ) પ્રિયા ! જેટલાજ માટે હું તને સ્વેચ્છિત પારિતોષ આપવા પ્રવૃત્ત થયો છું. માગ્ય માગ્ય, જે તારી ઇચ્છામાં હોય તે માગી લે. (ર)

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! આપ એમ ન સમજશો કે આ હું બદલો વળાવવાની ઇચ્છા કરું છું, પરંતુ આપણું દુઃખનો વીસારો પાડવાને તમારા અતિ આમહથી હું ગાણુ છું કે, પ્રાણુપતિ ! આર્વા (દિવ્ય કમળ દેખાડી) સદૃશ સરોજ આણી આપી મને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા હો તો કરો. (૩)

લીમ—(સખાશય) અરે ! એ અલ્પભ્ય અરવિંદ કિયે પ્રકારે લાવી શકાય ? કદાપિ તેમ છતાં જીવને જોખમે આપ્યા તો તેનો ઉપ-યોગ કેટલી ધટિકા લેવાનો ! પ્રિયા ! એવું હાસ્ય કરવું જવા હું જો માગવાની ઇચ્છા હોય તો આપી શકાય તેવું કંઈ માગ્ય. (૪)

(ય) મેંકુ—‘મેં કહું’ એવું સંક્ષિપ્ત રૂપે મારા મનમાં એમ હતું કે’ એવા અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે.

(ર) સ્વેચ્છિત પારિતોષ—તારી ઇચ્છામાં આવે એવું હિંમત પ્રવૃત્ત થયો છું—અર્થાત્ તેમજ થયો છું.

(૩) બદલો વળાવવાની—(મેં નૃત્ય દેખાડ્યું તેનો). અર્થાત્ તમારે બદલો વાળવો તો જોઈએ, એ વ્યંગ્યાર્થ છે. દુઃખનો—વનવાસ સંકટનો. સરોજ—કમળ. કરો—(પ્રસન્ન, અખ્યાહાર).

(૪) અલ્પભ્ય—ન મળી શકે એવાં (દેવતાં જ માટે). અરવિંદ—કમળ, જીવને જોખમે—તે લેવા કુલેસ્તા દેશમાં જવું પડે અને કદાચ તેના સેવકો તે ન લેવા દે તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તેમાં જીવન જોખમ છે. કેટલી ધટિકા—અર્થાત્ થોડા વાર પછી તો તે ક્રમાઈ જઈ સૂકાઈને નકામાં થશે. હાસ્ય ઇ—કેમકે કમળ જેવી સુલભ ચીજ માટે જીવનું જોખમ વહોરવાનું કોઈ વિચારવાન માણસ તો કહે નહિ. તું પણ વિચારવાન છે, તેમ છતાં તું એવું કહે છે માટે એ બર હાસ્ય દોષ જોઈએ.

લીમ—અસ તારે તારા માગે ॥ કમળ જોઈએ છીએ એટલુ જ
હેક ૧, કે મને વાક્યાતુષથી વેધવો અને તે મે સહન કરુ, એલુ
ળીલુ વરદાને કંઈ માગી વીધુ છે । વનનિકા । તમે આશ્રમમા ગા,
હુ કમળ લઈ આવુ છુ (અવે જીમો શાપતા અને આમ તેમ જોતો
રમરવર્ધક પ્રવેશ કરે છે) (૬)

રમરવર્ધક—અહો આર્યપુત્ર તો અહીં છે ને છુ ? મહારાજ,
વત્સ ધટોતકચે પૂછ્યું છે “ આજ મખમુગ લેવા તમે જગો કે હુ જમ
લઈ આવુ ? વગી મહારાજન પુષ્પિષિરે કહ્યું છે કે આજ ઠંડારના વૃકોતર
હયા મયા હૈ ? ગાટે મહારાજ આલો, તેમ । મળી પાળા આવતુ હોત તો
આવ ન (કા)

પાચાલી—“ હુડી ચૂડો પે’રના ગમ ત્યારે મહડિો માટે
પાચે ” ‘ જાનવું’તું ને વેધ મહુ ’ આર્યપુત્ર । તવ જા । એ સાત
વાતુ કામ મહુ છે તો રમરવર્ધક । તુ મારો જવે વાનેસમી છુ તવો
વાલેસરી મારો આખા વિશ્વમા જીજ્ઞે કોઈ નથી । (ગા)

સારે માગ વાપરે અથના ખોલે માં વાલે, તેમા તમને કાંઈ નથી જીમ
તમે કહીને મારા આચરુ ઉપર રાકા લાવેછો કે કલ્પ દ્રોષથી આ ૧૧ આંગના
કમળનો ખોલો ઉપનાન પાડુ કે । મારા ઉપર આવી ગકા લેઈ આ ૫ કરનાર
વાક્ય જે તમે જો ૧૧ છે તે મારા કહેના પાડુનંદનવાળા વાત । કળા એઈ
પ્રમારે ઉતરે તેમ નથી કમળનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાનો છે તે બતાવે છે મે જે
૬૦ ભાગિ ના—ભગવિયા ધરના ૬૦—અર્થાત્ અહીં કોઈ પરાતુ નથી કે જોયો
તમા તમારે બેધુ ફરેસો તો લાગ જસો ।

(૬) અવ—અસ—હવે વધારે જોલવાની જરૂર નથી અર્થાત્ વધારે
જે રીતે તે મારાથી સહન રહે નહિ આ વાચ્ય જીમનો ન સહન થાય એવો કેમ
બતાવત ર છે

(કા) મખમુગ—અહીને મોટે મુ ।

(યા) મહડિયા—જરૂર અર્થાત્ કમળ લાવી આપવાને તમે ક્યવાતાંતા
જોવામા આ માડ માડ તેલું આવ્ય કેમકે માત્ર ધા ૧૧ વારથી મળ્યા નથી તેના
પૂજીત તમારી ત્યા જરૂર છે તે કમળની જરૂર મહેવાય નહીં જોમદતા હવે તમે જો
ત્યા જાઓ અને કમળ । અરબી આરો, તો તમે નથી આપી સમતા ન મન
જાલવુ જોઈએ

લીમ—પાંચાલી ! મેં મુખમાગ્યું આપવાનું કહ્યું છે એટલે તને સહુ પેલી પ્રસન્ન કરીશ. અથવા સમરવર્ધક ! જા જા ધટોત્કચને મખમુગ લાવવાનું કે' અને મદારાગ્નને વિદિત કરચ કે જકાદર આ વનનાં રમણિક સ્થળ જોવા મયો છે તે અધુના પાછો આવશે. જો અથવા ! ખીજું કંઈ કે'તો નહિ હો.

સમરવર્ધક—અમારી તો જલા રાત ખીજું ને ત્રીજું કે'છે કે જાણેય છે. " જેમ નચાવે તેમ નાચેને ! " દેવિ ! મંત્રાનંદ સમયે અમને જાણ્યા હોત તો આજ આમાંનું કંઈએ રે'ત નહિ. (ગા)

વસંતિકા—અથવા વાહરે ! તને એકલાનેજ બોલતાં આવડે છે કે શું ? " પ્રસન્ન થયેલું જ્ઞાન મુખ ચાટે અને કાપે ત્યારે પગ તોડે. " એમાં કિપાને વખોડે અને કિપાને વખાણે ! જા તું તારે જ્યાં જતો હોય ત્યાં. (ઘા)

સમરવર્ધક—વાહરે બટુકાણી ! તમે તો પટુકાણી કરવાનું શીખ્યાં ને શું ! જો જો કાષ્ઠ બટાણી ઢરી ના દે હો ! (ઢા)

(ગા) જેમ ઇ—જેમ દ્રૌપદી નચાવે તેમ નાચો. અર્થાત્ અમારે તો તમે ખેડું કહેરો તોય હાજી હાજી કચું પડશે. દ્રૌપદીને મંત્રાનંદનો પ્રસંગ સંભારી આપીને મહેલું મારે છે: દેવિ ઇ—મંત્રાનંદ આપ્યો તે વખતે મને દૂર કર્યો હોત તો મારે શું કરવા તમારી પાસે આજ આવડું પડત ! અર્થાત્ તમે પોતાના આસનનાસને ઓગળી શકતાં નથી !

(ઘા) દેવીના આગળ વિદ્યુત્ત આમ વધારે પડતું જાણ્યો તે તેની સખી વસંતિકાથી ખમી શક્યું નહીં તેથી તે તેને કહે છે: અથવા ઇ. પ્રસન્ન ઇ—" ક્ષેત્ર રીઝે તો મુખ ચાટે અને ખીજે તો પગ કાટે " એ કહેવતને અનુવાદ-મતલબ કે તું નારાજ થાય ત્યારે મહેલું મારે અને રાજી થાય ત્યારે વિવેક વગરનું જોયે, એમ જાને રીતે ક્ષેત્રા જેતો છે.

(ઢા) બટુકાણી—બટુકની પત્ની. બટુક—નાનું બાળક. એ ઉપરથી નાદાન છોકરાં જેવી સુદ્ધિચળા બાકાણને બટુક કહે છે. દાસીને વિદ્યુત્ત બટુકાણી કહીને તેના બે રીતે તિરસ્કાર કર્યો: એક તો, તું નાદાન છોકરી છે, અને ખીજું બટુકની પત્ની છે ! પટુકાણી—(પટુ—ચતુરાધવાણી—જા'ણી વાત) ચતુરાધ અરેડી વાત. ખીજે ઉપલક્ષ્ય દેખાતો અર્થ—પટપટારો—લવારો. બટુકાણી ઇ—તમે આની ચતુર ભૂમીને રખેને કાઈ બટ પશ્યો ન બેસે !

લીમ—વપરમ ! દવે કંઈ પણ બોલ્યા વિના દેવીને આશ્રમમાં લઈ જા. હું થોડા સમયમાં ત્યાં આવું છું એમ કહેજો. પ્રિયા ! તારા બોલ્યા સાચું ન જોનાં તને પણ વારમાં પ્રસન્ન કરી જાયજો. (કુષ્ણા કને જઈ કાનમાં) પણ મારા આ કમળ લેવા મલાની વાત મહારાજ ન જાણે તેવી વ્યવસ્થા કરજો. (એવે લાં વિદ્યાધર પ્રવેશ કરે છે) (જા)

વિદ્યાધર—(દ્રૌપદીને જોઈ) મદિપીને સત્વર બોલાવી લાવવા મને મહારાજે તથા ધૌમ્યાચાર્યે મોકલ્યો છે. (જા)

પાંચાલી—(નમન કરી) હા દિગ્દેવ ! હું આ આવી. અપ્રિય-તમ ! વેંઘા આવજો; દવે હું જઈ છું. (એટલું બોલી જતા બીમને જોતી જોતી સહુ સાથે આવી જાય છે).

(ચાર ભૂત પ્રવેશ કરે છે.)

બ્રહ્મરાક્ષસ—અહો અવગતિક ! આજ અત્યંત આમોદ પ્રાપ્તિ થાય એમ લાગે છે. જો પેમે દીર્ઘકાલ આવે છે તે તારા નામની મતિને પામે તેમ કરજ. એટલે આપણે પંચ મળી પરમેશ્વરના લોકને પામિયે. “ એકથી અનેક જાણા ” એમ કહેલું છે. (જા)

(જા) તારા બોલ્યા સાચું ન જોતાં—તેં મને જે પાંડુનંદન વગેરે વચન કહ્યાં છે તે કપર વિચાર કરતા તો મારે તારા સાચું ન જોવું નેહ્યું, એમ છતાં પણ તું એવા વચન મારા પરના રનેહને લીધે બોલી છે એમ માનીને. મહારાજ—યુધિષ્ઠિર, વિદ્યાધર—ધૌમ્યનો એક શિષ્ય

(જા) મદિપી—પદ્માણી—દ્રૌપદી. જતાં જતાં દ્રૌપદી બીમને રનેહવચન કહે છે; પ્રિયતમ હિં. જતા બીમને જોતી જોતી—એ વાણ્યથી દ્રૌપદીનો જીમ પરનો અનુરાગ વર્ણ્યો છે.

(જા) પ્રવેશ ૨ જો. રચણ—ગાઠ જંગલ આ પ્રવેશમાં જીમને ચાર ભૂત મળે છે. વીર પુરુષ ભૂતાદિકને કેવાં તુલ્ય અણે છે, તથા જે ભૂતથી બીહીતા નથી તેમના પર તેમની સત્તા ચાલતી નથી, એમ જતાવવાને આ પ્રસંગ વર્ણ્યો છે. બ્રહ્મરાક્ષસ—બ્રહ્માણુ ભૂતિનો ભૂત. અવગતિક—કણ્ણી, કેળા વગેરે અન્ય ભૂતિનો ભૂત દુર્વાસનિક બ્રહ્માણુ મરીને જેમ બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે તેમ તેવો શદ્ર મરે છે ત્યારે તે અવગતિયો થયો કહેવાય છે, અને તે કપરથી “ અવગતિક ” નામની

શ્લોક.

“ જ્ઞાતિ તો નાકકદ્દાની, વાધે તેમ વધારીયે; ”

જારિયે જૂતયોનિ જો, પામ્યે જ્ઞાતિ ન વારિયે. ૭

અવગતિક—હની છુનને રાખું છેતરમાંય, જે દુષ્ટએ તો દુષ્ટયુ
ધાયમે. હું તો છને હાઈ કરતોક ખીધાવીશ જો પાંધ્યો તો મેં લીધો
દગજજો. સોને સોરો જડો લામ ર્યો. અહ્યા બરબરખસા ! એ દીયરાના
રોટિયા હીધા દટ કિમ દશે ? (જાપડા સામે જોઈ) અહ્યા જાંપડા, તું
તો એ મારા સંવાને વડગીજ પડજો, સોડતો ના દો. (જ્ઞા)

યોગના કવિએ કરેલી છે. એ પ્રમાણે આગળ મરીને જાંપડો ધાયછે વગેરે જાણુવું.
આમોદ—દર્પ. (બ્રહ્મરાક્ષસ છે માટે સંસ્કૃતપ્રાપ્ત બાપા વગેરે વર્ણવે છે). બીજને
આવતો જોઈને કહેછે જો છં. દીધેકાય—લાંબા (મોટા) શરીરવાળો—બીમ. તારા
નામની ગતિને—તું અવગતિયો છે, માટે તેને પાંચ અવગતિયો કર—મારી નાખ.
(અંતરિયાળ મરે તે અવગતિયો ધાય છે, જેમ સામાન્ય લોકો માનેછે) પંચ
મળી—પાંચ જૂત થઈને. બ્રહ્મરાક્ષસ, અવગતિક, જાંપડો અને જાંપડી. એવાં
ચાર જૂત છે અને આ પાંચમો આવી મળે તો પાંચ થઈએ પરમેશ્વરના લોકને
પામિયે—હાથાર પામીએ. લોકોમાં પણ કહેવાય છે કે “ પંચ ત્યાં પરમેશ્વર. ”
આપણે જૂત પણ પાંચ થઈશું તેથી આપણે પણ પરમેશ્વર થઈ રાજીશું. પરમે-
શ્વરના લોકને પામવાને શી જરૂર ? એમ કહેશે તો—એકથી છં.

૭ શ્લોક—અનુકૃપ જ્ઞાતિ તો છં—લોકિકકથનનો અનુવાદ છે માટે લોકો-
કિત અલકાર. બનિયે છં—અને એમ કરતાં બનિયે (જોગ્યબનિયે—કાચિય
દેવેયોગથી) જો તેને જૂતયોનિ (જૂતબતિ) પ્રાપ્ત થાય તો તેમ કરતા આપણી
જ્ઞાતિને વારિયે (અટકાવીએ) નહીં અર્થાત્ જીવને જૂતયોનિ પમાડવાને ચલ
કરતાં આજસ કરવું નહીં. જૂતોનો આગો સ્વભાવ તેમની વાણીદ્વારા વર્ણવે છે માટે
સ્વભાવોક્તિ અલકાર. “ બનિયે જૂત ” એ શબ્દોથી “ બનિયકાળમાં જૂતકાળ ”
એવો અપ્રસ્તુત અને વિરૂદ્ધ અર્થ ઉત્પન્ન થવા રૂપ, વિરોધ ન છતાં વિરોધનો આશ્રય
છે, માટે વિરોધાભાસ અલકાર.

(જ્ઞા) અવગતિયો થયેયો કોઈ જેજૂત કાળી છે એમ એની બાપા તથા
અર્થ ઉપગ્રથી વ્યન્નિત કરે છે છં છં—આ લોકોની બાપામાં અને શુદ્ધ બાપામાં
કેરો તફાવત છે તે જણાવવાને તથા અર્થના સ્પષ્ટિકરણ માટે અવગતિકનાં વાક્ય

ઝાંપડા—(તાળા આપી) હાથ કે હાડુના હુ તે ચિમ સોડતો હમંશ હાડુના છયાને એવો વળગુ વળગુ કે છતુ બરનિયુજ કરી હાપુ મરય માતા મેઝડી ! હુય હાડુની મેર કરતી દેખુ (ઝાંપડી સામુ જોઇ) અનિ ઉ તારા કેકગમા એખા રાધુ જો દહડ઼ીને હાડુ ન વળગી-કની તો કાચીને કાચી કેડી ખમંશ ! હાથ ! પરેશરી હાથ ! (છત્યાદી બોની નાચે છે અને છત્યા લળકાવે છે) (જા)

ઝાંપડી—મત્ત કે મુઆ ! ત્યારી ઘાયરીમા હુજાતુલ્લય થાય ! અલ્લો ધય ના જાણે કે હુ ઝાંપડી તિ વળગી નિ વળગી તિ વળગીજ રી હવા હવાને બખી બખીનીજ માલા મેઝડીથી સર્ષ મુઆ ! હુય માત્યા થ્યામ (છત્યાદી બોની આવતા બીમને નીચી નચી જુઓ છે અને મુખ ફાડી તેને બીવરાવે છે) (યા)

(પાં દેખવા મણીધર જેવો વેશ ધારી બીમ પ્રવેશ કરે છે)

નીચે શુખ બાગમા લખી જતાવ્યા છે એની એને રાગુ ખેતરમા ને હોઈએ તો (હાથ) ગમન યાચ છે હુ તો એને હાથ (બીગવગવાનો હથ્થાર) કરનો (' હાથ ' એમ બોલીને) બીલીનરાશીસ જો બીલીનો તો મે લીએ (મારી નાખ્યો) સમજાને હાને (સોરો) દીકરો જો (જા) બહુ જો (રો) રો (બહુ જો) હો ! તેને લીમ—બધાન અથવા લીમ જેવો કહેવાનો ચાન છે) અ યા બ્રહ્માયસ ! એ દીકરાના હાથિા સીનાસહ મ હો ? અરો હો—અ યા ઝાંપડા ! હુ તો એ મારા ઉધાને વળગી પડે, હાડતો ના હો

(જા) ઝાંપડો જતનો બગીચો દેવાથી બગીચાની બાજા વાપરી છે ચિમ—મ સોગતો—ઠાડતો યાને—છાને ભત્તિહુજા હો—અર્થાત્ અનિમા બારી નાખ્યા જેવો કદ મેઝ—હયા મતવળ ? આ બગ મુસાજરને કેમ મારી નાખતી નથી ? હ—એ તાગ—(એખા સાથે સળધ) અર્થાત્ મેરે અને તારો દહાડો ખાડ ! હહાચીને—અર્થાત્ આ આગા મુમાફરને પરેશરી—પરમેશરી (મેરગ માતલુ સજોધન)

(યા) બત્તજ હોડેલી સીએલી બાજા ઝાંપડીના વાળા હાથ વાઈ છે, ત્યારી—તારી ઘાયરીમા—ઘાયરીમા—હાથીમા હુર હુય—દૂનાદૂના અર્થાત્ તારી હાડીમા એરિહ અવ બગી જાય ! અ મે હો—અલ્લો લીમ (એરિહ વ—એવુય) ના જાણે કે (નથીજાણતો) હુ ઝાંપડી, તે તારી તે વળગી વળગીજ

લીમ—અહા ! કામાતી કામા ? અને તે આ લાઝીમને ?
કૃષ્ણા ! આજ તારું સુદૈવજ કે તું જીવતી રહી ! અરે કમળ ક્યાં છે ?
ક્યાં છે ? તેના રક્ષકો તે મને કેમ આણી આપી જતા નથી ? બાલે ! એ
અરવિંદોનું રક્ષણ કરનાર ઈશ, વરુણ વા કુમેર દોષ, વા સાક્ષાત્ શંકર
હોય. તોપણ તે યમપુરીના માર્ગરચજ માનવા જોઈએ. (ય)

શ્લોક.

ધોઝટ કરી ગદા મારી આ લે,
છૂટે છેલ્લી તો સુરો મારી આ લે;
બાલે જૂત પ્રેતો ! હવે હાથ મેલો,
ભાગાડે જગાડે બલો જીવ મેલો.

(" જૂત પ્રેતો " ઇત્યાદિ બીમના લાયાનક શબ્દો ધ્રુવજ્ઞ હરી ધાત્રી-
રાક્ષસ પૃથ્વીમાં સમાધિ જાય છે અને અવગતિક શબ્દો યદ્ય અંતરિક્ષમાં
હોડી જાય છે તથા ઝાંપડોઝાંપડી પડતાં આખ્યાતાં પુણે વગાળે સંતાપ
જાય છે.)

રહી એવાને બળીબળી નીલ (ખાણ ખાઈનેલ) માત્યા (મક્તા) મેલડી થઈ
છે, મુવા ! હવે માતા થઈશ.

(ટા) પાંદુનંદનશત્રુ દ્રૌપદીનું વચન બીમના મર્મરચજને લાગ્યું છે તે
જુવતું નથી, એમ બતાવવાને બીમનું તે સંજમી બાપણ બર્ણું છે; અહા ! ઇશ-
અહા ! શું હું લીમમડ કોઈનેય કામા કરું એવો છું ? અર્થાત્ નહિલ પણ આજ
મેં દ્રૌપદીને એના અપરાધની શામ કરી ! એજ વાતને વધારે રૂપ કરે છે; કૃષ્ણ
ઈં. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. બીમના અમમાં આવો કોય બમી રહો હોય તોજ તેના આ-
વેશમાં દેવી કમળ લાવવા બેટકી હિમ્મત અને સાદસ યાય, એવા હેતુથી બીમનો
કોય વરુણ છે. લીમનો ગર્વ વર્ણ છે. અરે ઇશ—અર્થાત્ દેવના રક્ષકો જન્મ દેવ
હોવાથી તેમને મારા મનની દિગ્દા બાણથી જોઈએ. અને મારા પરમ્મને મારું
બાણનું જોઈએ એમ છતાં તેઓ કમળ મને નથી આપી જતા એ શું આશ્ચર્ય
છે ! કદાચિત્ તેઓ પોતાના દેવીબળના ગર્વથી નહીં આપી જતા હોય એમ
તર્ક કરીને કહે છે, બલે ઇં. યમપુરીના માર્ગરચ—અમપુરીને રહેતે પડેલા.

૮ શ્લોક—જીવનની કર્તી—દરજી. હવે ઇં—એ છેલ્લી (અર્થાત્ રોગિની

લીમ—શું મને અઘાપિ કાઠ કમળ આણી નથી આપી જતું ? શું દેવો તમને ગર્વ થયો છે નહિ વાડું ? ઠીક, હવે હુંજ આ વાસ આવે છે તે પરથી તે સ્થળ ગોધી કાઠી તેના રક્ષકોના સમાચાર લેકું છું લેકું છું. (એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો જાય છે.) (ઠા)

(આપતો માખુસ જોઇ મદિપાદિ પશુઓ તથા વ્યાધ ભદ્રકુકાદિ અનેક શિકારી પ્રાણીઓ તેને મારી ખાવાના લોભથી દોડી આવે છે.)

લીમ—(વ્યાધને જોઇ) અરે કુર ! શું તું મને મારવાની ઇચ્છાથી આમ તેમ મંતાઇ રહી સાગ તપાસ્યા કરે છે ? અરે તું વ્યાધ છું કે શ્વાન ? જો તું વ્યાધની જ્વલિમાં ડૂબી થયેલો હોઈ નો સામેા થા સામેા થા ! ગજરાવસા જેવો આમ તેમ નાસે છે કેમ ? (એટલું કહી વાધને પકડી ચુકર પર નાખે છે તેથી ભય પામી જાને પડનાં આપાડનાં નાશી જાય છે). અરે ! આ એકદમ પાણી ક્યાંથી ઉઠ્યું ? હાં હાં ઠીક, જો તો આ ભદ્રકુક મને ગજરાવસા હમ્મે છે. વાડ સાવ્ય તારે એની પશુ ખજાર લઇ નાખું ! (એમ વિચાર કરી જો ચાર રીંછને સામટાં પકડી પૃથ્વી પર પછાડે છે.) અહા ! પેલો મત માતંજ મને મારવા દોડી આવતો દેખાય છે. (મદાને તોળી જોઇ). (ઠા)

ગદા) જો મારા હાથમાંથી છૂટે તો તેજે બધા મુરો (દેવો) ને મારીયા (માર્યા) એમ જો પહેલાચરુનો છેલ્લો ' લે ' અન્યથા છે અને ઈ—મહે તે સ્થળનું રક્ષણ કરનાર ભૂત અને પ્રેતો દોષ, તો હું તેમને ખણુ કુંડું કે જો હવે હામ મેસા—છાદી દોડ કાઢુ કે આ બીમ યુદ્ધથી ભયો મેગો જગાડે અને તમને ભગાડે. આ કવિતામાં દરેક ચરણના છેલ્લા પ્રાસલપ્રાસ એક જગના સપ્તથી અનેકા છે મદિ પાદાંતયમકાલકાર.

(ઠા) લેકું છું લેકું છું—(અનિરાધ કોપથી થયેલી ત્વરા જતાવવાને દ્વિગ્નિત કરી છે)

(ઠા) મદિપાદિ—પાઠા વગેરે ભદ્રકુકાદિ—રીંછ વગેરે. શિકારી પ્રાણી—ખીખાં પ્રાણીનો શિકાર કરી જીવનારાં બીમનું નિર્મલપણું તથા જળવાનપણું વર્ણવે છે, અરે ઈં. કૂર—(વાધનું સંબોધન) સૂકર—વસાહ વનમાંનાં રીંછ મુખમાંથી પાણી ઉસાડી પોતાના શિકારને ગળગતી નાખે છે અને પછી મારી ખાય છે, તેના જેવો પ્રસંગ વર્ણવે છે; અરે આ એકદમ ઈં. મત માતંજ—મદો—મત દાયી.

શ્લોક.

ગદા દવે તું હજી વિચારું છું,
 મને ગમ્યું સ્થાન તને ન વારું છું;
 સદા સુખી થા ન તુ ને વિચારું છું,
 અરે ન મારું મન માન્યું ધારું છું.

૯

(જોરહું જોસી વેગથી દોડી આવતા હાથીને એક ગદામાત કરે છે તેથી માગી સીરા પાડી ડાબ લઈ તે નાચી જાય છે) અરે વળી આ ઉન્મત મદિય શા મોદક જમવા માન લાગી દોડી આતો દુને ! વાડ જોની તો ઇચ્છા પૂરાવા દેડી તેજી દીક છે (એવો વિચાર કરી ઉભો રહે છે અને પાડો આવી બેગી મારે છે તેથી બીમ કંઈ પણ ચતામગાન ન થતા ઉપડો પાડોજ પૃથ્વી પર પડી તરફ દુર કરે છે) અરે શું ધૈર્યાદિ મુનિજો કહેતા હતા કે આ માર્ગે કાંઈથી જવાય એવું નથી, તે મારે કેમ કરી સાચું માનવું ? હા હા, દીક. આ ઘાડી ઝાડી હોવાથી વ્યાધાદિ તેમા ભરાઈ રહેતા હોય અને નિર્ગળ જનારને જતા આગતા દુરો. વાર સાંચ

૯ શ્લોક—ઉપેદ્રવજ્ઞ. ગદા ઈ—હે ગદા ! હવે તુ હજી પાડી છે એમ હું વિચારું છું (તને હપરોડી થયેલ સ્થાન માન્યું માટે) વાધ, ગેઝ, અને રૂબરૂ જેના પ્રાગીર્ણને તો દવડા ઝગુતો હતો જોડો તેના ઉપર ગદાનો આગ્રાત કરો. ઉચિત નહોતો, પણ હવે આ મોગ દેહવાળો દાખી છે માટે ગદાનો ઉપરોગ થઈ રાકે એમ છે, બીમ ધારીને તું હરખી છે, એનું ધાડ હું મારું છું—(તા.) મને (મનમા) સ્થાન (દાખીના દેહરૂપી) ગરુ તો હું તને વારતો નથી—અને હું જમને એના ઉપર પડ અગા, મને પણ એ સ્થાન ગમ્યું છે મારે તને હું વારતો નથી ગદાને આશિર્વાદ છે સદા ઈ—તુ સદા સુખી થા, હું તને પીમાગેનો નથી અર્થાત્ તને દાખી રૂપી ભક્ષ માન્યું તો તુ તેને ખાળને રાજ થાય તેથી હું તને એક પેગી જાગી તારા પર ઝુરમે થઈને તને જૂની જાળ એમ તુ ન ધારતી પણ અરે ! (જોડોના જાળિયા) માર માર માન્યું (આ સ્થળ છે એમ) હું ધારતો નથી ! —જેના પર વાર વાર ગદાધાત કરાવે અને ઉત્સાહ થાય એવું આ સ્થળ નથી તેનો મને ખેડ થાય છે. આ દાખી એક વનદેવતાનું વાહન છે, એમ આગ ૧ વર્ણિત બીમ હવે પણ જે પરાક્રમ કરશે, તેને સંબંધિત કરવાને આ તેવું અદ્યતન પરાક્રમ વર્ણવું છે.

સારે દુ અર્થ મળતો પગમાર્થ પશુ દરતો જઈ (એમ વિચાર કરી બાળ્ય ત્રણ ત્રણ ઝાડ ઝાલી જે ચી નાખી આમ તેમ નાખતો અને પથ પાડતો ચાલ્યો બન્ય છે. તેનામા એકાએક થોડે છેટે અમિના બડકાઓ દેખાવાની સાથે બોલો રે' બોલો રે' એવો શબ્દ સંભળાય છે, અને આકાશમાથી ઉતરી જે નિકામ રૂપ ધારી વનદેવતાઓ બીગનો માર્ગ રોકી ઉભી રહે છે.) (પા)

નવમહિ—વયરયા વકવલ્લિ ! તારા આ વનના પ્રથમ રક્ષક સ્વસ્ત્ર-રાક્ષમાદિ પશુ આને જોઈ નારી ગયા એમ અનુચરીએ આવી સમાચાર કહ્યા એ વાત શું ખરી હશે ? (તા)

વકવલ્લિ—અનિ ! તું કેમ શૂન્ય છે ? એટલું જ બાળ્યની નથી કે “ જુ ડાથી તો શૂને નામે ? ” મારું વાહન માત્ર અને તારું વાહન મહિષ કદ જોઈ જોગળા હતા ? પરંતુ તેય આના વીર્ય આમળ પાછા પડ્યા, તો વિચારા જૂનડા ॥ તે સા દિસાજ ? (પા)

નવમહિ—હમા ! ખરું ખરું. જોને મુજો મોટા મોટા ઝાડને નોકજ હાથે મૂગસદા એ ચી નાખી વીર દાક વગાડતો ચાલ્યો આવે છે !

(પા) ગદાગત—નહાનો પ્રકાર. મહિષ—પાડો (બીજી વનવતાવું વાહન આ વિરે આગળ કહેવામાં આવે), મોટક જમવા—લાડવા ખાવા. (વકવલ્લિ) ઇચ્છા પૂર્વા દેસી—અર્થાત્ જોને જે કરવું હોય તે કરવા દેવું. લેગી મારે છે—શિવજીનો ધ કો મારે છે. આ બધા ભૂત પ્રાણી વગેરેના બચને બીમ કાઈ પશુ દિસાગમા મળતો નથી, એમ વલ્લે છે, અરે છં ઘેભ્યાદિ મુનિઓ—ધામ, ટોમરા, વગેરે કેમ કરી સાચુ માનવ ?—અર્થાત્ આ માર્ગે તો કઈ બચ નથી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું—માન વિચાર વાધ, રીંડ, સૂકર, હાથી, પાડા, એવા નિર્જન પ્રાણીઓજ અહીં જોવામાં આવે છે, ત્યારે સા મારે જોને દુર્ગમ માર્ગે જાણો ? બીજોને વિતર્ક થાઉં છે, હા હા, ઈં આહો રાને પાઠજ બીમતુ અપાર બા વૃંવાને અતિશયોદિતથી એતાએના વિરમયને ભક્ત કરી નહા નહા પ્રસ ગદાગ તેતુ પોણુ કરી અહલુતરસ વર્ણ્યો છે

(તા) નવમહિ—એ નામની વનદેવતા, વકવલ્લિ—એ નામની વનદેવતા. અનુચરીએ—દારી રે

(પા) જુ ડાથી છં—અર્થાત્ આ (સીમ) જુડો (ક પરો) છે મારે એનાથી ભૂત પશુ નાકા ! માત્ર—હાથી.

સખી આપજીને આવતાં જરા વાર લાગી દોત તો એ જરૂર વાટ વટાવી
નન (એવે બીમે સમૂળ ખેંચી નાખી દીધેલાં એ જાડ વનદેવતાઓ પર
પડે છે અને તે તેનું મદા યત્ને સચેથી નિવારણ કરી થોડેક આધે ખરી
—મુઆની ગરતીએ ક્યાં માય છે ?) (ડા)

વક્રવલ્લિ—અખી આને તે આપજે શી રીતે પો'ની શપ્તીશું ? ને
એતી એકાદ ગદાનો કપાટો લાગી ગયો તો સદાને માટે વનદેવતાપણુંજ
મૂકવા વારો પ્રાપ્ત થશે (ઘા)

નવમલ્લિ—એમ ગભરાય છે કે ? " તેજ ને, તેલની ધાગ ને "
આપજી કરતા એનું વીધું વધારે જણાશે તો અલોપ થઈ જતાં શી વાર
થાય તેમ છે ? (ના)

વક્રવલ્લિ—ત્યારે સખી ! તું તારે એને અટકાવજે. ને એ તને
છતી જશે તો પછી હું છુંજ. સખી ! આવશ યા સાવશ યા ! ને એ
દેવે તો છેક કને આવી પો'કયો. (બીમ એમાંથી એકેના લાડૂની ન જોતો
નીકરપણે ચાલ્યો જાય છે તેને જતો અટકાવવાની હાથ ન ચાલ્યાથી બને
જણીઓ આ પ્રમાણે પૂછે છે.) (ડા)

(ડા) વાટ વટાવી નત—આગળ ચાલ્યો ગયો દોન ગમ્મથી ઇ—દુધિ-
પાર વડે તે જાડને વનદેવતાઓ દૂર કરે છે અર્થાત્ ભેમાં બીમને સચેથી જરૂર પડતી
નથી તેનું નિવારણ કરવાને વનદેવતાઓને સજ્જ વાપરવા પડે છે, માટે બીમ વનદેવ-
તાઓ કરતાં અધિક બળવાન છે એ દેવિની.

(ઘા) સદાને માટે ઇ—અર્થાત્ મૂલ્ય પામીશું.

(ના) તેજ ઇ—અર્થાત્ એનામા કેટલું પરકમ છે તે જોતો ખરી આ
બે વનદેવતાઓમા નવમલ્લિ કરતાં વક્રવલ્લી વધારે ખીલીકમ્ છે, તેમ છતાં બકાદ-
ખોર છે, એમ પણ સૂઈમ અવલોકન કરતાં જણાવે. આવી રીતે અગ્રમ અને
પ્રામગિક પાત્રનાં મનુ લક્ષણની વ્યંજના કરતી, એ દેવિની લક્ષ્ય પ્રકારની
અતુલા છે.

(પા) ને એ તને ઇ—વક્રવલ્લિ બીમને અટકાવવા નેટકી ઢિમ્મત તો
કગી રાકતી નથી, તેમ છતાં પોતાની સખીને કહે છે કે " એ તને છતી જરો તો
પછી હું છુંજ " એ તેની મિથ્યા બકાદ વ્યંજિત માય છે.

શ્લોક.

વનદેવતાઓ—(સક ૫)

મૂઠ મલિત ગતિ મૂઠ, ન જાયે છવતો,

લીમ—(સકોપ)

પ્રાધૂરણુ યમ કાણુ ? જાયે નવ સિવ તો,

વનદેવતાઓ—(અત્ય ત સક ૫)

રે રે મર્વ વિસારવ વનદેવતા અમે,

લીમ—(દત દબાવી સકોપ)

મૂઠ કલો ઝો માટ, પૂજા કરવી ગમે ।

૧૦

વકેવલ્લિ—પણુ અપરાધી ઠી પૂજા કાણુ સ્વીકારનાર છે ? (કા)

લીમ—(ખભે મૂકેની ગદા હાથમાં લઇ મોટેથી) આ મારી ગદા સ્વીકારાવશે સ્વીકારનીજ જોઇએ. (દત દાગી) પૂજા પૂજા કંઈ છુ છુ પૂજા ! (ઝોટલુ બોલી ગદાધાત કરવા જાય છે અને ક પતી ક પતી જ ને વનદેવતાઓ અયોપ થઇ જાય છે)

તૃતીયાંકસમાપ્ત.

૧૦ શ્લોક—૧૪૧ ગમ છદ સક ૫—મુજલી મજલી અહીં મુજવાનેા અભિ નય કરતા છતા શરની પેઠે જોડે છે એમ સમજતુ મૂઠમતિ ઇ—આ મૂઠમતિવાગો અને મૂઠ ગતિવાગો (જેનુ બળ સમજ સંગત નથી જોવો) છવતો ન જાય ! (અંગ આપણે તેને રોક્યો), લીમ તેને જોનાતા સાળળીને કહે છે, પ્રાધૂરણુ ઇ—અરે ! આ યમનો પ્રાધૂરણુ (પરેશ્વરો) કાણુ યાય છે અર્થાત કોમ મરવાનુ યનુ છે કે જે મને મૂઠમતિ કહીને નિદે છે ? જાયે ? ઇ—જે મારા સામે સાક્ષાત સિવ યુદ્ધ કરવા આને તો તે પણુ જાયે નહીં !

(કા) પણુ ઇ—પણુ તારા સરખા અપરાધીએ (અમારા વાઢન મારીને તથા બીજો ઉપદ્રવ કરીને) કરવી પૂજા કાણુ સ્વીકારનાર છે ?

અંક ૪ થો.

(વાયુદેવ પ્રવેશ કરીને)

વાયુદેવ—અહા ! મોહમયિ જાંધતાં જાંધાઇ તો પછે તે ઊડવી મહા કહિન છે. ક્ષેત્ર પારકું અને તેમાંનું ધાન્ય રૂપી ધન પણ મનાય પરાયું સત્તા સ્વામિત્વપણાની ચિંતા રાખી સુખભોગ તજનારને કેવો કહેવો જોઇએ ? “ હાથનું કંકણ જોવા હર્ષણની સી આવશ્યકતા ? ” કેવો કેવો જોઇએ એવી રાંકાનું સમાધાન એજ કે તેને મારા જેવો માનવો. અરે ! તારે શું કું દેવ યજ્ઞ આમ મોહના પાશમાં આવી પડું છું એ ઉચિત છે ? કિંવા એ તો એમ યજ્ઞ આન્યું છે. (અ)

સ્તોત્ર.

જીભને કાજ આઠે પહોં ઉચ્ચર,
પાંચને કાજ પુરંદરે શું કરયું;

(અ) પ્રવેશ ૧ લો—હિમાલય ઉપરના દેવેને ફરવાના પ્રદેશમાંના કેાઈ પ્રદેશનો દેખાય. જીમ વાયુનો પુત્ર છે મારે તેનું રક્ષણ કરવાનો વાયુનો સ્વાભાવિક વિચાર વર્તે છે: અહા ઇ. મોહમયિ—મોહરૂપી માંડ. અસત્યને અસત્ય, પારકાને પારકું, અને ખોટાને ખોટું બણ્યા છતાં તે ન તજ રાકાવના કાણુ રૂપ મનોવૃત્તિને મોહ કહે છે. જીમ પાંડુનો પુત્ર છતાં વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી વાયુ તેને પોતાનો પુત્ર માને છે એ વાયુદેવનો મોહ છે. જાંધાઇ ઇ—અથવા એક વાર જીમ મારો પુત્ર છે એમ મનાઇ ગયું, એટલે તેને હવે ‘ મારો નથી ’ એમ મનાયું મહા કહણુ છે ! અહીં “ મોહમયિ જાંધતાં જાંધાઇ એટલે ઊડવી કહાય છે ” એવી સામાન્ય વાત કહીને પછી એ વાત વાયુદેવને લાયુ પાડી છે, મારે અર્થાન્તર-ન્યાસ અવકાર. ક્ષેત્ર ઇ—જીમ જેમાં ઉત્પન્ન થયો તે ક્ષેત્ર (ઇંતી રૂપી) પારકું (પાંડુનું) અને તેમાંનું ધાન્યરૂપી ધન (જીમ) પણ પરાયું (પાંડુનું). સ્વામિત્વપણાની—મારું છે એવા ધર્મીપણાની. હાથનું કંકણ ઇ—અર્થાત્ તેને કેવો કહેવો, એ નક્કી કરવાને દૂર જવું પડે એમ નથી, ઇ પ્રત્યક્ષ તેવા મોહવાળો ધુ. અહીં એકજ વાક્યમાં લૌકિક કહેવત અને દૃષ્ટાંત વર્ણનમાં હોવાથી લોકોકિત તથા દ્રષ્ટાંતાલંકાર. આવશ્યકતા—જરૂર. ઉચિત—યથિત.

કણ્વને ચર્મદા કુંડળો આપિના,
આચરે એમ સૌ અંગ આ તપિયાં.

૧.

ને એમજ છે તો મારે પણ જઈ શકાદરનો નાશ ન થાય તેવા ઉપાયની યોજના કરવી જોઈએ. (વિચાર કરી) અરે ! પણ એ એવો ઉદ્ધત અને સ્વપરાક્રમના વર્ણવાળો છે કે હું તેને લાય જતાંની જે માગે જવા ના કહીશ તો તે નેજા મારે જવા સજ થશે. અરે એમાં હું વિચાર શેનો કરું છું ? જો એવો પુત્ર છે તોજ હું મારાં સર્વ કાર્ય તથા તેનું રક્ષણ જેમ થાય તેમ કરવા એકે પદે યથા રહ્યો છું. શાસ્ત્રની સાક્ષી જોઈશું તો તે પણ એવીજ નીકળશે કે પુત્ર જોઈએ તો એવોજ જોઈએ જેમ કે—(આ)

શ્લોક.

વૃક્ષમ પ્રાણ્યુચકી પણ વૃક્ષ સુક્ષ્મ પુત્ર પિતા શું કમાયો ?
બાપ તને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણ તેજ વંચાયો;
આપમો આપ ઝગે જગ ભીતર ધન્ય પિતા સહુ હાગ મનાયો,
ભીયણ ભીમ મદ્ધાભાઠ માંવર ધન્ય હું ધન્ય હું સુત સચાયો. ૨

૧ શ્લોક—સજ્વિણીકંદ. બીધમને ઇન્—વાયુ મનમાં વિચારે છે, કે હું એકલોજ એવા મોહમાં પડેલો નથી; બીબ દેવ પણ એમજ કરતા આવેલા છે. વસુ નામના આઠ દેવાને સાપ મવાથી તેઓ મંથાને પેટ રાંત નુધી જન્મ પામ્યા હતા. આઠમે વસુ તે જીવ્ય હતો. બીધમનું રક્ષણ વસુઓ કરતા હતા, એવી વાત ભારતવાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમજ પુરંદરે (ઇદ્રે) પાર્થ (અર્જુન) ને કાળે શું કર્યું ? અર્થાત્ ઇદ્ર પણ અર્જુનને ધની વાર સાહાય આપતો હતો, એ ભારતવાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ કણ્વ યજ્ઞેનો પુત્ર હોવાથી સૂર્યે તેને ચર્મદા (સુખદાયક) કુંડળો આપ્યાં હતાં, જેના યોગથી તે ભારતયુદ્ધમાં વિજય પામે એમ ધાર્યું હતું. એમ સૌ દેવો આચરે છે— પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો ઉપર પ્રેમરૂપી મોહ રાખે છે ત્યારે હું પણ ભીમ ઉપર પ્રેમ રાખું એમાં કાંઈ ખોટું નથી, એવી રીતે આ મારાં અંગ મેં તપ્યાં (સંતુષ્ટ કર્યાં) છે...હું મનમાં ચંતોય પાશું.

(આ) જો એવો પુત્ર છે ઇન્—અર્થાત્ એવો પરાક્રમી છે. એકપદે —એક પગે—આતુર. એવાજ—બાપ કરતાં પરાક્રમી

૨ શ્લોક—ઈન્દ્રવિજય. વૃક્ષમ ઇન્—સર્વને પોતાના પ્રાણ વગર
15

એ સંજમ જોતાં તો હું જેવું પ્રકારે ભાવ્યશાળીજ અને નિશ્ચિંતજ
 છું; તથાપિ જેમ નેત્રનું રક્ષણ ચોપચું ચક્ષુને કાંઈ પણ ન બચાવતાં
 કર્યા કરે છે તેમજ મારે પણ એ ન જાણે તેવી રીતે એનું રક્ષણ કરવું
 ઉચિત છે. (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે ! પણ હું કિયે પ્રકારે જોણું કે એ
 મદોન્મત માતંગ સૂત્રનંદુથી જ ધન કરી શકાય ? જો ઉન્માર્ગે જઈ ચડ્યો
 તો અવશ્ય એનો નાશ થશે અને આ મા'ઉન્માર્ગે છે તેમ ભાવવાળો છે
 એવું એને કાંઈ કહેશે તો તે અવશ્ય તે માર્ગે ગયા વિના રે'શે નહિ.
 (સાંભરી આવવાથી) હાં ! હાં ! હીક; જો આમ કરું હોય તો લોહકારને
 લોહ મળ્યે જમપરાજયનો સ શય દૂર થાય ખરો અને કદી એકએકમા
 દારય છત થાય તો તેનો નિધિનિષેધ પણ મળ્યાય નહિ ખરો. સાબ્યને ત્યારે
 એમજ કહ'. (એવે કાણ છે, કાણ એ ? એ રી જીમની મર્મના અવશ્ય કરી
 અને તે ધણે દૂર જઈ પો'એ હોય એનું જાણી પોતે સાવર ચાલી
 જાય છે.) (૬)

(જે વનદેવતાઓ પ્રવેશ કરી)

વક્રમહિ—(સખેદ) સખિ નવમહિ ! મને આ અવસરે આ અવાસાદિ કિમિત માત્ર પણ સુખકર બાસનાં નથી. તેમ મારા મનની રિચિતિ પણ તેહની સાગર મધ્યેની નૌકા જેવી થઈ રહી છે. એક તો દેવ થઈ નરથી હારી નાસવું પડ્યું તે અને ખીજું જે તે ધનદની તક્ષા-વડીમાં બ્રહ્મ કમળો તોડશે તો તેના સાપનું કષ્ટ ન મદન થાય તેવું સેવું પડશે ! પ્રજુ કરે તે માથા પર ! " પડય પડય તો કે સધા-વડી ! (૬)

નવમહિ—(આશ્વાસનપૂર્વક) સખી એમ સંતાપ કરવાથી શું ? મારા વનના જટાસુરને જોલો જે માર્યો તે ધા મને હજીએ રૂઝાપો નથી. મારા સુખ અગાડી તારું સુખ તો સોમા ભાગનુંય નથી. વનબસિ કરી એ દાનવ મને જે જોજન અપંતો દતો તેના બોજનનું તો તને રવેન પણ નહિ આપ્યું હોય ! કિંતુ કેમ કરીએ ! અશક્તિમાન મવેત્ સાધુ (૭)

લીમળી ઉદ્વેગતા વણે છે, જે કંઠમાં ઈં. આમ કહ્યું હોય તો--હનુમાનને એના રસતામા અટકાવવા મોકલ્યા હોય તો. (હનુમાન પણ વાયુનો પુત્ર છે, માટે તેને લીમળી સામે મોકલવાનો વિચાર વાયુ કરે, એ ઠીક સંભવે છે). લોહકાર ને લોહ--લવાર ને લોહું. જય પરાજયનો--કોણ હારશે અને કોણ જીતશે તેનો સરાય કેમ ફર થાય તેનું કારણ કહે છે અને કહી ઇં. વિધિનિયેષ ઈં--અર્થાત્ તેમાં કાંઈ અડચણ નથી (જન્મે વાળ્યો દોવાથી બમે તે એક છતે તેમાં હારનારનું માન જવાતુ નથી).

(૬) પ્રવેશ ૨ જે--વનનો દેખાવ અવાસાદિ--ધર વગેરે. નૌકા જેવી--અર્થાત્ ડામાડોળ--અદ્વિચર. પોતાનો લીમળી થયેલો પરાજય સંભારી શોક કરે છે, એક તો ઈં. નરથી--પુરુષથી (લીમળી). ધનદ--કુબેર તેના--કુબેરના.

(૭) જટાસુરને માર્યો તેમાં વનદેવતા નવમહિ સા માટે શોક કરે, તેનું કારણ કહે છે; સખિ ઈં--અર્થાત્ જટાસુરને લીધે મને ધણું સુખ હતું, તે જટાસુરના મરવાથી ગયું. શું, સુખ તે વણવે છે; વનબસિ ઈં. વનબસિ--વનદેવતા નિમિત્ત બલિદાન. અશક્તિમાન ઈં--ખીનનું મૂકું કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યાર એમ કહે કે હું તો સાધુ (સત્જન) છું, માટે

વક્રવહ્નિ—શું સખિ ! જાતામુરને મારનારો એજ કે ? હાથ હાથ ! હીક થયું કે આપણે નાહી છૂટીએ. પણ બેની ! એ મુએ કમળ લેવા ન જાય તેમ તો મમે તેમ કરી કરવું એમએ હો ! એ તું મને કંઈએ ઉપાય નહિ બતાવે તો પછે યજ્ઞરાજના સાપાગ્નિથી હૃદય ન થતાં એ વિકાજ બાધનાજ મુખમાં જઈ પડીશ ! (જ)

નવમહિ—(વિચાર કરી) સખી એ તલાવડી ભણી જવાનો માર્ગજ બંધ કરી દીધો હોય તો કેમ ? આપું વિશ્વ પથે પળનારું છે એટલે જો પ્રથમ પૂરી દઈએ તો પછે એ કેમ કરી જઈ શકે ? (જ)

વક્રવહ્નિ—(સાભરી આવ્યા જેવો અભિનય કરી) હાં હાં, હલા હીક ! એ તો મુએ જેમ પાણી પાણીનો પથ કરે તેમ કરે તેવો છે પણ તલાવડી ભણી વળતાં જો માર્ગ આવે છે એટલે જો તલાવડીનો માર્ગ બંધ કર્યો હોય તો એ સીધે રસ્તે આવ્યો જાય અને જો (તાળી આપી) એ પથે પણ તો તે પૂરોજ થઈ જાય. સખિ ! " ટાકે પાણીએ ખસ જવાનો " તે સેસોસટ ઉપાય હીક શોધી કાઢવો ! ધન્ય છે મિત્ર સખિ ધન્ય છે ! (જ)

બીજાએ કરેલા અચકાર ચક્રા કરીને બેસી રહીશ, એમ જે કહે તેને આ કહેવત સાચુ પાડવામાં આવેછે.

(જ) યજ્ઞરાજના—યજ્ઞોના અગ્નિના સાપાગ્નિથી—સાપ રૂપી અગ્નિથી. વિકાજ બાધ—(ભીમ રૂપી) અર્થાત્ એને હાથેજ મરણ પામીશ.

(જ) પથે ઈ—સૌ કોઈ જ્યાં મારગ દેખે ત્યાં જાય; મારગ પૂરી દીધો હોય તો એની મેળે પાછો વળે પથ—માર્ગ.

(જ) સખિરી આવ્યા જેવો અભિનય—તર્જની આંગળી બંધી કરી બે ત્રણ વાર લગત નીચી નમાવવી, અને તે વખતે હાં હાં, એમ બોલવું. હલા—સખી નવમહિએ સૂચવેલી સુકિત તો નકામી છે, પણ તે ઉપરથી મને બીજી સુકિત સૂઝી આવી તે સારી છે. એમ વક્રવહ્નિ બતાવે છે, એ તો ઈ—હુ કહે છે કે માર્ગજ પૂરી દઈએ; પણ જેમ પાણી પાણીનો માર્ગ મમે તેમ કરીને કરે છે તેમ એ પણ પાછો ન વળતાં પોતાનો માર્ગ કરશે, અને તેથી તારી સૂચવેલી સુકિત ત્રુટ જશે પણ હું જે સુકિત બતાવું તે જરૂર કાર્યસિદ્ધ કરે એવી છે. તે સુકિત કહે છે; પણ ઈ. પૂરોજ થઈ જાય—

નવમહિય—સખિ ! તુ જ્યારે જીવપર આદરી બેઠી ત્યારે મારે ખરે ઉપાય બતાવવો પડ્યો. સખિ ! “ ક્યા કેમ ને ક્યા કહ્ય” ! તારાથી તે જોના સામુ શી રીતે ઉઘી શકાય ? (એવે ક્ષતાનજે દોડતી અનુચરી પ્રવેશ કરે છે) (લ)

અનુચરી—(નમન કરી) અહો માતા ! ફર માનવે આપણા આખા કદ પીનનનો નિગિષ માત્રમા નાશ કરી નાખ્યો. અરે મહેશ્વર ! રક્ષાશુ કરો, રક્ષાશુ કરો (લ)

વક્રવહ્નિ—(િશ્વાસ નાખી) શુ કદનીન ! માર પ્રિય કદ-લીવન ? તેનો નાશ ? હા દેવ ! (એટલુ જોની બેસુક થઈ જાય છે).

એ મારે મોઢાએ ન જડુ, એત્રો દેવોનો પ્રવિગધ દોવાધી (એનો વિશેષ ખુલાસો આમજી કરનામા આવશે) પોતાને નિચાર સૂઝી આવ્યો ખરો પણ તેની પ્રથમ સૂચના કરનાર નવમહિસ જી મારે એ યુક્તિની સોધનુ માન વક્રવહ્નિ તેને આરે છે સખિ છં

(લ) નવમહિએ મૂચવેનો ઉપાય તો પ્રથમજ વક્રવહ્નિએ રહ્યો છે તથાપિ જ્યારે વક્રવહ્નિ તેને એ ઉપાયની સોધનુ માન આપે છે ત્યારે પોતે સ્વીકારીને ખાડ પણ ચઢાવે છે સખિ છં કવિએ આ વર્ણન કરીને મનુષ્યના એક ઉત્તરતી ધર્મિતા પણ સામારણ સ્વભાવનુ ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું જી આવો સ્વભાવ ધણુ કરીને સ્વાભપ્રસારી મનુષ્યોમા દોાય છે નવમહિ પણ સ્વાત્મ પ્રસાર કરનારી હતી તે એના વાક્યથી સૂચવે છે. સખિ છં—અર્થાત્ હુ તો કેળ જેવી છ અને તુ તો કહ્ય જેવી છે ઉત્તમ પણ નાનુક જીવોનો અધમ અને કઠોર ગુણો સાથે પડછો બતાવવાને આ કહેવત લોકોમા વપરાય છે પણ શત્રુ સામે ટકી રહેવા ન ટકી રહેવાની બાબતમા એનો ઉપયોગ થતો નથી એમ છતાં કવિએ નવમહિને મુખે આ કહેવત બોવાની છે તે ઉપરથી એમ સમજવુ કે નવમહિ ગમે તે રીતે પોતાની સખિ કરતા પોતાને ઉત્તમ કહેવા છડેછે પણ યોગ્યોગ્ય હર્ષાત આપી શકની નથી, તેથી એની અધમ પાત્રતા સિદ્ધ થાય છે અથવા કેળ જેવી તુ મ્યા અને કહ્ય જેવો તે કીર્તકાય (સ્ત્રી) ક્યા ? અનુચરી—

દાસી

(લ) માનવે —ગીમે કદલીન—કેજોનુ વન

નવમહિલ—(આધાસન કરી) સખિ ! આ સમય શોક કરી સૂઈ રે'વાનો નથી. જો વાર થઈ તો ધારેલી ધારણા ધૂળ થશે. પાણીના પૂરનો વેગે એ મુઆના વેગને પો'થી સકે તેવો નથી. (ઈ)

વક્રવલ્લિ—(મત્વર સાવધ થઈ) સખી તારું કે'લું યથાર્થ છે. માટે આશ્ચર્ય હવે “ હુંટાયા પછે શો બય છે ? ” (ઈ)

અનુચરી—જેરી દેવીની આશા. (માર્ગ બતાવી) એ માર્ગ કરતાં આ માર્ગ સે'સો પડશે.

(અનુચરીને બતાવેલ માર્ગે સર્વે આશ્ચર્ય બય છે).

(ગાઠ ગિરિકરાડમાં બેઠેલા હનુમાન્ તથા વાયુદેવ પ્રવેશ કરે છે).

વાયુદેવ—વત્સ વાનરવંશ ! તારે મને પ્રસન્ન કરવા એટલું કાર્ય અવશ્ય કરવું. અધુના એ આ માર્ગે જવા આવશે. જોજો હો, જો અદ્ય અસાવધપણું રાખીશ તો તે નિમ્મે આ નાકપથના નાકાને વટાવી જશે ! મેં શું કહ્યું, અને એને કેમ અટકાવવો, એ સર્વે શું સારી પેઠે સમજ્યોકની. (બો)

હનુમાન્—(નમન કરી) દા પિતાશ્રી સમજ્યો. હવે તમે એ કાર્યની ચિંતાથી નિવૃત્ત થશો તોપણ નબરો. (બો)

(ઈ) વેગે—વેગ પછી.

(ઈ) હુંટાયા પછે ઈન્—અર્થાત્ આપણું બચડવાતું તો બગડી ચૂક્યું ત્યારે હવે આપણે જે કરવું જોઈએ તે કરવામાં શું કરવા બય રાખવો જોઈએ ?

(બો) પ્ર. ૩૧. જો—રથજી પર્વતની કરાડ. ગાઠ ગિરિકરાડ—જાડીથી વ્યાપ્ત થ'યી પર્વતની કરાડ વાનરવંશ—વાનરમાં શ્રેષ્ઠ—હનુમાન્ એટલું કાર્ય—બીમને રાકવારૂપી કાર્ય (વાયુ તથા હનુમાન્ની કેટલીક વાત ચાલી ગઈ છે, એમ આ વાક્યથી માનવાતું છે; અને શી વાત ચાલી ગઈ તે ક્રોધાગ્નિએ તેના આમલા સંબંધ પરથી સમજવું, એમ પણ કવિને દેવ છે). એ-બીમ. નાકપથના—સ્વર્ગમાર્ગના.

(બો) નિવૃત્ત થશો ઈન્—અર્થાત્ તમે હવે કાંઈ ચિંતા રાખશો નહીં. હું બીમને આગળ નહીં જવા દેઉં, અને તેનો નાશ નહીં થવા દેઉં.

વાયુદેવ—વત્સ ! તારું કથાણુ યાવ. હવે એ આવી પો'એ ત્યાર પેલા મારે અહીંથી જવું જોઈએ, માટે હું આ કાર્યનો સર્વ ભાર તારે શિર મૂકી જાઉં છું. (એવે વિષતને વિહારી નાખે એવો ભીમનો સિંહનાક સંભળાય છે અને વાયુદેવ તે નજીક આવ્યો એમ હતુમાનને ખતાવી ત્યાંથી આકાશમાં ગતિ કરે છે.) (ક)

હતુમાન—આજ મારો હર્ષઉદ્દિષિ અંતરમાં શી રીતે સમાધ શકશે ? (ઘ)

શ્લોક.

અનુજ લધુ પીને, આજ હું જોડું લાવે,
અમળ કમળ લેવા, માનવી ધન્ય આવે;
પ્રિય સુખકર જેને, હોય સંજંધી લાઇ;

(વળી) પ્રેમળ જગત માને, ધન્ય તેની કમાઇ.

ભીમ—અરે કમળવન હજી કેટલે આધે છે ? કને કેમ આવવું નથી ? હાં હાં ! શું દેવલોકો મારા કાર્યના અંતરાયજૂત યાવ છે ? અસ્તુ. તેમણે આ મારી યુદ્ધવધાઇ શ્રવણ કરી સાવધ થવું ! (ઇત્યાદિ વીર વચન બોલી જોરથી સંખ પુકે છે અને પછી સિંહગર્જના કરી સ્વજંધાનું આરોહણ કરે). (ગ)

(ક) વિષતને—આકાશને. વિહારી નાખે--ફાડી નાખે.

(ઘ) હર્ષઉદ્દિષિ—હર્ષશી સમુદ્ર.

ક હતુમાનને અત્યંત હર્ષ થવાનું કારણ એક શ્લોકથી વર્ણ છે; શ્લોક --માસિનીવૃત્ત. અનુજ--ભાઈ. લધુવથી--નાની ઉમરને. હતુમાન, ત્રેતા-યુગમાં અને ભીમ દ્વાપરના અંતમાં જન્મેલા હોવાથી હતુમાન કરતાં ભીમ નાનો વયવો છે. નાના લાઇને જોડવાનું કારણ તેનું પરાક્રમ છે એમ વર્ણ છે: અમળ ઇ--માનવી છતાં દેવનાં અમળ (નિર્મળ) કમળ લેવાને આવે છે માટે તેને ધન્ય છે ! પોતાના હર્ષનું બીજું કારણ કહે છે; પ્રિય ઇ--જે સુખકર અને પ્રિય એવો સંજંધી લાઇ હોય અને વળી તેને જન્મત પ્રેમળ માનવ હોય તો એવી લાઇ રૂપી કમાઇ (લાઇના મેળાપનો લાભ) ને ધન્ય છે.

(ગ) અંતરાયજૂત યાવ છે ?--આડા આવે છે. ? કમળ દેવલોકોના

હનુમાન્—(સિંહનાદ શ્રવણ કરી તથા તેથી નિયત્રેષુ પરિણામ જોઇ) ધન્ય છે ! માનવ જ્ઞાતા ધન્ય છે ! તારો સિંહનાદ દરોય દિશામાં પૂર્ણપણે પ્રસરી ગયો છે અને તેના પ્રતિધ્વનિથી ગિરિની શુક્રમાં નિશ્ચિંત સૂઇ રહેલા સિંહ લયગ્રસ્ત થઇ પીડિત પોકાર કરતા આમ તેમ નાસનાસ કરી રહ્યા છે ! અને એ પંચાનનોના ઘોર શબ્દ શ્રવણ કરી શતમાત્રો પરુ ઝીમો નાખતા અને નાસતા જણાય છે. અરે શાખા-મૃગો, મૃગો અને બીજાં એવાંજ અદ્ય વીર્ય પ્રાણીઓની તો અવદશા જ્યેષ્ઠ છે ! રે કેવાં એ વૃક્ષ પરથી પડે છે ! કેવાં ગરે છે ! અને કેવાં તરફડે છે ! ધન્ય છે વીર ! ધન્ય છે ! તારા સિંહનાદને ધન્ય છે ! કિંતુ આ તારા અગ્રજનો અદ્ય પુરુષપ્રદાર હવે તું શ્રવણ કર્ય શ્રવણ કર્ય ! (એમ કહી હુપકાર શબ્દ સાથે પૃથ્વી પર પુરુષપ્રદાર કરે છે). (ષ)

બીમ—(સરથી વીધાયલા સિંહ જેવો કોપ કરી) અરે હા ! આ જોકોદર વીર સર્તાં વસુ ધરા કેમ નિર્વીર્ય થઇ નથી. (ગદાને જોઇ) હે ગદા આ શબ્દ કરનાર અવશ્ય તને તથા મને સંતોષ પ્રાપ્ત કરશે ! માટે સાવધ રે' સાવધ. (હ)

તળાવમાં છે અને હું તેની નજીક આવ્યો છું મરિ આ દેવભૂમિ હોવી જોઈએ. દેવભૂમિમાં મને જે અંતરાય થાય તે દેવકૃત હોવો જોઈએ. એમ માનીને ભીમે આ વાક્ય કહેલું છે. અસ્તુ—સલો. અંતરાય-ભૂત થાઓ ! મુદ્ધવધાર્થ—(વીરપુરુષોને મન શુદ્ધની ખબર એ વધામણી જેવી છે મરિ) આરદ્રેટન કરે છે—થાળડે છે.

(ષ) પરિણામ—(આ ભાષણમાં હનુમાન્ વર્ણશે તે). પ્રતિધ્વનિથી—પટધાધી. લયગ્રસ્ત—લયમાં ગરક થઇ ગયેલા. પંચાનનોના-સિંહોના શાખામૃગો—વાનર. મૃગો—હરણ. અદ્યવીર્ય—નિર્ભય. અગ્રજનો—(અગ્રજ-પ્રથમ જન્મેલો) મોટાભાઈનો અદ્ય પુરુષપ્રદાર—પૂછકું ઘોડુંક અકળાવાયી—યથેલો શબ્દ. આ ભાષણમાં ભીમના શબ્દથી સિંહનો શબ્દ, અને સિંહના શબ્દથી હાથીઓનો શબ્દ, એમ ગૃહીતશ્રુતરીતથી શ્રેણી વર્ણી છે માટે એકાવલીઅલંકાર.

(હ) સર—જાણ સર્તાં—જતાં આ શબ્દ સંકૃત અર્થધાતુના સવ

હંતુમાન્—(જીમને ઉતાવળે આવતો જોઇ) હવે મારે આ સ્વર્ગના માર્ગને રૂંધી રાખવો જોઇએ. જો એ આ માર્ગે જશે તો અવશ્ય એને શાપ થશે અથવા મહા અપમાન થશે. આ માર્ગે મનુષ્યો ન જઇ શકે એવું એ જાણતો નથી; મારે મારે હવે અહીં આમ કરવું જોઇએ. (એમ વિચાર કરી ગાઢ કદલી વનના તે માર્ગની મધ્યેમધ્ય નિદ્રાયુક્ત થઇ તે સમ્પન્ન થયે). (વ)

જીમ—અરે એ શબ્દ કિયી દિશામાં થયો એ મારા લક્ષ્યમાં રહ્યું નહિ તો હવે મારે તે શબ્દ કરનારને ક્યાં જઇ શોધવો ? (વિચાર કરી) પણ મારે શોધવાની શી આવશ્યકતા છે ? જો તે સિંહનાદ કરનાર સિંહ હશે તો મારી સાથે આવી યુદ્ધ કરશે અને પિંડપોષક શુભાલ હશે તો સંતાપ પેસશે. (છ)

હંતુમાન્—(અંકુશે હજેલા હાથીની પેઠે જીમના તે શબ્દ ન સહન થવાથી) અરે શું ? એ મારીએ અવગણના કરવા લાગ્યો કે ? (એમ કોપ કરી ઈદ્રજન સરખા પોતાના પુચ્છનો પુનરપિ પૃથ્વી પર દીર્ઘ પ્રહાર કરે છે). (જ)

એવા રૂંધતા રૂપ ઉપરથી થયેલો છે. સ નો ઉચ્ચાર પ્રાકૃતમાં છ વાય છે, એ ઉપર વિચાર કરતાં શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદના વખતમાં થયું ' છતાં ' બાકાતો હશે એમ અનુમાન થાય છે, તેમ છતાં એ કવિએ સર્વત્ર ' સતાં ' લખ્યો છે, તે ઉપરથી પ્રાકૃત બાબાના શબ્દોને તેના મૂળ તરફ એથી જવાતું વસણ જેમ હમણાના કેટલાક વિદ્વાનોનું છે તેમ આ કવિનું પણ હોય એમ લાગે છે. વચ્ચેધરા—પૃથ્વી. નિર્વોચે—બળહીન. જીમનો અતિશય મર્દ જ્વનિત કર્યો છે.

(વ) ગાઢકદલીવનના ઈશ—અર્થાત્ જે માર્ગમાં જંગલી કેવોની સજડ જાડી છે એવા વનના.

(છ) હંતુમાન્ના પુચ્છપ્રહારનો તથા હુપહારનો શબ્દ સાંભળીને જીમ પોતાના મન સાથે કહે છે; અરે ઇં. પિંડપોષક—શરીરનું પોષણ કરી બેસી રહેનાર—ભવરખો. શુભાલ—શિયાળ.

(જ) અવગણના—તિરસ્કાર. ઈદ્રજન—ઇદ્રની ધન. પુનરપિ—ફરીને પણ. દીર્ઘ—અર્થાત્ મોટો શબ્દ થાય એવો.

હામ—(સાવધ થઇ) હાં દેખ વ છે તો સિંહ; શુભાલ નથી.
આહા ! શી એની ગર્જના ! ધન્ય છે વીર ધન્ય છે ! તારા આ એક
શબ્દથી એકે કાળે આટલાં વાનાં થયેલાં આજ હું પ્રથમજ નેકુંધું
નેમકે—(જ)

શ્લોક.

ન્યમ ગાય સુણી સ્વય વચ્ચ તણો સ્વર, સન્મુખ શબ્દ કરે નેવો,
ત્યમ ગિરિગુફા આ પડધા પકડી, હા પૂરે છે સ્વ તેવો.

શા શબ્દે પર્વત સિધિસ કર્યા છે, સિખરો તૂટ્યાં સ્વરે કેવો !
હા ધન્ય તું ધન્ય તુ ! વીર ! પ્રકટ આ, લાખેણો લા'વે લેવો ! ૪

(એટલું જોલી દર્પયુક્ત થઇ તે શબ્દ કરનારને શોધતો આમ તેમ
ફરે છે.)

હનુમાન—(મંદ સ્વરે) આહો મહાકાવ્ય ! તારું શું જોવાઈ ગયું
છે ? તું શું શોધે છે ? આખ્ય અહીં આખ્ય, હું તારું કુંજ દૂર કરીશ,
અને તારું જો જોવાયું હશે તે તને જોળી આપીશ. તું એટલુંય-
નથી જાણતો કે “ ઘેડાજ ગાડાં વાળે ” કે “ ઘેડા વિના ગાડાં
નજ વળે. ” (જ)

હામ—(સચાશ્ચર્યે) આરે તું કેણુ છે ? શું વાનર ! અને તેને

(■) હનુમાનની ગર્જનાને બીમ વખાળે છે, પણ બધા ગામનો નથી.
બીમની વીરતા ધનિત ધાય છે બીમનો ઉત્સાહ વર્ણવે છે મારે વીર રસ
સ્થાપિત્વા ઉત્સાહની વ્યંજના.

૪ શ્લોક—દુગિચાકંદ (માત્રામેળ) ન્યમ ઈ—નેમ ગાય સ્વય
(પોતાના) વસ (વાજરડા)નો સ્વર સુણીને સન્મુખ (સામે) શબ્દ કરે છે,
તેમ આ (હનુમાને પૂછું અકાળી કરેલા) પડધાને પકડીને—એ પડધા તેમાં
અયડાવાથી ગિરિની ગુફામાં પાણી તેવો સ્વ (પ્રતિધ્વનિરૂપ અવાજ) પૂરે છે.
લાખેણો ઈ—તારી સાથે યુદ્ધ કરવા રૂપ મોટો લાભ મને પ્રાપ્ત થયો !

(જ) મંદ સ્વરે—(વૃદ્ધતાનો અભિનય). મહાકાવ્ય—મોટા શરીરવાળા !

વાયા । અહો શાખામૃગ ! કે' કે' આવા વર્ણુનીય સ્વરૂપસાગો તું કોણુ
છે કોણુ છે ? (ટ)

શ્લોક.

વીજળી સમાન છે પ્રકાશ તાદરો દરિ,
વીજળી સમાન અ ગગ ગ ફેર ના જરી;
વીજપાતના સમાન વાણી નીર તાદરી,
અચળાઇ અચળા સમાન તાદરી ખરી.

૫

અપિચ—

સાધિયા સમાન ભુજ બે મદાન ઝોઠવી,
તે પરે રહો છુ પો'ળુ નાનુ મુખ ઝોઠવી;
રક ધ દીર્ઘ ને હદે વિસાળ તાર વાનરા !
રક્તાનંદન કોણુ છે તુ કોણુ ? શે પડવો ધરા ॥

૬

(આ પ્રકારે તેને પૂછવા સતા જ્યારે તેણે કાંઈ પણુ ઉત્તર ન આપ્યો
કે આખ સરખી ન ઉવાડી ત્યારે જીમે ઝોકદમ કાપાવેશમા આવી દીન
સિહનાદ કર્યો જેથી અનેક પશુ પક્ષી તરતડી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા તે
જેઈ હનુમાને પોતા ની ખીજા રંગ ની બે આંખો કિચિત્ ઉઘાડી, તે ॥ પર
કૂર દટિ કરી આ પ્રમાણે શ્લુ —)

હનુમાન—અરે ભના માણસ ! તુ કોણુ છે ? હુ મારી વેદનાથી
બ્યાકુલ થઈ હવડા જરા સુધ રહો તો તે મને તે શા કાળે જગાડવો ?

(ટ) વર્ણુનીય—વર્ણુન કરવા જેવા અર્થાત્ અસાધ્ય

૫ શ્લોક—આમરૂપ દરિ—વાનર (સંજોધન) પ્રકાશ—પ્રતિ—તેજ,
અગગ—શરીરનો વર્ણુ વીજપાતના સમાન—વીજળી પડતા જેવો શબ્દ થાય છે
તેવી અચળા સમાન—વીજળી જેવી (અચળા—અચળા—વીજળી)

૬ આમરૂપ વાનર કેવી રીતે બેઠો છે તે વા. છે, સાધિયા ઇગ—એ દાય
ઉપર મીતે દાય આંધો નાખસાથી સધિયા જેવો આગર થાય તે પ્રમાણે બે
મો । દાય ગોડનીને તે ઉપર પહોણુ તથા નાનુ (સમાર નાનુ હોવાની નાનુ દેખાતુ)
મુખ ઝોડનીને હુ રહો છુ—રિશર બેઠો છુ સુધ—ખમા રમ્પન—રાત્રી
મુખસાગો ધરા—પૃથ્વી ઉપર સ્વભાવોક્તિ અલંકાર

શું તું માનવ છે ? માનવો તો સર્વ પ્રાણી પર દયાવાન હોય છે તે આમ ખૂબો પાડી નિરપરાધી પ્રાણીઓનો ધ્યાત કેમ કરે ? અમે પણ જાતિ કદાપિ ધર્મને ન જાણીએ, કિંતુ તારા સગાન મહાન મતિમાન મનુષ્ય આતું દૂષિત અને ધુણ્યને હરનાર કૂર કર્મ કેમ આપરે ? હાં હાં ઠીક, જે કરવાનું છે તે તે કયું જ નથી. અવણુ કરચ અવણુ કરચ ! (ઠ).

શ્લોક.

દૃઢોતણી નવ કરી, નર ! સેવના તે,
ધર્મો ન ધ્યાન ધરિયા, મતિના વના તે;
મર્દિષ્ટ શિષ્ટ ! મર્ધ તે, મૃગ આદિ માર્યા,
પાપિષ્ટ ! છદ મગિયું ! વલ અર્થ સાર્યા ?

ઉ

અપિચ—

કે' કેમ માનવવના વનમાં તું આળ્યો ?
આ દેવલોકપથ શે, મનમાં તું લાળ્યો ?
નિલે મરે ન ઉગરે, ખરી વાત મારી,
વિશ્વાસ રાખ્ય વળી જા, મનમાં વિચારી.

૮

(ઠ) જે કરવાનું—(સાતમા શ્લોકમાં કહેશે તે).

■ શ્લોક—વસંતતિલકા. સેવના—સેવા. મતિના વના—હે મતિ રહિત ! હે શિષ્ટ (સભ્યપુરુષ) ! તે' મર્દિષ્ટ થઇને મૃગ આદિને માર્યા છે, પણ હે પાપિષ્ટ ! તેથી તને તારું છદ (છત્રેશું) મળ્યું છે શું ? અથવા તે' તારા અર્ધ સાર્યા છે શું ? રાત્રને અનુસરીને હનુમાને લામને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

૮ વસંતતિલકા. કે' છદ—કહે, તું આ માનવવિનાના વનમાં કેમ—શા અર્થે આળ્યો ? અને આ દેવલોકના પથ (માર્ગ) ને તું શે (શા માટે) મનમાં લાળ્યો ?—શા માટે દેવલોકને માર્ગે આળ્યો ? હવે તું નિશ્ચય મરે, પણ ઉગરે નહિ; એ મારી ખરેખરી વાત છે. માટે મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખ અને મનમાં વિચારીને પાછો વળી જા—ધર તરફ પાછો જા.

કે'કે' તારે કંઈ બક્ષણ કરવું છે ? જો એમ હોય તો હું તને સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું તે બક્ષણ કરી ચાલ્યો જા, મૃત્યુને વશ મા મા મા યા ! અરે દીન માનવ ! મને તારી દયા આવે છે । કે'તું કોણ છે કોણ ! (૬)

બીમ—(સંકોપ) બેશ્વ ધર્મિણના દીકરા ! કે'તું કોણ છે ? શા કારણથી વાનરનું સ્વરૂપ ધારી મોટો ધર્મવેતા થઈ બેઠો છે ? હું કોણ છું તે તારે જાણવાની છતાંસા છે તો અવણ કરવ અવણ કરવઃ—(૬)

શ્લોક.

ક્ષત્રિય જાતિ, કુર કુલ મારું,
છું ચંદ્રવંશી, વીરહાક મારું;
વાયુ પિતા, માતજ કુંતિ વારું,
કે, વાનરા ! કેમ મુને તું વારું ?

૯

અપિય—

છે બીમ તો નામ બલા ! અમારું,
છું કોણનો શિષ્ય તને વિસારું,
જો વીર તું ધીર હવે ન હારું,
તો તો ખરેખાત તુંને હું મારું.

૧૦

(૬) મા યા—ન થઈશ અર્ધાત્ એ મારું જતાં તું નર મૃત્યુ ખામીસા

(૬) છતાંસા—જાણવાની છિંજા (અહીં છિંજાના અર્થમાં વપરાયો છે).

૯ શ્લોક—ઈંદ્રવંશ, વીર હું—હું વીરહાક મારું (વીર પુરુષને ધટે તેવી ગર્જના કરે) વારું—સારી (કુંતી માત) અથવા વારું—(અથવા). વારું—અટકાવું—અટકાવી રહું ? પાદાંતયમકે.

૧૦ ઈંદ્રવંશ તને વિસારું—તને ભૂલી નહીં—અર્ધાત્ તું મારા આગળ એવો તુચ્છ છે કે તું મને મળ્યો હતો કે નહીં તે પણ હું સંભવું નહીં જો છું—હે વીર ! જો હવે તું ધીરજ મૂકી દે નહીં તો તો હું તને ખરેખાત પ્રહાર કરું. અર્ધાત્ મારો પ્રહાર થતાં તારી ધીરજ રહેશે કે નહીં, એ વાતનો મને સંશય છે.

હુતુમાન્—શું તું તને પોતાનેજ બલિષ્ઠ માને છે ? તો તું મારી જાતિ અને મારા ધારેલા વિચાર શ્રવણ કરવ:-

શ્લોક.

વાનરાની જાત મારી જાણ તું,
માન્ય મારું ને જાન્ય પ્રાણ તું;
ના હુંથી વિરોધ વાત આણ તું,
ના કરી શકે કહું પ્રવાણ તું. ૧૧

લીમ—હું મને પોતાનેજ બલિષ્ઠ શિષ્ટ કે વરિષ્ઠ ગાનું છું તે પ્રસંગવશાત્ જણાશે, કિંતુ અહુના તો તારે આટલુંજ કરવું જો-
ઈએ:—(જ)

શ્લોક.

જો વિરોધ તુજની કદી થશે,
ના જાધી અજાધી લીમ આ હશે;
હિંમત તું પથ થકી હવે અટ્યા !
જાવ જીવ નવ શિવ છે જાતા. ૧૨.

હુતુમાન્—

શ્લોક.

બાધિએ કર્યો કયેશયુક્તજ થયો મારે ન હોડી સકું,
જો જાવાનો જરૂર હોય જાગિયા ! તો હું ન રહી સકું.

૧૧ શ્લોક—સેનિકાઈદ. ના ૬૦—મારી સાથે વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ તું આણીશ નહીં; હું તને નિશ્ચય કહું છું કે તું અહીંથી આગળ પ્રવાણ કરી શકવાનો નથી.

(જ) વરિષ્ઠ—શ્રેષ્ઠ પ્રસંગવશાત્—પ્રસંગ પદતાં—વખત આન્ય.

૧૨ શ્લોક—રથેશ્વર ના ૬૦—તો આ અજાધી (ભય રહિત) લીમ જાધી જાવવાનો થશે નહીં. અટ્યા વાનર ! તું હવે પથ થકી (માર્ગમાંથી) જાવ નહીં જાવું તો શું થશે તે કહે છે; જાવ ૬૦—તારો જીવ જાવ; હે જાધા વાનર ! એમાં શિવ (કલ્યાણ—ભલું) નવ છે (નથી).

ઉદ્ભવથી મુજને સુખે પરવરે શું રૂઝી શકું ?

આ તો જુદા અમે કહ્યું સહું ખરું ઉઠી ન શકી શકું. ૧૩

લીમ—

સ્તોક.

જો નિર્જીવ મહાપ્રભુ સરવના અંગે રહ્યા બાંધે,

વિગાને કરી ભાણું રૂપ વિશુદ્ધ માપે સદા માપીને;

જો ના ભાણું તદા જરૂર જરૂરે માનિરૂપે કરી,

ઉદ્ભવ ગિરિના સમેત દુજને શંકા કરેલું પરી. ૧૪

૧૩ સ્તોક—શાર્દૂલવિકીરિત. હનુમાન રસ્તામાંથી ન બાકવાનું કાણુ બતાવે છે; વ્યર્થધિયે ઇં. જો ઇં—હે બગિયા ! જો તારે જવાની જરૂર હોય તો તું બને ન, તેથી હું કાંઈ રૂઝી શકવાનો નથી—આરે તારા ઉપર ધરણે થનારું કાંઈ કાણુ નથી. પણ તું વચ્ચમા આરો પડેલો છે, તો હું શી રીતે બંડ ? એવી બીમની શંકાનું નિવારણ કરે છે; ઉદ્ભવથી ઇં—મને ઉરેલી (બોલગીને) તમે સુખે પરવરો (બલ્યો), હું તેમાં રૂઝી કે રૂઝી શકું એમ છે ?—આરે તેગા દરખ થોક રાનો ? ત્યારે તમે પહેલાં મને આભળ જવાની ના કેમ કહેા. હતા ? એવી બીમની શંકાનું સમાધાન આપે છે; આ તો ઇં—આ તો અમે જુદા મારે બે ખરું હવું તે સહુ કહ્યું, “અપૃથગેવિ દિત મૃણાલસ્ય નેચ્છેત્ પરાશ્રવમ્”—જેનો પરમ્પર થયેલો જોવાની હજા ન હોય તે આપણને ન પૂછે તેપણુ તેનું જોયો દિત હોય તે તેને ખટી દેવું એકું સાત્રનું વચન છે મારે તને ખરું હવું તે જણાવું—જુઓનો ધર્મે છે કે પોતાથી નાનાને દિતવચન કહેવું. અથવા, અમે જુદા બાંધે મારે જો ખરું હવું તે કહ્યું, કે બી શકતો નથી કે શુદી (મરણી) શકતો નથી.

૧૪ શાર્દૂલવિકીરિત. હનુમાન વાતર બીમને ૧૩ મા સ્તોકમાં પોતાને ઉદ્ય-
ક્ષીને જવાનું કહે છે, પણ કેઈને ઉદ્યક્ષીને જરૂં એ વાત સાત્રમયદા વિરુદ્ધ છે એમ બીમ ઉપપત્તિ સદિત પ્રતિપાદન કરે છે, જો ઇં—સરેના અંગમા થૈત-
ન્યરૂપ નિર્જીવ મહાપ્રભુ બાળી રહ્યા છે શી રીતે ભણ્યું ? એમ કહેરો તો વિજ્ઞાને ઇં—ગિનુ વ્યાપક પરમાત્માનું રૂપ હું વિજ્ઞાને કરીને ભણ્યું છું. વિજ્ઞાન એ પરમાત્માનું લક્ષણ છે, મારે જ્યાં જ્યાં વિજ્ઞાન જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા છે એમ હું ભણ્યું છું. ભણ્યું એટલું નહિ પણ દીકાય ખરા શી રીતે ? માપે ઇં—
બુદ્ધિરૂપ માપ (બલતરી કરવાનું સાધન) થી માપીને લક્ષા—બુદ્ધિથી ભણવા,
અર્થાત્ તારામાં પણ સર્વોત્તર્યામી હરિ વિરાજે છે અને હું જુદા જુદા અસાધ્ય છે, એમ

હનુમાન્—

શ્લોક.

હનુમાને બાબે, ઉદધિ ગણિયો ગોપદ સમો,
અનુમાને ના'વે, સમરથ દરિ એદ વસગો;
કદા તું જાણે જી, ચરિત જગ સૌ માર્તીતણું,
તદા તું કે' મુને, નરવર ગણુ બાવર્થો બાણું.

૧૫

ભીમ—

શ્લોક.

પ્રથંસા પામેલો, મતિ જગ વિષે માર્તિ દરિ,
ઉલ્લંઘ્યો અબિધ દા, નમન ગણના યોજન પરી;
નહી કેષ એવો, દશરથકુળે કીર્તિ ચરપી,
દરિ ! હું તેનો છું, વડ વૌર બસો બીજ્ય કરપી !

૧૬

જાણી તારી દયા આવવાથી હું તારું ઉલ્લંઘન કરતો નથી હું એમ ન જાણું તો શું કરું ? તે કહે છે; જોઈએ—જો હું એમ ન જાણું તો હું માર્તિરૂપેકરી (હનુમાનનું ૩૫ લેખને—હનુમાનની પેઠે) આ ગિરિ (પર્વત) ના સમેત તને ઉલ્લંઘી જઈ હું કેવો છું તેની તને શંકા હોય તો તેજુ આ પ્રમાણે કહીને તે પરી (દૂર) કરું છું.

૧૫ શ્લોક—શિખરિણી ભીમ પોતે હનુમાન્ જેવો સમર્થ છે, એમ છે, તે વાત ખરી જ કે નહીં તેનું બીજને બાન કરાવવાને હનુમાન્ પોતાના વિષે તેને પ્રભુ કરે છે; હનુમાને ઈ—લોકો એમ બાબે છે કે હનુમાને ઉદધિ (સમુદ્ર) ને ગોપદ સમો (ગાયના પગલા સરખો) ગણ્યો હતો. આવતું પગલું પડવાથી પડેલા ખાડામાં બરાબર પડી ઉલ્લંઘી જતું જેટલું સહેલું છે, તેટલું જ સમુદ્રને ઉલ્લંઘી જતું પણ હનુમાન્ને સહેલું હતું મારે એક સમર્થ અને વસમો દરિ (વાનર) અનુમાનમાં આવતો નથી—હનુમાન્ કેટલો સમર્થ હતો તેનું અનુમાન પણ કરી શકાતું નથી કદા ઇ—હું બાવર્થો બાણું છું કે કદાપિ તું એ માર્તિનું જગ અને ચરિત (ચરિત્ર) સૌ જાણતો હોય તદા (ત્યારે તો) તે મને કહે, કે જેથી હું તને નરવર (પુરવમાં શ્રેષ્ઠ) ગણું. અમે જેના બળતું અનુમાન સુધ્ધાં કરી શકતા નથી, તેનું બળ કેટલું છે એ તું જાણી શકે તો અમે તને તેના જેવો કે તેના કરતાં પણ બળવાન માનીએ.

૧૬ શિખરિણી ભીમ હનુમાનના બળનું વર્ણન કરે છે: પ્રથંસા પામેલો છે—તેની

હનુમાન—

શ્લોક.

અરે કયા માર્ગે ! વદન વાણે કામ કયા;
અરે શેનો કુલે ? નર મન મને કોનો પરવા !
હશે બાતા તારો, બળધર મહા ગુરુ મરવા,
વળ્યુ તારે તેમા, કશું નર દિસે દાન ધરવા ૧૭

લીમ—

પ્રતાપી મા'તાપી, વદન વદ્યું કોપજ ધણે,
અમે બ્રાતા જેવા, અધિક મનમા શે નવ ચણે ?
હવે આડી પો'ચ્યુ, મગરણ, કર્યું છું શંકુનું સદા,
ઉઠો કે ના ઊઠો, મરણ ન મૂકે હું ચર્કી દા. ૧૮

બુદ્ધિ અને બળ બંને વખાણાયલા છે. હા (હર્ષવાચક કે સ્વીકાર—વાચક અવ્યય) તેણે અગ્નિ (સમુદ્ર) ઉત્પન્ન કર્યો અને યોગ્યતા મળના મનમા ધરી નહીં—અનેક યોગ્ય વિસ્તારવાયો સમુદ્ર તે યોગ્ય ગયો હનુમાને એવું પરા-ક્રમ કર્યું તે પોતાના સામર્થ્યથી કર્યું હતું, તથાપિ તેણે એ કાર્યની કાર્તિ દર્શાવ-કુળે (દર્શાવના પુત્ર રામને વિરે) અર્પણ કરી—રામના મતાપથી હું સમુદ્ર ઉત્પન્ન કર્યો, એમ કહ્યું, એવો હઠાર મતિવાયો બીજો કોઈ છે નહીં એવી રીતે અત્યંત ક્રમે હનુમાનના બળની તથા મતિની પ્રશસ્તિ કરાડાયેલી સિદ્ધ કરીને પછી પોતાની પ્રશસ્તિ કરે છે હે હરિ (વાનર) ! હું તેનો વડ (વડો—પ્રેમ) અને બનો વીર ■ મટિ હે કર્મી (કૃષણ—દીન) તું બિંમલ રહે આપ્યું

૧૭ શ્લોક—શિખરિગીરજા અરે ઈન્દ્ર—અરે તે માર્ગે મ્યા અને તું કયા ? જેથી તેના જેવું કામ કરવાનું તું તારા વાનથી વંધો ? અરે ! તું એવો બધો શાનો મૂને છે ? મારા મનમા કોઈની પરવા નથી—તું કહાવ્યું હનુમાન ■ એમ માનું તે પણ્ય મને તારી દરકાર નથી—હું તને ગણ્યો નથી હરો ઈન્દ્ર—કદાપિ તારો બાધ મહા બળધર (મોટા બળવાળો) હશે અને મેંના ગુરુ ગરવા હશે તેપણું તેમા તારું કશું (શું) વળ્યું ! કેમકે તારામા તેના જેવું નાઈ અંત ધરવા (ધ્યાનમા લેવા) નેમ દીસતું નથી.

૧૮ શિખરિગીર હનુમાને તિરસ્કાર કર્યો તે જોઈને બીમ પોતાના વખાણ કરીને કહે છે પ્રતાપી ઈન્દ્ર—હું પ્રતાપી તથા મહા તાપ કરનારો બીમ ધન મેળવી માર

હનુમાન્—

શ્લોક.

વીરા ! તારે વેણે, ક'યે કાયા કહું ખરું તુજને;

શક્તિહીન થયો છું, માટ ખસેડી બારે ગયો મુજને. ૧૯

હીમ—(સકાપ) શું ત્યારે તું પોતાની મેળે નહિજ ખસે, એમ તારું કહેવું છે ? હું તારું આ લાંગૂલ પકડી તને ખસેડી આણ્યો જઈ ? આણીને નીપજવાનાર પરમેષ્ઠિ જેટલા માનપાત્ર મનાય છે તેટલાજ કે તેથી વધારે આણીનો સંહાર કરનાર શંકરદેવ પણ મનાય છે (ઇત્યાદિ ખોલી તે વાનરને નિર્ભય ધારી નાથ કરવાના હેતુથી કાળે હાથે તેનું પૂછડું પકડી ખેંચવા માંડ્યું પરંતુ તે લેશ માત્ર દાદ્યું નહિ). (ત)

હનુમાન્—અહો મહાવીર ! રણવીર ! શૂરવીર ! જગ સાચવીને ગને ખસેડજો ! હું ધણોજ શક્તિહીન થયો છું ! લાઘવ તું કાપે છે કેમ ? શું લાંગૂલ તારાથી નથી હિંચકાવું ? ના ના એમ હોય નહીં ! આ

મોઢે કહું છું. અર્થાત્ હું સામાન્ય માણસ હોત અને એવું બોલ્યો હોત તો તારે ડરવાતું નહોતું, પણ હું તો પ્રતાપી છું. એકલો પ્રતાપી હોત તો કદાચ મારે પ્રતાપ તું સહન કરી શકત, પણ તેની સાથે મહાપ્રતાપી પણ છું, એટલે તારે એ પરિતાપથી ડરવું જોઈએ. કદાચ હું પ્રતાપી અને મહાપ્રતાપી છું એ વાત કોઈને મોઢે તે સાંભળી હોત તો તારે ભય રાખવાનું કારણ નહોતું, પણ આ તો હું મારે મોઢેજ કહું છું એટલે તારે બીહીવાણું અરેખરું કારણ છે: અને એમ છતાં પણ જો મેં શાંતિથી કે દ્યૌર્ભાગથી તે કહું હોત તો તું ભયે ભય ન રાખે; પણ આ તો મેં ધણા કેપથી કહું છે મોઢે ભરે ભય રાખવાનું જોઈએ. અધિક ઇ—અરે અમારા પ્રતા (હનુમાન્) કરતાં અમને અધિક શા મોઢે નથી મળ્યો ? હું યજી ઇ—અર્થાત્ મારાથી નીપજવાનું તારું મત્સ્ય તને કદાપિ ખૂંદે નહીં—હવે હું તને જીવતો મૂકનાર નથી.

૧૯ બીમનાં અભિમાનયુક્ત વચન સાંભળીને હનુમાન્ વકેશ્વરથી તેની મરકરી કરે છે: વીરા ! ઈં. શ્લોક—ગીતિ

(ત) લાંગૂલ—પૂછડું. અત્યાર સુધી તો ભૂત દયાને લીધે હું તારા જીવને હાનિ કરવા નહોતો ઇચ્છતો પણ હવે તારૂં વાંકાપણું જોઈને મને યજી તેવો વિચાર થઈ ગયો છે: પ્રાણીને ઈં. પરમેષ્ઠિ—અશ્વદેવ અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરનાર અને સંહાર કરનાર જન્મેને સરખું માન મળે છે ત્યારે હું સંહાર કરવાનું માન લેવા-

કાળમા તારા જેવો થોદો અમે સામજ્યો નથી ! તેનુ જળ આટનુ કેમ હાય ? (ય)

ભીમ—(ભુકુટિ આદિ ચઢાવી અત્યત કોપ કરી) મૂઠ મર્ડન ! હાદાર કરી લે, અને જેનુ ધ્યાન ધરવુ હોય તેનુ ધરી લે (જોનુ જોવી જો હાથેથી તેનુ પૂઝુ પકડી અત્યત જળ વડે જે ચમાનો યત્ન કરેછે અને તે જનારે રજમાત્ર પણ હાનવુ નથી સારે નિશ્વાસ નાખી તે વાનરની પ્રશસા કરેછે) અહો ધીરવીર ! તુ સાક્ષાત્ શકર, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ પણ નથી ઇન્દ્રદિ દેવેનો પરામત્ત તો અમે કરેલોજ છે જોટલે તુ તે છે એમ પણ મારાથી કહેવાતુ નથી. (નમન કરી) મારૂ માન મર્દન કરે એવો માત્ર મારો બ્રાતા કપિરાજ કહેતાહો છે, માટે શુ તમે સાક્ષાત્ તેજ છો ? જો એમ હોય તો પછે મારે જેઈ કરવાતુ કાંઈ પણ કારણ નથી (ઘ)

નુન હવે ઠીક મણુ છુ હામે હાથે—(તેને ઉકતુચ માનીને) હાથે હાથે ધણ કરીને જમણા હાથ નેટલુ નેર કરી રાખતુ નથી, મળે થોડુ નેર કરવાતુ હોય ત્યાજ હાથે હાથ વપરાયછે મતનમ કે આ વાનરને જેથી નાખવો એમા કાંઈ મહત્વની વાત નથી, એમ ધારીને હાથે હાથે પૂઝુ પકડી જે ચમા માડયુ.

(ય) ભીમથી પૂઝુ ખસતુ નથી તે જોઈને હનુમાનુ તેને વકેશિતથી કહેછે, અહો ઈં

(ઘ) ભીમ તેની વકેશિત સમજીને તેને કહેછે મૂઠ ઈં અને જેનુ ધ્યાન ધરવુ હોય ઈં—અર્થાત્ તુ હવે જીવવાનો નથી મારે હથેર રમરણ કરી લે અર્ચાપત્તિ અલ કાર. પ્રશસા—વખાણુ તુ ઈં—સાક્ષાત્ (પ્રતક્ષ) શકર, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ નથી ! સિવને ત્રણ નેત્ર છે, બ્રહ્માને ચાર મુખ છે, અને વિષ્ણુને ચાર હાથ છે, તેમાનુ કાંઈ તારે નથી સાક્ષાત્ નહીં હેલે તો રૂપાતર ધારણ કરી આવેજો હેલશ તો તેમ પણ નથી કેમકે હુ તો તેમનોય પરાજય કરે એવો છું વાર તારે ઇન્દ્રદિ દેવમાનો કોઈ દેવ હોઈશ —તો તેમ પણ નથી, કેમકે ઇન્દ્રદિ ઈં પરામત્ત—પરાજય તે—ઈન્દ્રદિ કોઈ દેવ ત્યારે હુ કોણુ છુ ? તે વિને કહે જી મારૂ ઈં માન મર્દન કરે—અપમાન કરે—અર્થાત્ હરાવે કપિરાજ—હનુમાનુ જે ઈં—કેમકે મારા વડિલ બ્રાતાથી હુ પરાજય પામુ એમા તો મને દૂષણ નહીં પણ ભૂણુ છે

હનુમાન્—(અત્યંત પ્રસન્નતાથી જિડી જિગા થઇ) બીમ ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! તેં મને બલો ઓળખ્યો ! (આસિંગન દઇ) શાના ! આ મારો જગત્તે માનવ માનનું મૃત્યુ થાય તેવું હોવાથી મેં તારું માન મદન કરી તને જતાં અટકાવ્યો. હું તારા પર ધજોગ પ્રસન્ન થયો છું, માટે તારી ઇચ્છામાં આવે તેટલાં વરદાન તું મારી પાસે સત્વર માગી લે માગી લે. (ધ)

લીમ—(બે કર જોડી નમન કરી) પ્રથમ તો મને ઓળ કહો કે તમે ચિરંજીવ સાથી થયા ? તમારા ઇષ્ટદેવની અયોધ્યાપુરી તથા અહીં આવી વસવાનું કારણ કિયું ? (ન)

હનુમાન્—(પ્રસન્ન થઇ) વાસ ! રાજિવલોચને મને દશકંધર મારી અયોધ્યામાં આવી રાજ્યાસને બેઠા પછી વરદાન માગવા કહ્યું; ત્યારે મેં અત્યાગ્રહે માન ઓટલુંજ માગી કીધું કે જ્યાં સુધી જગતીમાં રામના ગુણાનુવાદ ગવાય ત્યાં સુધી હું નાશ ન પામું અને અહોરાત્ર રામગુણ શ્રવણ કરવા કરું. ઓટલુંજ ત્ને પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હો તો આપો. એ મારી મનસા પ્રભુએ પૂરી કરી જેથી મારી ઇચ્છામાં આવેલાં હું નિવાસ કરી રહું છું; સર્તાં, અહીં અપ્સરાદિ આવી નિરંતર રામગુણગાન કરવા કરે છે ઓટલે મારે સર્વ ભૂમિ સમાન માનવાને બાધ જેવું નથી. (પ)

(ધ) વરદાન આપવાની અતિ હલંડા છે મટિ જે વાર ‘ માગી લે ’ એવો ઉચ્ચાર થયો છે. હનુમાન લીમના મેળાપથી અત્યંત આનંદ પામ્યો છે, એ વ્યંજના.

(ન) એ વરદાન આપવા તત્પર થયેલો વાનર હનુમાન્ છે કે કોઇ માયાની રાક્ષસ છે, તે બન્ની લેવાને હનુમાન્ને લીમ બે પ્રશ્ન કરે છે: પ્રથમ તો ઈં. ઇષ્ટદેવની—રામની.

(પ) હનુમાન્ પહેલા પ્રશ્નો ઉત્તર કરે છે. વત્સ ઈં. રાજિવલોચને (રાજિવ—કમળ અને લોચન—નેત્ર)—કમળ સમાન નેત્રવાળા રામે. દશકંધર (દેશનક—માથુનકંધર—ધારણ કરનાર)—દશ માથાને ધારણ કરનાર—રાવણ. અત્યાગ્રહે—રામનો વરદાન આપવાનો અતિશય આગ્રહ બોધને જગતીમાં પૃથ્વીમાં, ગુણાનુવાદ (ગુણઅનુવાદ—પ્રીર્તન)—રામના ગુણોનું પ્રીર્તન નાશ ન પામું—શ્વતો સુ. બીજા પ્રશ્નો ઉત્તર કરે છે: અને ઈં. અહોરાત્ર (દિવસ

લીમ—(ખાત્રીપૂર્વક પોતાના બાપ હનુમાન્ છે એમ જાણી તેના પગમાં માથું મૂકી) હે ભાતા ! હું મને પોતાને ધન્ય માનું છું કે આજ હું આપનું અલૌકિક દર્શન કરી શક્યો ! હર્ષવટે સર્વ હૃદય ભરાઇ ગયું છે એટલે વરદાન માગવાની જગાજ બાકી રહી નથી ! માત્ર મારી કમળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય એટલુંજ જો પ્રભુને રૂચે તો કરવા કૃપા કરશે. (ક)

હનુમાન્—(તેને માથે હાથ મૂકી) વત્સ ! હું તને પ્રસન્ન થઇ વરદાન આપું છું કે તું જ્યારે મિત્રનાદ કરીશ ત્યારે હું તેની સાથે મારો શબ્દ સંયુક્ત કરીશ જેથી સર્વ શૂરવીરોના તેજનો ક્ષય થશે. જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે દિવ્ય કમળ તને હુંજ લાપી આપું.

લીમ—(નમન કરી) જ્યેષ્ઠ ભાતા ! જેમ તમે મને વરદાન આપી પ્રસન્ન થયો, તેમજ પાર્યને એક વાર દર્શન દઇ તેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશે; અને દિવ્ય કમળ કિંકરજ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશે. (ઘ)

રાત), મનસા—ઈચ્છા. ઈચ્છામાં આરે ત્યાં—ત્યાં રામચતુર્થવાદ્યુ અવધુ યાય ત્યાં. પશુ અહીં રામચતુર્થવાદ તમે શી રીતે અવધુ કરી શકો છો ? તે વિષે કહે છે: સર્વા ઈં. સર્વ ભૂમિ સમાન—અયોધ્યાની ભૂમિ અને આ ભૂમિ.

(ક) અલૌકિક—સર્વ લોકોને સામાન્ય નહીં એવું. (હનુમાન્ નેતા-યુગમાં ધર્મેશ્વર ચિરંજીવ દોવાથી કલિયુગના આરંભમાં તેમનું દર્શન લોકોને નજ ધાય એ ઉપાદ્યું છે.) વરદાન ન માગવાનું કારણ કહે છે: હર્ષ વટે ઇં—(આ વાક્ય એવું ■ કે જે એક વાક્ય છતાં તે વડે બે ભદ્રા ભદ્રા અર્થ બીમે હનુમાનને કહી જતાવ્યા છે, એક તો મારે તમારી પાસે કંઈ વરદાન જોઈતું નથી, એ અર્થ; અને તમને મળવાથી મને આત્મંત હર્ષ થશે ■ એ બીજો અર્થ) એમાં વરદાનની અનિચ્છા નો પ્રસ્તુત અર્થ છે અને, હર્ષ જતાવેલો એ પહેલા અર્થની અપેક્ષાએ જોણ દોવાથી અપ્રસ્તુત અર્થ છે. એમ એકજ વાક્યમાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત અર્થનો સમાવેશ ધર્મેશ્વર દોવાથી સમારોહિત અલ્લંકાર. મહાનુ પુરુષની મુગ્ધાકાત નિષ્ફળ ન દોરી જોઈએ તથા હનુમાને વરદાન આપવાની માગણી કરી તેનું અવમાન ન થવું જોઈએ, એવા વિચારથી પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે: માત્ર ઇં.

(ઘ) સ્વેચ્છિત—અનુને પેતે ઈચ્છેલું. ‘ કમળ હુંજ આપણી આપું ’

અ ક પ મો.

(ચિતાતુર પાચાલી, યુધિષ્ઠિર, નકુન, સહદેવ, રમરનદ્દેક અને વસંતિકા પ્રવેશ કરે છે)

યુધિષ્ઠિર—ત્રિયા ! આજ તુ કેમ શોભસાગરમા ડૂબી ગયેલા જેની દેખાય છે ? શુ તો માતપિતાતુ રમરયુ યદ્ધ આનુ છે ? કે માતા કુતી સાબરી આવ્યા છે ? અથવા પૂર્વ સુખી રમૃતિએ તને ચિતાગ્રસ્ત કરી છે ? ત્રિયા ! કે' કે', કોઇ દિનસ નદિ, અને આજ આટલી બધી શોક પીડિત કેમ જણાય છે ? (અ)

પાચાલી—(મદ રવરે) નાના, એવુ તો કંઈ નથી પણ—(એવે ગજારાયવે વેશે ધોમ્યનોમશ પ્રવેશ કરે છે)

ધોમ્ય—અહો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ! સાવધ સાવધ ! અવશ્ય યુદ્ધપ્રસંગ નિકટ આવે એવુ શાકુનશાસ્ત્ર પરથી સિદ્ધ થાય છે. જો ને —(આ)

શ્લોક.

ભીડે કોગ્યુ કાકરા રજ ધણી, ઉદ્ધક તજ્યા પાત જો,
શા વળ્લે પડના તૂંગી નલથકી, સ્પર્શિત પ્રખ્યાત જો,
કાળી રાનિયો અધકાર વધિયો, વાકી સહુ વાત જો,
આહા પૃથ્વી ચલાયમાન યદ્ધ સી, માદો વહો ધાત જો ! ૧

(અ) મ ૧ લો—કથન—પા વેનો આશ્રમ. ધીમ કયા ગયો છે એ વાતની પાડવોને ખબર નથી, તથા દ્રૌપદીને બીને તે વાત છાત્રી રાખવાની કહી છે તેમ છતાં આ છેલ્લા અકમા નિર્વેણસધિ વર્ણવાનો હોવાથી નાટકમા વર્ણવેલું થતાં બિન્ન બિન્ન ઇતિહાસ એકજ કાર્યમા પરિણમી પામવા જોઈએ, મારે અહીં યુધિષ્ઠિરાદિ પાડવોને ભીમના સાહસની બાજુ કરી તેમને ભીમ પાસે મોકલવાનો પ્રસંગ વર્ણવે છે યુધિષ્ઠિર ઈતિ

(આ) નિકટ—પામે શાકુનશાસ્ત્ર—પત્ની આલિંગના જોવવા વૌરેથી બળિ પાળી સૂચના મળે તો ગાત્ર પત્નીને સરકૃતભા સકુને કહે છે. સુનિતા સખંધ વાળુ શાસ્ત્ર, મારે તે શાકુનશાસ્ત્ર કહેવાય છે

૧ શ્લોક—શાકુનવિદીતિ કુદ્ધ પ્રસંગ પાસે આપેલ છે એમ સૂચવનારા

હનુમાન્—સમય આગ્યે હું અર્જુનને મળી તે જોમ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. જો તારે દિવ્ય કમળ સ્વપરાક્રમથી લેવા હોય તો જટાસુર કે જેને તે દણ્યો છે તેનો ભ્રાતા ઘટાસુર વનદેવતાઓની શીખવણીથી કમળવનમાં જવાનો માર્ગ બંધ કરી બેસી રહ્યો છે તેનો નાશ કરી ઉત્તરમાં આવળો વળી કુબેરના અનુચરોનો પરાભવ કરી કમળ લેઈ જાવું. કિંતુ ભ્રાતા ! તને મને તે કષ્ટ કરે તથાપિ વનદેવતાઓ જે ઓગતિ મનાય છે તેમનો તું નાશ કરીશ નહીં. (મ)

ભીમ—(નમન કરી) હું આપના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરીશ.

હનુમાન્—(ભીમને વનદેવતાઓએ પૂરી દીવેલો માર્ગ બતાવી) વત્સ ! એ માર્ગે યજ્ઞ જવારો. (એટલું કહી હનુમાન્ અંતર્ધાન થઈ જાય છે.) (મ)

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અહાહા ! મારા જેવો આ ભૂમિમાં દેવો બામ્બશાળી છે ! (૩ થી રાખેલો માર્ગ જોઈ) હાં ઠીક; મારે આજ રથને માર્ગે પાડી જવાનું છે. (એમ વિચાર કરી વૃક્ષાદિને તોડી ફેંડી જવા નેટલો માર્ગ કરતો કરતો આજ્યો જાય છે.) (ચ)

અતુર્યાંક સમાપ્ત.

એમ જે હનુમાને કહ્યું, તે વિષે ભીમ કહે છે દિવ્યકમળ ઈં. ક્રિકર—રોવક—ભીમ. અર્થાત્ તેમ થાય તોજ સ્વપરાક્રમથી મારી પ્રતિષ્ઠા મે સિદ્ધ કરી એમ કહેવાય.

(મ) ઉત્તરમાં આવળો વળી—અર્થાત્ અર્ધીથી પાછો વળી દક્ષિણ તરફ જ, એટલે વનદેવતાઓએ બંધ કરેલો માર્ગે આવરો. અને તે માર્ગ ઘટાસુરને મારવાથી ખુટલો થશે એટલે પાછો ઉત્તર તરફ વળજે. વનદેવતાઓને ન મારવાનું કારણ કહે છે: સ્ત્રી ભત્રિ ઈં.

(મ) હનુમાન્ દેવપણું વણું છે અંતર્ધાન થવાની રાક્ષસ દેવ વિના બીજાઓમાં હેક્તી નથી, માટે અર્ધા અંતર્ધાન થવું એ હનુમાન્ના દેવપણું ઉપવચ્છ છે.

(ચ) હવે નામે સંચારી જાવ વણું છે: અહાહા! ઈં.

અંક ૫ મો.

(ચિંતાતુર પાંચાળી, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સદેવ, રમરવદ્ધિક અને વસંતિકા પ્રવેશ કરે છે.)

યુધિષ્ઠિર—પ્રિયા ! આજ તું કેમ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયેલા જેવી દેખાય છે ? શું તને માનપિતાનું રમરણ થઈ આવ્યું છે ? કે માતા કુંતી સાંભરી આવ્યાં છે ? અથવા પૂર્વે સુખી રમૃતિએ તને ચિંતાગ્રસ્ત કરી છે ? પ્રિયા ! કે' કે', કોઈ દિવસ નહિ, અને આજ આટલી બધી શોક પીડિત કેમ જણાય છે ? (જ)

પાંચાલી—(મંદ રવરે) ના ના, એવું તો કંઈ નથી પણ—(એવે ગભરાયને વેશ ધૌમ્યભોગસ પ્રવેશ કરે છે).

ધૌમ્ય—અહો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ! સાવધ સાવધ ! અવરુપ મુદપ્રસંગ નિકટ આવે એવું શાકુનશાસ્ત્ર પરથી સિદ્ધ થાય છે. જો જો:—(જા)

શ્લોક.

ઊડે કાગળ કાકરા રજ ધણી, ઉદકાતણા પાત જો,
શાં વસ્ત્ર પકનાં તૂટી નભયજી, સર્વાસ્ત પ્રખ્યાત જો;
કાળી રાત્રિથી અંધકાર વધિયો, વાંકી સહુ વાત જો,
આદા પૃથ્વી અભાયમાન થઈ શી, ગાદો સહો ધાત જો ! ૧

(જ) પ્ર. ૧ લો—કથન—પાંડવોનો આશ્રમ ભીમ ક્યાં ગયો છે એ વાતની પાંડવોને ખબર નથી, તથા દ્રૌપદીને બીમે તે વાત છાની રાખવાની કહી છે, તેમ છતાં આ છેલ્લા અંકમાં નિરૃદ્ધજ્ઞસંધિ વર્ણુવાનો હોવાથી નાટકમાં વર્ણુ-યનાં મિત્ર મિત્ર ઇતિવૃત્ત એકજ કાર્યમાં પરિણામ પામવાં જોઈએ, મટિ આહી યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોને ભીમના સાહસની બધુ કરી તેમને ભીમ પાસે મોકલવાનો પ્રસંગ વર્ણુ છે. યુધિષ્ઠિર ઈ.

(જા) નિકટ—પાસે. શાકુનશાસ્ત્ર—પક્ષી આદિકના જોવા વગેરેથી ભવિષ્યની સૂચના કરનાર શાસ્ત્ર પક્ષીને સંસ્કૃતમાં શકુનિકહે છે; શકુનના સંબંધ-વળું શાસ્ત્ર, મટિ તે શાકુનશાસ્ત્ર કહેવાય છે.

૧ શ્લોક—શાકુલચક્રીડિત મુદ્ધ પ્રસંગ પાસે આવ્યો છે એમ સૂચવનારા

લોભશ—વત્સ ! ધૌમ્યાચાર્ય સત્ય કહે છે. પરપ પરપ—

શ્લોક.

દિશાઓ થઇ રક્ત વર્ણ સધળી, પદ્મી પરુ સાં રૂએ !

ઉત્ક્રો ગૌંધ શા ભવંકર રવે, પોકારો બારી બુએ !

અંધારું પસરવે ન કોઇ દિસતું, સર્વેશ ખોટું ખૂએ !

ચાઓ સાવધ ભગતા રહો સદા, શત્રુ નિવારો કુએ. ૨

શુધિષ્ઠિર—(મહર્ષિએ કહેલા ઉત્પાત થતા આમ તેમ નેષ)

અહો બાંધવો ! આપણને અવશ્ય કોઇ પરાજય પગાડવા આળો છે, માટે યુદ્ધમાં દુર્મંદવાળા સર્વે જણે સત્તાત્ર સજ સાવધ રહેવું નેષએ. પછે નેષએ છીએ કે આપણા સન્મુખ આવનાર કોણ છે ? (એટલું ખોલી અભ્યતશત્રુ આમ તેમ બીમને નેવા લાગ્યા અને તેને ત્યાં ન નેવાયી માહારા નેવા જની ગયા. તેને નેષ). (૬)

અપશુકન વર્ણુ છે: જો ઇં. કારણ—તોફાની પવનથી દિશાઓમાં જાંચે ઢાળી ધૂળ. ઢાકા—અજાતું. આકાશમાંથી બળના પદાર્થો પૃથ્વી પર પડવા તેને ' ઢાકાપાત ' કહે છે. વજ ઇં—ઇંટવું હથિયાર વજ કહેવાય છે. આકાશમાંથી ને વજ પડે છે એમ વર્ણુ છે તે વીજળીના પડવાને ઉદેશીને વખતું હોય એમ સમજાય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ' ગર્જનાનાભોરા કડકા સાથે વજ્રપાત થાય છે ' એમ વર્ણુકું હોય છે, તે ઉપરથી પણ એ વિદ્યુત્પાતવું વર્ણન હોય એમજ સમજાય છે. સૂર્યાસ્ત ઇં—દિવસ છતાં સૂર્યને અસ્ત પ્રખ્યાત છે—પ્રસિદ્ધ છે તેને ને. અંધાર—(આકાશ ધૂળથી છવાઇ અથેતું હોવાને લીધે છે). વાંકી ઇં—માટે સર્વે વાત વાંકી છે એમ ને—સમજ અર્થાત્ એ બધની સૂચના છે. આહા ઇં—અર્થાન્ આ હમણા બુકપ પણ કેવો ચો! એ સર્વ અપશુકનથી શું થશે તે કહે છે; માઠો ઇં. માઠો—અર્થાત્ ભારે મોટા પાત—(સંગ્રામમાં પ્રાણીઓનો)

૨ પરપ પરપ—ને ને. શ્લોક—સાર્દૂર્ણવદીરિત્ લોભશ ખીજ વધારે ઉપાત દેખાડે છે; દિશાઓ ઇં. રક્તવર્ણુ—રાત્રી. સાં રૂએ—કેવાં બધાનક સ્વરે રૂએ છે ! ઉત્ક્રો ઇં—ઉત્ક્રો (પૂડ) અને ગીડ શા (કેવા) ભવંકર રરે (શબ્દ) બારી પોકારી (ધબ્બી લાંબી ચીસ પાડીને) બુએ છે ! સર્વેશ ઇં—અર્થાત્ પરમેશ્વર આ અપશુકનથી સૂચવાતા બધનો નાશ કરે ! કુએ—પૃથ્વીમા (કુ—પૃથ્વી) અથવા કુએ—કુવામ્. શત્રુઓને કુવામાં નાખી દો.

(૬) પરાજય પગાડવા—(આપણે) પરાજય કરવા. યુદ્ધમાં દુર્મંદ-

નકુલ—મહાવીર ધર્માત્મા ! આવા જીવને સમયે તો આપના
જેવાએ અમે સર્વને નિર્ભયતા રાખવાનો હવેદેશ કરવો જોઈએ
એમકે:—(૬)

શ્લોક.

સુરશા સૂર લાયક જો રૂત તો,
નવ તે સુખદાયક છે ગત તો;
નર એકજ નાયક દિગ્ગત તો,
સુખકારી સુચાયક છે ગત તો

૩

યુધિષ્ઠિર—(સાવધ થઈ) જાતા ! હું આ ઉત્પાતથી ગભરાયો
છું એમ તમારે માનવાનું કે છે પણ કારણ નથી; કિંતુ આપણા અધા-
નકપ જીમને હું આટલામા જોઈ સકતો નથી એજ મારા ગભરાટનું
કારણ છે. (૭)

સહુદેવ—હા જાતા ! મહાત્મા જીમ થણા કાળથી જોવામાજ
આવ્યા નથી. (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે પ્રભુ ! એ ક્યા મયા હશે ? આવે
સમયે કેમ અહીં જણાતા નથી ?

વાળા—યુધ કરવાની વખતે થણા મનોમત (ખાડવેનું વિરોધનું) અગત
રાત્રી—યુધિષ્ઠિર.

(૬) યુધિષ્ઠિરે આ અપશુનથી દિગ્ગત દારી મથેના નાણી નજી
કહે છે, મહાવીર ઇ.

૩ શ્લોક—તોષકવૃત્ત, સુરશા ઇ—ને સુરતા (દેવ જેવા) લાયક શર
(શરવીર) રાત (સૌ) હોય, પણ તે જો ગત (ગતેના—દિગ્ગત રહિત થઈને
યુદ્ધમાથી જાગી મથેલા) હોય તો તે સુખદાયક નથી પણ જો દિગ્ગત હોય
તો એજ નર તે સર્વેના નાયક (દેવનર—અમેસર) થવાને લાયક છે અને
સુખકારી પણ છે એવું ગત (ગતેના પુરોહિત—પૂર્વના સામ્રાજ્યોના) વાયક
છે ‘ સુખકારી ’ સમજે ‘ વાયક ’ તું વિરોધનું જાણીને પણ અન્યથ થઈ શકે,
પણ પૂર્વાર્થના ‘ સુખદાયક ’નો અન્યથ ‘ શર ’ સાથે કરેલો છે તે જોના નહીં પણ
‘ સુખકારી ’નો અન્યથ નર સાથે કરવો યોગ્ય બાળે છે

(૭) આ નાટકમા નાયકરૂપે વર્ણાયલા જીમનો બીજા ખાડવો કરતા

યુધિષ્ઠિર—પ્રિયા પાંચાલી ! બીમ કંઈ ગયો છે એ વિશે તારા કંઈ જાણવામાં છે ? તે ક્યાં છે ? તે શું ઇચ્છે છે ? અથવા એ દેહ સાદસ કમનો આદંભ તો નથી કરી બેઠો ? પ્રિયા ! એ વિશે તારા કંઈ જાણવામાં હોય તો તું મને સત્તર કે' સત્તર કે'. હું જાણું છું કે એને સાદસ કર્મ ધણું પ્રિય છે; એ એનો નાહ એને સારો માઠો સમય પણ નથી જોવા દેતો, નથી જોવા દેતો ! (ક)

પાંચાલી—(મખેદ) આર્યપુત્ર ! અપગધ ક્ષમા કરજો હું જુદોદર સાથે સગિતાતટે વિહાર કરતી હતી એવામાં વાયુથી આ કમળ (બતાવી) ક્યાં થકી ઉડી આ-યુ' અને તેવાં ધણાં કમળ લાવવા મેં તે મને નિનબ્યા. તે પરથી તેઓ તે કમળ લેવા ઇરાદા દિશા બણી ગયા છે. (જ)

યુધિષ્ઠિર—(આતંત નિઃશ્વાસ નાળી) બ્રાતા નકુલ ! અહો સદ્દેવ ! તમે જાવ જાવ ! ઉતાવળે જઈ વત્સ ધટોતકચને તેના અનુચર રાક્ષસો સહિત અહીં સત્તર બોલાવી લાવો. આપણે અવશ્ય ત્યાં જવું જોઈએ. એના યુદ્ધારંભનું જ આ પરિણામ આપણા અનુકરમાં બળંકર રૂપ ધારી દેખાય છે. (ઉતાવળે દોડતા નકુલ સદ્દેવ ધટોતકચને તેડવા જાય છે). (જ)

દ્યૌમધ—વત્સા પાંચાલી ! શાંત થા, શાંત થા; આમાં તારો દોષ નથી. જ્યારે દેવ પ્રતિકૂળ હોય છે ત્યારે અનુકૂળ એવાં સર્વ કાર્યને પ્રતિકૂળતાજ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

દીર્ઘ વંશુ છે: મિતુ ઈં. “ આધારરૂપ ” શબ્દથી સ્પષ્ટતા સર્વે પાંડવોથી અધિક બળવાનપણના અર્થનો દ્યૌમિ દર્શન થાય છે.

(ક) સત્તર કે', સત્તર કે', ઇત્યાદિ વાક્યોની દ્વિરક્તિ યુધિષ્ઠિરના ગુણરૂપી વ્યંજક છે કવિએ અહીં એકાએક પાંડવોનો ગુણરૂપ વર્ણવ્યો છે માટે એ વર્ણન આદંભની વૃત્તિથી થયેલું છે એમ જણવું.

(જ) સરિતા તટે—નદી નિઃશ્વે. વિહાર કરતી હતી—રમતગમત કરતી હતી કે આનંદમાં ફરતી હતી. ક્યાં થયું—કેમકે અભાગી જીવોએથી.

(જ) એના ઇં—આપણા અનુભવમાં જે આ બળંકર રૂપવાળા અપણાં કન આવે છે તે એના યુધ્ધના આરંભનું પરિણામ દર્શો !

યુધિષ્ઠિર—(નિશ્વાસપૂર્વક) પ્રભુ ! સત્ય છે. નીકર અર્જુન જેવો નર અવધિ આતી રહ્યો છે મતા અમને આતી ન મળે એમ કેમજળ ખતે ? અહા ! અર્જુન ! અને તે હોય તો મને સંતાપતુ સ્વપ્ન પણ શાનુ આવે ! મહર્ષિ ! દૈવી ગહન ગતિ છે ! (એવે નકુલ સદૃષ્ટે, ધટોત્કચ અને તેના ધણા અનુચર રાક્ષસો પ્રવેશ કરી વૃષાળને નમન કરી ઉભા રહે છે.) (લ)

ધટોત્કચ—(હસત જોડી) તાત ! આઘાનુસાર વર્તવા આ સેનક સજ થઈ ઉભેલો છે. (લ)

યુધિષ્ઠિર—વત્સ ! તાર કલ્યાણ થાય. તુજ અમારો આ પ્રસંગે આધારભૂત થયેલો છું. તારા પિતા ધ્યાન દિશા ભણી દિવ્ય ક્રમણ લેવા ગયા છે અને ત્યાં યુદ્ધ આરંભાયું હોય એમ સરકારણ અનુમાન કરી શકાય છે, માટે તુ પાચાલીને વહન કરય અને ખીજ દાનવો અમને તથા સર્વ બ્રાહ્મણોને વહન કરી ત્યાં સત્તર લઈ જાય એવી સર્વેને આજ્ઞા કરય (ઇ)

ધટોત્કચ—(નમન કરી) જેવી પિતાશ્રીની આજ્ઞા. (એટલું બોલી પાચાલીને પોતે રક ધ પગ બેસાડે છે અને ખીજ તેના રાક્ષસ અનુચરો એકેકને ખભે બેસાડી આકાશપથે ચાલવા માડે છે) (ઇ)

(સાંઘ ધિક વનના માર્ગ વચ્ચે પર્વત જેવડું રૂપ ધરી બેઠેલો ધટાસર અને બીમ પ્રવેશ કરે છે.)

(લ) અનધિ—મર્યાદા અર્જુન સ્વર્ગેતોકમા ગયો હતો, તેણે આવવાનો જે વાનદો કર્યો હતો તે પણ પૂરો થયો છે, એમ છતાં તે પણ આવ્યો નથી, તેથી દૈવ પ્રતિકૂળ હોય એમજ જાણે છે અર્જુનનું સ્મરણ થવાનું કારણ કહે છે અહા છં

(લ) આઘાનુસાર—આજ્ઞા પ્રમાણે

(ઇ) આધારભૂત—આધાર આપનારો સકારણ—અપશુનરૂપી કારણ સહિત. ‘અનુમાન સકારણ જ માટે તે સત્ય હોતું જોઈએ, અને તેથી નિશ્ચય યુદ્ધ થાય છે, એમ જાણી તારું હિંસા કરવાનો આ સમય નથી,’ એમ કહેવાની મતાન છે વહન કરય—વ્યક્તિને ત્યાં લેઈ જ

(ઇ) રક ધપર—ખમાપર

ધટાસુર—(જીમને આવતો જોઇ) અવ્વધ અવ્વધ મહિપ અ-
વ્વધ. દિવ્યામ મહિપ પેષ્ખધ આનન્તિ દુવ્વધ તદ્વત મયા મોદ
જવતી. દવધ મયા ન દચ્ચરધ. (એવે જીમ કને આવી પહોંચે
છે.) (જા)

જીમ—(જાંધ કરેલો માર્ગ જોઇ) પડેલા ધસારા પરથી જણાય
છે કે માર્ગ તો આજ હોવો જોઇએ; અને જો એજ પથ છે એમ નિર્ણય
થાય તો પછે તેને રૂધનાર ધટાસુરજ માનવાને કામ્પણ પ્રકારનો જાણ
નથી. (વિચાર કરી) મારે ધટાસુર કે પટાસુરે રસ્તો રોક્યો છે એમ
માનવાની શી આવશ્યકતા છે ? જેમ નાનાપરના વૃક્ષોનું છેદન બેદન
કરી માર્ગ કરી લીધો તેમજ આ પર્વતને પણ તોડીતાડી પથ પાડી
લેવો એજ ઠીક છે. (એમ વિચાર કરી દ્વાયમાં ગદા લઇઆક રૂપ ઉભેલા
ધટાસુરને અતિ બળવડે પ્રહાર કરે છે.) (જી)

ધટાસુર—(જીમે કરેલો પ્રહાર મર્મસ્થાનમાં વાગવાથી)
! વનદેવ્યા વનદેવ્યા મયા પ્રાણુ મત્વા મત્વા. અસ પ્રહાર મયા કદાચિત્
ન લગ્ગાધ ! રક્ષાસી રક્ષાસી. (શત્રુઆ સજ્જ બન્ને વનદેવતાઓ દોડી આ-
વેછે.) (ક)

પ્ર ૨ જો—(રથવ) કમળવાળી તલાવડીનો માર્ગ સામ્યધિક વન—જે
વનમાં કમળવાળી તલાવડી છે તે વન. ધટાસુર—જટાસુરનો ભાઈ

(જો) પાજળ જટાસુરની જેવી અશુદ્ધ સરસ્વતમિત્ર પ્રાકૃત ભાષા વર્ણી
છે, તેથીજ આ ધટાસુરની પણ ભાષા છે અર્થાત્ ઈ—આપ્ય આપ્ય મહિપ (જીમને
દૃષ્ટપુષ્ટ દેખી તેને મહિપ—પાડો કહ્યો છે) આપ્ય દેવી મહિપનુ બલિ (બળિદાન)
પેષે છે અને તે આમ દિવ યાય છે તદ્વત (તે પ્રભાતે) મને મોદ (હર્ષ) યાય
છે હવે હું નહીં દચ્ચાર (બોલુ)

(જી) ધસારાપરથી—જમીનપર પડેલા જવા આવવાના ધસારા પરથી
ધટાસુર પવંત જેવો થઇ પર્યો છે તેને પર્વતરૂપ માનીને જીમ કહે છે આ
પર્વતને ઈ

(ક) વનદેવ્યા ઈ—વનદેવિ વનદેવિ ! આરો પ્રાણુ જાય છે જાય છે !
(અસ—અપ—આ) આવો પ્રહાર મને કદાચિત્ (કાંઈ વાર પણ) નથી લાગ્યો.
રક્ષામ્ કર, રક્ષામ્ કર

વનદેવતા—વત્સ ઘટાસુર ! હવડાં એ દુષ્ટ મહિષને મર્દન કર્યો
એમ તું જાણ્ય કેમ રે મૂઢ ! અમારા ઉપવન જેવા વનને વેરાન કરી
તેના રાક્ષસોને મારનાર તું જ કે ? (છ)

ભીમ—(સકોપ) કોણ સત્તા સજેલી સ્ત્રીઓ ! અને તે
દુઃકારનો તિરસ્કાર કરનારીઓ ! અરે વનમાતાઓ ! શ્રવણ કરો
શ્રવણ કરો —

શ્લોક

ચડને ચોગિયો, મુડને રોગિયો,
ત્રિશિરા ત્રેડિયો શો કરી કોગિયો ?
નોય તે દાનવો દેવિ ! આ માનવો,
રૂદ છે આ નવો નાસ આ માનવો

૪

હું તમારી ઇચ્છા મને સાગધિક વન પ્રત્યે જતા રોકવાની છે ?
અથવા આ મૂઢ ઘટાસુરને જટાસુરનું વૈર લેવું ? (શ્વાસોચ્છવાસે)
હ્યો ત્યારે આ માફ બાણ (કમાનમાં ચઢાવનાનો અસિત્ત્ય કરી) તમારા
ઉભયના અર્થથી પ્રાપ્તિ કરાવજો ! (એમ બોલી બાણ તકાવે છે અને
' ઘટાસુર તથા દેવીઓ આમથી તેમ નાસાનાસ કરે છે) (ગ)

(છ) મહિષને—પાડાને (પાગ જેવા બીમને) ઉપવન જેવા—
બ્રાહ્મ જેવા

૪ શ્લોક—સગ્વિણી ચડને ઇં—દેવીએ ચડનામતા દેવને ચોગી નાખ્યા—
મારી નાખ્યા છે અને મુડ નામના દેવને પગ રોગી નાખ્યા છે (ચ્યુભૂમિમાં)
તેમજ ત્રિશિરા (ત્રી માથાવાળા દેવ) નો પા. રો. (કેવો) કોગિયો કરીને તેને
તોડી નાખ્યા છે । હે દેવિ ! (વનદેવિ !) તે દાનવો (ચડ વગેરે દેવો) આ
(ભીમ) ન હોય, ત્યારે તું કોણ ? તે વિને કહે છે આ તો માનવો (માણસ
નતનો પુત્ર) છે માણસ છે ત્યારે તો અશક્તિ કરતા નિર્મળ દોષાથી તેનો અંદ
નાસ થશે, એમ માનરો નહીં કેમકે રૂદ ઇં—આ તો નવો રૂદ છે જાનનો
રાહાર કરવાની સજિવાળા અગીઆર રૂદ તો જૂના વખતથી જાણેલા છે, પણ આ
તો બારમો રૂદ છે મારે આવે નાશ (નારાધપ)ન માનવો રૂદ સાથે અજેદપણે
બીમનું વર્ણન કર્યું છે માટે અલોકતાદુષ્ટ્યવૃષકાલકાર

(ગ) શ્વાસોચ્છવાસે—કેધનો અભિનય કરી. ઉભયના ઇં—વનદેવ

વનદેવીઓ—વત્સ ધરાસુર ! તું લંગડાતો ચાલે છે તે પરથી તને ધણું વાચું હોય એમ લાગે છે ! માટે ચાલ્ય મુઆને મૂકી જતાં રહીએ. વળી પછે જોઇ લેવારો. (ઘ)

ધરાસુર—સત્યં સત્યં; મહાબલિષ્ઠ માનવઃ અસઘ. (એમ માંહોમાંહે વાતો કરતાં ત્રણે જથ્થુ અલોપ થઇ જાય છે). (ઢ)

શીમ—“ દંશ ન કરતા કુંદવાગામી કાર્યં થયુ ”. વડબ્રાતાની આદ્ય પથ્ય એવીજ છે કે વનદેવતાઓને હણવી નહિ. નીકર આ યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથ રૂપી મુખમાં હોમાયતું બલિદાન શી રીતે બચી જાય. (આમ તેમ જોઇ) આદ્ય આ વનની સોભા કેવી રમણિક લાભે છે.—(ચ)

શ્લોક.

આ અળ્પજ્ઞે ઉડી આઘ્યાં સુવરણ્ય સરખી, કાંતિવાળાં રૂપાળાં,

હંસો કારંડવો શા મધુર રવ કરે, ચક્રવાકો રસાળાં;

જણે માળાસમી આ રમણિક રમતા, બાળિયાં જે ન ભાળ્યાં,

પાંચાક્ષી છું ન પાસે, ધિક વિધિ તુજને, ખાંતથી સુખ ખાળ્યાં. ૫

તાઓનો અને સ્વામ્યધિક વનમાં જતાં રેણવાનો અર્થ સિદ્ધ થયો અને ધરાસુરનો પોતાના બાઇનું વેર લેવાનો અર્થ પણ સિદ્ધ થયો વહેંચેલો

(ઘ) વનદેવિઓ ધરાસુર આગળ પોતાના બળનું અભિમાન રાખવા ધરાસુરની સાથવાર કરવાનું બદાનું કાઢેછે: વત્સ ધરાસુર ઈ.

(ઢ) સત્યં ઇ—સાચું; સચું મહાબલિષ્ઠ માનવ છે.

(ચ) દંશ ઇ—અર્થાત્ વનદેવતાઓને પ્રહાર ન કરતાં બીહીવરાવવા માનવીજ કાર્ય થઇ થયું ! વડબ્રાતાની—હનુમાનની. યજ્ઞનારાયણના ઇ—યજ્ઞનારાયણ અગ્નિરૂપી નેત્રથી વિશ્વને જુએ છે માટે અગ્નિને યજ્ઞનારાયણનો નેત્રપથ (માર્ગ) કહ્યો છે. અગ્નિમાં હોમાયતું બલિદાન દેવાને પોહોતે છે માટે અગ્નિને મુખની ઉપમા પણ થઈછે. બીમનાં બાત્રુ અગ્નિ જેવાં છે માટે બાણને યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથરૂપી મુખનું રૂપ આપીને વર્ણ્ય છે. અર્થાત્ મત્તા બાણનાં લઈય યયેક્ષાં વનદેવતા વગેરે જતી જ્યાં એ કહ્યું છે, અહીં બાણને મુખડું, મુખને અગ્નિનું અને અગ્નિને યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથનું રૂપ આપ્યું છે માટે રૂપિતરૂપકાલંકાર.

૫ શ્લોક—સચ્ચરા. અળ્પજ્ઞ—કમજો. કારંડવો—એક જાતનાં જળચર પક્ષી.

(સહયે) અરે હવે તો આનતી સુગંધી પરતી સિદ્ધ થાય છે કે
સૌગંધિક વન ડી અતિ નિકળ હું આવી પોહાત્યો છું અદાદા । શું
રમણિક અને મનોહર સ્થળ છે —

શ્લોક.

મધુર મધુર બોલે, કોકિના કૂહ કૂહ,
પ્રતિધ્વનિ રન કેવો, રે ! કરે છું હું છું હું,
સુરમ સગન મેના, શુકનું દારવ વર્તા,
પ્રણવ પ્રણયકોપે, દષ્ટિ શી નીચી ધર્તી ।

૬

શા-કેવા ! ૨૨—શબ્દ ચક્રવાતિ ઇન્—રસાગા (સુર) ચક્રવાતિ પણ શા મનુર રવ
કરે છે ! એમ હું સ અને કારડવની સમાનતામાં ચક્રવાતને મળીને અન્વય કરવો
ભાગે ઇન્—હ સાદિક શ્વેતવર્ણના પક્ષીઓ બેઠા છે તેથી જાણે એક માળા (દાર)
બની હોય એવી આ રમણિક ત્યના થઈ રહી છે જે પક્ષી ભૂમિપર દી પણ
બાળ્યા નથી, તે પક્ષી અહીં બાળનામાં આવે છે ! (વર્તમાનપદે જૂત) પક્ષી
ઓની પાંખની માળા રૂપે સભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા લે કરે આ આનંદ
અનુભવના સમયમાં પોતાની વહાની દ્રોણી દાનવ હોત તો તેને ખુદી થતી
હેબી અધિ-આનંદ યાન, પણ તે નથી તેનો રોષ કંઈ છે પાચા ડી ઇન્

૬ શ્લોક—મળિની કોકિના—મધવ. પ્રતિધ્વનિ—સામે અગાજ—પડના
કેવનાના ' કૂહ ' અગાજના પદપામણી એવો ઉચ્ચાર નીચે છે કે ' હું હું હું હું !
જાણે પડપા એમ કહેનો હોય ' તારો અગાજ સામગ્યારો હું છું સુરસ ઇન્—
સારા (સુગંધિક) રસવાગી અને સુરન (સીધા સ્વભાવવાગી) મેના શુકનું
(પોપટનું) દારવ મળી (કરે છે) તથા પ્રણયકોપે (પ્રેમની રીમધી) પ્રણવ
(નમેરી) મળને પોતાની દૃષ્ટિને શી નીચી ધરતી (ધરે છે) !—મેના જાણે પોપટને
હસતી હોય અને પક્ષી તેની સાથે રીસાઇને નીચું જતી હોય, તેની દેખાય છે !
અહીં બીમના મન પર આ વનની સુગંધી કાયવના શબ્દ, પોપટ અને મેના
વગેરે પક્ષીઓનો દેખાવ, એ અદિક સુગંધના હૃદયનોની અગર ધરેરી વાગુંડી
છે, અને ' પાચા ડી યાગે નથી ' એમ પન વાંચ્યું છે, માટે વિપ્રવન સુગાર
વર્ણાયા છે આવી ગીતે સુગંધના બાવ વાગુંડી કવિએ બનાવી આપ્યું છે કે બીમલ
મન રોદ્રના સ્થાપિભાવ કૌંધધી તપી ગેણ નથી, પણ વીગના સ્થાપિભાવ હ સાદથી
સ્વચ્છ અને બગરાનું છે અંતર લીમના કાવતુ પાળ્ય થયેલ વર્ણન લેતને

(કાન ૬૪) વાદ ! ધણા જણ વાતો કરતા હોય એમ સંભળાય છે. ત્યારે તો ગાથા દુ' તેમને જમ મળી કુમેરની કમળવાળી તલાવડી ક્યાં છે તે પૂછી નહકી કરે. (એટલું જોણી ગાથો જાય છે.)

(તલાવડીની પાછળ જોડેલા અસંખ્યાત યક્ષેશ્વરના અનુચરો અને પાછળથી સ્વેચ્છિત કમળો જોડે ખુશી થતો જીમ પ્રવેશ કરે છે.) (છ)

ઈંદ્રધુન — અહો મણિમિત્ર ! પેલા જટાસુરના બ્રાના ધટાસુરને કોઈ હિમત માનવે એવો માર્યો છે કે જડી પણ થકતો નથી. (જ)

કિન્નરેશ્વર — અહ્યા મણિમિત્ર ! આપણા વનનું રક્ષણ કરનારી વનરેવી તારી સાથે જે વાતચીત કરતી હતી તે આજ વાત હતી કે ? (ઝ)

નીલઘોત — હા હા, એ નહિ ત્યારે જીભું છું ? એ તો પે'લી આપણા અધ્યક્ષ પાસે મઠ અને ઠહું કે યક્ષેશ્વરના વિહાર સ્થાનમાંથી કમળ સેવા એક વિકાળ અને દીર્ઘકાય પુરૂષ આવે છે. જે મારાથી સર્વ પ્રકારનું યત્ન કર્યા સર્તા રોકાયો નહિ અને મારા ધટાસુરને પણ મરણતોલ માર માર્યો, માટે મારું રક્ષણ કરો અને તમે તમારું સાચવો. (ઞ)

કોઈ એમ પ્રારે કે અહીં કવિએ શૈદ્રસ વર્ણવ્યો છે, તો તેની તે જૂય આખી દૂર થાય છે. દ્રોપદીને અર્થે કમળ લાવી આપીને તેને ખુશ કરવા રૂપ જોમનો ઉત્સાહ હજી મંદ નથી પડ્યો, એવી વ્યંજના પણ દ્રોપદીનું સ્મરણ કરાવીને કવિએ જલપન કરી છે.

(ઊ) પ્રવેશ ૩ એ — કમળવાળી તલાવડીનો દેખાવ. અસંખ્યાત — સંખ્યા વગરના — ગણા. યક્ષેશ્વર — કુમેર. અનુચરો — સેવકો. સ્વેચ્છિત — પોને ઈચ્છતાં.

(ઝ) ઈંદ્રધુન — કુમેરના એક અનુચરનું નામ. મણિમિત્ર — કુમેરના એક અનુચરનું નામ.

(ઞ) કિન્નરેશ્વર — કુમેરના એક કિન્નર ભત્રિના અનુચરનું નામ.

(ઊ) નીલઘોત — કુમેરના એક અનુચરનું નામ. વિહાર સ્થાનમાંથી — વિહાર કરવાના સ્થાન રૂપ તલાવડીમાંથી. તેમ — તેવીજ રીતે. જેવી રીતે તમારે

કિંતરેધર—સારે આપણા અધ્યક્ષે તેને શું કહ્યું ?

વિદ્યુન્માલી—અરે એ શું જાણે છે ? એને હુંજ કહું. અધ્યક્ષે તેને કહ્યું કે તું તારું સંભાળજે, અમારી ચિંતા તારે કરવી નહિ; માતંગની મોટી કાપા જોઈ સિંદને કંઈ શોચવાનું કારણ છે ? કિંતુ શૃંગાલને તો શોચ થાય ખરો. (ટ)

સવે—વાહવા ! વાહ ! શો સરસ ઉત્તર આપ્યો છે !

કેકનદેધર—યયું હવે એટલું. આ પુષ્પની માળાઓ પૂરી કરો, નીકર હવડા વક્ષેશ્વર માટે જામુખા આવી કામુકા કે'શી કે લાવો ત્યારે શું મેં જતાવીશું ? તેને એમ કે'શો કે અમે તો વાતોને તડકે ચઢ્યા હતા માટે આજ વાર લાગી. (ઈ)

સવે—હા બાઈ હા ! એ ખરું કે' છે ખરું ! (એટલું બોલી સર્વ વક્ષો પુષ્પની માળાઓ પરાવવા મંડી જાય છે).

લીમ—(આમતેમ જોઈ) આહાહા ! આ રથાન કેવું મનોહર છે. અતિ પરિશ્રમનું ફળ પણ અત્યુત્તમ મળે. જેમાં મારી પ્રિયાએ પ્રાણપા પણ અધિક પ્રિય માનેલાં એવા અસંખ્યાત પક્ષો પ્રકૃષ્ટિત યર્ષ રહેલાં છે તે પદ્મિનીની શોભા શી મોહક છે:—

શ્લોક.

નગઝરણ્યકો શી નીપતી છે, રમ્ય પદ્મિની દિવ્ય આ,
દ્રુમજતા વેદિત ચક્રે આ છે, રમ્ય પદ્મિનો દિવ્ય દ્વા;
કૃષ્ણોત્પલ અને કેકનદશાં, રમ્ય કમળો રાજતાં,
નયો, નયી કાંઈ દિસાજમાં જો, રમ્ય કમળો રાજદ્યાં.

મારે એ નિકાજ અને દીર્ઘકાય પુરુષથી રક્ષા કરવું પડે છે તેમ તમારી તલાવડી તમારે સાચવવી પણ પડે છે. અર્થાત્ એ તમને પણ જય ઉત્પન્ન કરે એવો બળવાન છે એ સ્વનિ.

(ટ) વિદ્યુન્માલી—એક યક્ષ (કુમેરનો અનુવર). માતંગની ઇ—અર્થાત્ અમે સિંદ જેવા બળવાન છીએ માટે અમને તે દીર્ઘકાય પુરુષનો બળ નથી, પણ તારા જેવી (વનદેવતા જેવી) બીટીકા સિવાયને સંભાળવાનું છે. માતંગ—હાથી. શૃંગાલ—શિવાજ.

(ઈ) કામુકા—કુમેરની એક દાસી.

૭ શ્લોક—હરિગીત છંદ નમ ઇ—નમ (પર્વત) ના હસ્તથી શી (કેવી)

અપિય—

શ્લોક.

પક્ષીઓ કલ શબ્દ શા ઉચરતા, સંખ્યા વિનાના અહીં,
કિનારા ચણિના કરામતો કર્યા, સોભા ન આવી લહી !
આ શુ પર્વત પ્રાદ જૂમો ઝંઝૂમી, દેહાંત વિચારતા !
વાયુ સ્વચ્છ કરે ન કદંબ દિસે, શો લોભ તે ધારતા. ૮

અરે આ પર્વતની સપાટી પર રહેલી અહુનુન દેખાવવાળી પક્ષિ-
નીને જોઇ કિયો માનવ મોહ ન પામે ? આખા સુગંધી વને વિંટાયલી દંસ,
કારકવ, અક્ષવાકાદિએ મેંવંથી, અને જલપ્રિય પક્ષીઓએ કીડા કરી કમ-
લની રજ જેમાં નાખેલી એવી તલાવડીનો ઉપભોગ યક્ષેશ્વર કુભેર અથવા
નરેશ્વર ક્ષીમ વિના જીજ્ઞે કાણુ કરે ? (એવે બેઠેલા અમંખ્યાત નક-
કોને જોઇ) હાં હીક; અહીં યુદ્ધપ્રસંગ અવરૂપ આવશે માટે હું પ્રથમ
જલપાન કરી લઉં. (તલાવડીમાં ઉતરી પાણી પીએ છે) આહાહા ! શું
જળ છે ! :—(હ)

આ રમ્ય અને દિવ્ય પક્ષિની (તલાવડી) યહ છે ! આ પક્ષિની દુમ (વૃક્ષ)
અને લતા (વેલી) થી વેણિ (વીંટાયલી) છે. તે જાણે વજ્રાલંકારથી વીંટાયલી
દિવ્ય અને રમણિક પક્ષિની ત્રી હોયની, તેવી શોભે છે ! હા—(નિઃશયક અન્યથા).
કૃષ્ણોત્પલ—કાણું કમળ. દોહનદ—સોનું, રણું કમળ. સોનાનાં સરખાં કમળ અહીં
શોભે છે, એમ થાણુ અર્થ થાય સીધો અન્યથા એવો છે કે અહીં કૃષ્ણોત્પલ દોહ-
નદનાં કમળો રાજે છે, થાણુ તે કાંઈ હિસાબમાં નથી, કેમકે અહીં તો રમ્ય કમળોનું
રાજ્ય છે, અથવા રાજદ્વાર—લક્ષ્મીએ તજેલાં (સુગંધી રૂપી શોભાએ તજેલાં)
રમ્ય કમળો તો અહીં કંઈ હિસાબમાં નથી.

૮ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત. કલ અખ્યત અને મધુર. કરામતી—કરામતવાળા
શોભા ઇ—આવી શોભા મેં કોઈ જગાએ દીડી નથી ! દેહાંત ઇ—શું આ
પર્વતો પોતેજ તલાવડીથી ખુશ થઈ ઝંઝૂમી તેમાં પડી દેહાંત ઇ—છે ? વાયુ
ઇ—વાયુ આ સ્થળને અથવા તલાવડીના જળને સ્વચ્છ કરે છે તથા તેમાં કદાવ
દેખાતો નથી, માટે એમ કરવામાં વાયુ શો લોભ ધારતા હશે ! અર્થાત્ જાણે કંઈ
લાભ થવાની આશાથી ઉત્સાહપૂર્વક સ્વચ્છતા રાખી હોય તેમ વાયુ આ સ્થળને
સ્વચ્છ કરે છે !

(હ) નરેશ્વર—મનુષ્યનો ઇશ્વર—નરપતિ.

શ્લોક.

શીતળ નિમેળ હલકુ, કેવુ રનદિષ્ટ ઇષ્ટ જળ આ છે,
ધન્ય તુ ધન્ય ધનેશ્વર, ઇન્દ્રદિક નવ જુ યકો સુખિયા છે । ૬

(આ પ્રકારે અનેક સુખના અભિનયદર્શક જલપ્રસાદ કરી તેનું
પુનઃ પુનઃ પાન કરી રહ્યા પછે પણ અદભુત કરવાની ઇચ્છાવાળો તે થયો,
તે સમયે તેને કુબેરના અનુચરો આ પ્રમાણે તિરસ્કારપૂર્વક વચનો કહી
અટકાવવા દોડી આવ્યા) (૬)

પશ્ચિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, ભેદ) અરે મહા
યક્ષો ! તથા કોધવશા નામક દાનવો ! અરે કિન્નરો ! તમે આજીવન
નજર રાખ્યા વગરજ કામ કરનાર છો કે કેમ ? તમારે મુખના કર્તવ્ય
તો એ છે કે તમારે આ પશ્ચિનીનું રક્ષણ કરવું. તે બૂલી ગઈ કેવાના
નિરદોષીના ભૂષણરૂપ શુ કૂનાજ શુ થો છો કે કેમ બીજાએ સરત
રાખો છો ? (૭)

અનુચરો—(શુ યાત્રી માગાઓ હાણી નજર હોવાથી) અપારક્ષ
અહીં બીજી શુ આચરવા ભોગ કામ અમે ન આમરું કે કૂના શુ થો

૬ શ્લોક—ગીતિ જળના શુભ વર્ણ છે શીતળ ઈન્દ્ર દિષ્ટ—વાદાધુ—પ્રીતિકર

(૬) અનેક સુખના ઇન્દ્ર—જળની પ્રસાદા એવી રીતે કરી કે જેની
અનેક પ્રકારના સુખના અભિનય જોવામા આવે પણ—કમળ તે સમયે ઈન્દ્ર—
દેવે પણ પશ્ચિનીયક્ષાધ્યક્ષ અને તેના હાથ નીચેના પશ્ચિનીરક્ષક અનુચરોનો
સવાદ વણીશે, એ સવાદની અતે ભીમ કમળ લેવાની ઇચ્છાવાળો થયો તથા
અનુચરો તેને અટકાવવા દોડ્યા એમ સંબધ થોજ્યો)

(૭) પશ્ચિનીયક્ષાધ્યક્ષ—તત્કાલગતું રક્ષણ કરનાર થયોનો નાયક
કોધવશા—એ નામના કુબેરના સેવક—તવાવડીના રક્ષક દાનવો પ્રસાદા ઈન્દ્ર—
જેને કાંઈ કામકાજ ન હોય તે કૂના ગૂથે, એમ લોકો કહે છે, અર્થાત્ રક્ષા ગૂથવા
એ નિરદોષીનો ધધો હોવાથી તેના લોકોનું ભૂષણ છે એમ જના પર જોના
રક્ષા ગૂથવા એ પણ એક ઉદ્યોગજ છે અને ઉપયોગી છે, મારે રક્ષા ગૂથનારને
નિરદોષી નામ આપવું ઘટિત નથી, તેથી યક્ષા યક્ષ કહે છે કે, કહેવાતા નિરદોષીના
ભૂષણરૂપ ઇન્દ્ર

છો દહીં ઠપકો દેવા લાગ્યા છો ? આપ કામ આપનીજ આરાતું છે કે અમે અમાગ મનથી કરવા બેઠા છીએ ? પરમેશ્વર માથે રાખી કાંક તો વિચાર કરો. (ત)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(મકોપ) અરે શો વિચાર કરાવો છો ? જરા હંચું જોઈને બોલશો કે એમને એમજ ! જુઓ પેલો મૃગચર્મવાળો સર્તાં મુવણું બાજુબંધ ધારણ કરેલો, શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલો, બમંકર પરાક્રમવાળો, શરપાર અને ચકામિનાનો યર્ષ તથા તમે સર્વને તૃણુતુલ્ય લેખી, પદ્મિનીના જળનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રહ્યો છે; અરે એટલાથીએ એ ક્યા નિવૃત્તિ પામે છે ! જુઓ જુઓ કમળ તોડવા લાગ્યો ! તમે એને સત્વર પૂછો કે એ અહીં શા મારે આવ્યો છે ? (ઘ)

અનુચરો—(ભીમને જોઈ તેની કને દોડી જઈ) અહો મહા બાહુ ! મહાતેજસ્વી ! મહામતિમાન મુનિસમાન વેષવાળા ! અને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલા ! તમે કોણ છો ? કોણ છો ? અને અહીં શા કાળે આવ્યા છો ? (દ)

ભીમ—ભીમ નામનો પાંડવ અને ધર્મરાજનો અનુજ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા બદરી વનમાં આવી રહેલો મને માનો. અહીં આવવાનું પ્રયોજન આ પદ્મ સહ જઈ પ્રિયાને પ્રસન્ન કરવી એટલુંજ છે. (ઘ)

અનુચરો—અહો નરવર ! આ યક્ષેશ્વરને ક્રોડ કરવાનું અતિ પ્રિય રથજ છે. આમાં માનવ વિહાર કરવા સમર્થ નથી. યક્ષો, ગંધર્વો અપ્સરાઓ, મુનિઓ અને દેવતાઓ પણ કુબેરની આજ્ઞા વિના આ જળનું પાન કરવા કે એમાં ક્રીડા કરવા શક્તિમાન નથી. (ન)

(ત) મનથી—મનથી કટણીને—અમારી સ્વેચ્છાથીજ.

(ળ) ભીમને બતાવીને કહે છે: જુઓ ઈં.

(દ) અનુચરો ભીમને જોઈ એકાએક તેના તેજમાં દબાઈને તેને વિનયપૂર્વક પૂછે છે, એમ બતાવવાને આ બાષ્પધુમાં મહાતેજસ્વી આદિ રાખેલો અનુચરેના મુખથી કહાવ્યા છે.

(ઘ) અનુજ—નાનો બાઈ. કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા—(કમળ લેવારૂપ) બદરી વનમાં—એ નામની હિમાલય પરની જગામાં.

(ન) નરવર—ઉત્તમ પુરૂષ તત્વાવગ્રીની મહત્તા તથા ભીમની તેમાં પેસવાની અયોગ્યતા વર્ણવે છે: અ યક્ષેશ્વરને ઈં.

ભીમ—અને કદાપિ કોઈ શક્તિમાન થયો તો તેનું શુ થાય તેવ બેગે બેગું કહીજી ઘોને । (પ)

અનુચરો—(સકાપ) અરે જાણ માણસ । જોમાં તે કે'વાનું શુ છે ? ધનદની અગણના કરી આમા વિદાર કરનાર નારા પામે નારા । અધ્યા । અમારી સાથે વાત કરતો જાય છે અને કેમ ? તોડતો જાય છે કેમ ? વાદરે વાદ । (ફ)

ભીમ—અરે મેં તમને કહ્યુંકની કે હું ધર્મરાજનો બાપ ભીમસેન છું । શું તમે તે વૈકાદરને નથી જાણતા કે અધ્યા પેલા કહી જીવ્યા છાછે । (વ)

અનુચરો—વાદરે અધ્યા । કે'છે કે હું ધર્મરાજનો બાપા છું અને કુબેરનો અનાદર કરી જળદારે ગિસપ્રસૂત લીધા છાછે । (મ)

ભીમ—કેમ, ધર્મરાજનો બાપા આ કમળ ન લઈ શકે ?

અનુચરો—અરે ધર્મરાજનો બાપ શુ પણ સાક્ષાત્ પુરંદ્રનો પુત્ર પણ ધનેશ્વરની આગા વિના અમો સતા આ સ્થળના સામું જોવાને સમર્થ નજ થઈ શકે । (મ)

ભીમ—અરે બાપ અરે ! તમારે કે'વું ખરે છે; પરંતુ હું આટલામાં તમારા કુબેરને જોતો નથી અને કદાપિ જોઉં તથાપિ આ કમળ લેવા તેની યાચના કરતા છાછતો નથી.

અનુચરો—કેમ નથી છાછતો ? છાછતુ પડશે.

ભીમ—છાછતુ પડશે તારે જોઈ લઈશું, પરંતુ તમે ઓટપુપ

(પ) ભીમનો ઉદ્ધત જવાન વર્ણ છે અને ઈ.

(ફ) ભીમનો અનુચરોએ કરેલો વિરકાર વર્ણ ॥ અરે ઈ.

(વ) અનુચરોએ કરેલો વિરકાર સાબળી ભીમને થયેલો કાપ વ્ય તિલ દરે શુ તમે ઈ.

(મ) ગિસપ્રસૂત—કમળના ફલ

(ન) પુરંદ્રનો પુત્ર—ઈંદ્રનો પુત્ર જયત.

નથી જાણતા કે કામળા કોમળી યાચના કરતા નથી અને ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ પણ છે કે કામળી યાચના કરવી નહિ. ત્યારે શું તમે યક્ષેશ્વરના અનુચર થઈ ક્ષત્રિયનો ધર્મ ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છો છો ? (ય)

અનુચરો—અરે ક્ષત્રી ધર્મધારી ! કે' કે', ઘુંજ કે' કે ક્ષત્રીઓ પારકું લેવાની ઇચ્છાવાળા ક્યારે હોય છે ? (ર)

લીમ—સત્ય છે, તમારું કે'કું સત્ય છે; ક્ષત્રીઓ એવાજ હોય છે અને હું પણ એવાજ છું. (લ)

અનુચરો—અલ્યા ! કેમ કરી એવો છું ? પારકી પદ્મિનીમાં વિના પૂછયે વિદાર કરે છે અને “ સક્ષાધર્માંથી તો હાથ કાઢતો નથી ! ”

લીમ—(સરિમત) અનુચરો ! આ પદ્મિની મદાત્મા કુબેરની ક્યારે છે ? આ તો નગરરણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; કંઈ કુબેરની કરામતથી કે તેના રથાનકથી ઉપજેલી નથી.

અનુચરો—તે પૂછવાનો તારો શો અધિકાર છે ?

લીમ—સાતં પાપં. ગિરિના ઝરણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલી તમાવડીનો ઉપભોગ કરવાને સર્વ ભૂત પ્રાણીઓનો એક સરખો અધિકાર છે એટલે પછે કોમળે કોમળી યાચના કરવાની રેંતીજ નથી. (એમ હસી ધણી કમળ તોડી જગસમાં મારે છે.) (ઘ)

અનુચરો—અરે મરણ્ય ધર્મવાળા માનવ ! શું તું અગારી અવગણના કરે છે ! ત્યારે તો લે, લે તો જા ! (એટલું બોલી સર્વે જણ

(ઘ) વિશેષ—આસ—ગીજ વણ્ણિ લાગુ ન પડે એવો યાચના કરવા રૂપ અકાર્ય મારી પાસે કરાવવા ઇચ્છનારા તમે અન્યાયી છો, એમ સૂચવનારં વાક્ય કહે છે. ત્યારે ઇં.

(ર) ક્ષત્રીધર્મધારી—(વકેાકિત). અર્થાત્ હું ક્ષત્રિયધર્મ ધરાવ્યું કરવાનું જોગ માત્ર કરે છે, નહીં તો આની પારકી વસ્તુ લેવાની ઇચ્છા કેમ કરે ?

(લ) એવાજ—પારકું લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવા.

(ઘ) સાતં પાપં—શિવ શિવ !—અર્થાત્ તમે એ શું અનુક્રમ જોડ્યા ? ભૂત-ઉત્પત્ત થયેલો પદાર્થ.

ભીમ પર ચઢી આવે છે અને તેના પર ખડ્ગ, તોમર, પદ્મિય, જામ્બુ, પાંખુ, આદિક અનેક સજ્જાઓ વરસાદ કરે છે, આ ભીમ તે કરાને । મણુમગતા કમળ તોડી એકઠાજ કર્યા કરે છે તે જોઇ)

અર્ધપદ્મ—(સમીપ) અરે મૂઠ માનવ ! શુ તુ સર્વની અવગણના કરે છે । (એજ બેની ભીમને અનેક ગાણુથી વીધે છે અને તેથી અસહ્યને સાગેલા ધારી જેમ નિહ બમણા બિવિષ્ટ આ કોપાવિષ્ટ થાય છે તેમ થઇ તે સિહનાદ કરે છે અને તે સખ્તમાં હનુમાન પોતાનો રાખ્ધ પૂર છે તથા રિકટ જાની પહોચતા ધગતકગ પોતાના પિતાનો રરર આળખી પોતે પોતાના અનુચરો સહિત સિહનાદ કરે છે, જેથી આસ પમાત યક્ષો પૃથ્વી પ પડી જાય છે અને તેમને અધ્વક્ષ મહાભય પામી આકારા માર્ગ થઇ કુરોને સમાનાજ કે'વા જાય છે) (જ)

ધટોર-ચ—(બંને બેસાડેની કૃષ્ણા સહ પ્રવેશ કરી આનતા યુનિધિ સામુ જોઇ) અહો મદારાજભિરાજ ! મારા પિતાસીએ આ (પડેના વક્ષે ને જાતાવી) આોક શરપીરોને ગારી પોતાનુ કામ કરી લીધુ જણાય છે । અરે ! મને ધિ કાર છે કે 'હુ' સાથે છતા તેમને આવે પ્રસંગે કંઇ પણ સાદાય કરી શકે નહિ ।

શ્લોક.

શે કાળ કૃતાજ કાળ સા'ય,
માગે કહોજ કિયે ઉપાય ?
જો કાળ તે તળી સા'ય યાય,
કેા કામ કર્જે તે કરતા મનાય ?

૧૧

શુધિષ્ઠિર—(મરણ પામી પડેલા વક્ત્રને જોઈ મજેદ) અરે સાહસ-
કર્મપ્રિય જ્ઞાતા ! આ વક્ત્રને દણી તે વક્ત્રેશ્વરનો કેવો મહદ અપરાધ કર્યો
છે ! (બે હાથ જોડી - મન કરી) અહો વક્ત્રેશ્વર ! અમારો અપરાધ ક્ષમા
કરો ક્ષમા કરો. (પ)

શ્લોક.

પ્રતાપી કુળેર પિતાજી સમાન,
ક્ષમાધર વક્ત્રપતિ મતિમાન;
સુતે ક્રિયા અપરાધ મહાન,
પિતા ન ગણે મણના શુભવાન.

૧૨

૧૧ શ્લોક—મહારી છંદ. શે ઇં—જો કાળના પશુ કર્તા (ઉત્પન્ન કરનાર)
હોય તે કાળની સાહાય કિયા ઉપાયથી માગે ? અર્થાત્ નજ માને હું ધટાકચ
કાળરૂપ છુ અને માતા પિતા જીમ કાળના કર્તારૂપ છે, માટે તે મારી સાહાય થી
કરવા માગે ? જો ઇં—જો કાળના કર્તાને કાળ સાહાય થાય તો પણ તે (કાળ કર્તા)
પુરૂષ કાળના કર્તા શી રીતે મનાય ? ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુ કરતાં ઉત્પન્ન કરનાર સદા
સમર્થજી હોવો જોઈએ, એ સામાન્ય વાતજી અવગંબીર કરીને વિરોધ વાત કહી છે
મદિ ચિકરવરાલ કાર.

(પ) સાહસકર્મપ્રિય—સાહસ કર્મ જેને વાહાજી છે એવો.

૧૨ શ્લોક—મોતીદામ. ક્ષમાધર—ક્ષમાશુભવાળા અથવા પૃથ્વી ધારણ
કરનારા—રાજ (કુળેરને રાજ કહેવામાં આવે છે) જે પ્રતાપી ક્ષમાધર મતિમાન
વક્ત્રપતિ કુળેર ! તમે પિતાજી સમાન છો પિતા સમાન છો માટે અમે પુત્રના
અપરાધ ક્ષમા કરો. કાળી પેડે તે દુષ્ટાંતથી કહે છે. સુતે ઇં, અહીં કુળેર અને પાડવો
તથા પિતા અને પુત્ર એ બન્ને વચ્ચે મિંબપ્રતિમિંબ જાત વર્ણાયો. ■ માટે
દુષ્ટાંતાલ કાર. ક્ષમાધર રાજ જે અર્થવાળો છે માટે શ્લોકકાર કાર. ક્ષમાધર
છો માટે ક્ષમા કરો, એવા અભિપ્રાયથી ક્ષમાધર કહ્યા છે મારે પરિકરંકુરા.

(એવે પાંચાલી, નકુલ, મહાદેવ, વસ તિકા, અરવકંક, ધૌમ્ય, લો-
મશ અને બીજા કેટલાક બ્રાહ્મણો રાક્ષસારૂઢ થઈ એક પછી એક એમ
અનુક્રમે પ્રવેશ કરે છે). (સ)

પાંચાલી—(થયેલો યજ્ઞધાત જોઈ) હાય હાય ! શું અજાતશત્રુ
મહાશોકમસ્ત દેખાય છે તેથી એમ તો કાંઈ થયું હોય કે માગ પતિએ
મારું પ્રિય કગ્વા આ કર્મ આચર્યું હોય ? (નિઃશ્વાસ નાખી) હરહર !
પ્રભુ ! જો એમ થયું હોય તો પછે આ પાપ કર્મ કગવનારી હું જ મના-
ઈ. (એટલું બોલી માથે હાથ દમ ગેસી જાય છે). (હ)

નકુલ સહદેવ—(આમ તેમ શોધ કરતાં બીમને કમળ તોડતો
અને તે વારંવાર ગજુતો જોવાળી યુધિષ્ઠિર કને જઈ) અહો જ્યેષ્ઠ બ્રાતા !
મહાત્મા બીમસેન જુઓ પેલી પદ્મિનીમાયા પદ્મ ઉપાડતા લીલા કરી
ગયા છે ! (યુધિષ્ઠિર, દ્રૌપદી, ધૌમ્યસોમશ આદિ સર્વે જશ્યુ તલાવડી
લપ્સી ઉંચાં ડોકાં કરી જુઓ છે અને બીમને ઓળખી ધૌમ્યાચાર્ય તેને
આ પ્રમાણે કહે છે.) (કા)

ધૌમ્ય—અહો વાસં વૃક્ષાદર ! હવે નિવૃત્તિ પામ્ય નિવૃત્તિ. જો
કશું છે કે:—

કંકાર આ કવિતાનો અર્થ સ્ફુટ મળ્યું કરી સ્કાય છે માટે પ્રસાદ નામે ગુણ
વર્ણવો છે. વળી એમા પ, કા, ગણ, વગેરે અક્ષરોની પુનરુત્પત્તિથી કવિતા સુદર લાગે
છે માટે આધુર્ય નામે ગુણ છે. ઉપર પ્રમાણે અવકાર અને ગુણનો યોગ થયો છે,
માટે શૌભા નામે નાટ્યસંકલ્પ વર્ણવ્યું છે યુધિષ્ઠિરે આ શ્લોકથી કુબેરની આરાધના
કરી છે માટે નિર્વહણસંધિ પ્રસાદ નામે આ ગ વર્ણવ્યું છે

(સ) રાક્ષસારૂઢ—રાક્ષસ ખરબોડવા

(હ) પાપ કર્મ કરાવનારી હું જ મનાઈ—એ વાચ્યથી કમળ લાવવા
રૂપ બીજાનું કરી કથન થયું છે માટે નિર્વહણસંધિ પ્રવૃત્તિ નામે આ ગ વર્ણવ્યું છે

(કા) ગજુતો—આ રાજધી જામ પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે દબાર
કમળ પૂરાં લેઉં, એમ વ્યભિચાર કર્યું છે લીલા-ગમ્મત,

શ્લોક.

“ અતિશે લોભા તે ” જાણો, “ પાપનું મૂળ ” પૃથ્વીમાં;
માને થોડે ધણું તેને, સૌ અનુકૂળ પૃથ્વીમાં. ૧૩

ભીમ—(તેના ગામું ન જોતાં) દહે શું માયા રચી મારા આચાર્ય
એ યજ્ઞ મને શીખામળ દેવા લાગ્યા કે ! વાર હીક છે ! માયા દરનારની
કાયા કયાં સુધી અચળ રહે ! (ભીમનું સામે ન જોતાં એવું બોલતું
સાંભળી કંપતા કંપતા ધૌમ્ય ધર્મરાજ કને જતા રહે છે.) (છા)

લોભગ—(યુધિષ્ઠિરને ચિંતાતુર જોઈ) વતસ ! દહે ચિંતા કરવાનું
કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

યુધિષ્ઠિર—મદરિ ! એમ કેમ બોલો છો ! આ શું અમે યજ્ઞેશ્વરનો
ઓછો અપરાધ કર્યો છે !

લોભગ—વતસ અજનનશત્રુ ! જ્યારે મુદૈવ યાય છે ત્યારે સર્વ
ધ્વજા કૃતિ યજ્ઞ સર્વજી યજ્ઞ હો છે. એ મારા વચન પર વિશ્વાસ ન
આવેનો હોય તો જો જો:—

શ્લોક.

ધરણીતલ વિષે જો, ધાનમાં બેશી આવે,
(તુજ) ધનદ મન મનાવા, પાર્યને માથ લાવે;
ધરમ શરમ તારો, બીક સૌને બતાવે,
અધિક અધિક આથી, નુખ એ ઉપજાવે. ૧૪

૧૩ શ્લોક—અનુકૃપ. અતિશે ઈ—લોકોકિત અવંકાર.

(છા) ધૌમ્યનું વચન સાંભળી ભીમ તેને યજ્ઞેશ્વરી માયા સમજી કહે છે;
દહે શું ઈ કંપતા કંપતા—(રજેને મને માયાવી યજ્ઞ સમજી ભીમ મારી નાખે !
એવા બચથી).

૧૪ શ્લોક—માલિની. ધરણી તલ વિષે—પૃથ્વી ઉપર. ધાનમાં—વાદનમાં કે
વિમાનમાં: ધરમ ઈ—દે ધર્મ ! તારો ધર્મ રૂપી શરમ (શ્રમ) સૌને બીક બતાવે
છે—તારા ધર્માચરણથી સહુ તને જય પામીને નમે છે અથવા તારો ધર્મરૂપી શરમ
(શર્મ—શંતતા) સૌને બીક બતાવે છે. અને આથી (તારા ધરમશરમથી) એ

યુધિષ્ઠિર—(અત્યંત હર્ષે સદિત) શું શું મહાગજ, મહાત્મા
યજ્ઞેશ્વર અમારા પર અનુમદ કરવા છડેછે ? અને તેમની સાથે શું મારો
અર્જુન અર્જુન પશુ આવે છે ? મદરિં ! તે ક્યાં છે ક્યાં છે ? (ગા)

લોભશ—પ્રતાપી પૃથ્વીશ ! તમારા પર અનુમદ કરવાને યજ્ઞેશ્વર
નથી આવતા પરંતુ તમારા ધર્મ ધૈર્યથી તમારું મન સર્વ પ્રકારે શાંત
કરવા અને તમારી વામ્હેવી વસ્તુને આપતા યજ્ઞેશ્વર આડ કરી વાર લગા-
ડી તેની ક્ષમા માગવા અને તે બીમ આપશે કે નહિ એવી સહાયતા
ધનદેશ્વર જાતે હંદ્રલોકમાં જઈ અર્જુનને માર્યે લઈ તમારું મન મનાવ-
વા આવે છે. જુઓ આ જન્મે આવ્યા. (એવે અર્જુન તથા કૃષ્ણે
આકાશ માર્ગથી વિમાનમાં બેસી પ્રવેશ કરે છે અને સર્વે જણ હર્ષથી
થઈ ચિત્રવત્ જોવા કરેછે.) (ઘા)

અર્જુન—(સર્વ પોતાનાં જોઈ વિમાનગાથી સત્તર ઉતરી પડી
પ્રથમ ધૈર્ય લોભશને તથા પછી યુધિષ્ઠિરને પગે લાગે છે અને પહિનીમાં
ઢાંધને પશુ ન જોતા ઉભા રહેલા બીમને જોઈ તેના બણી દોડી જઈ,
જાતા ! હું સેવક અર્જુન તમને નમન કરું છું, એમ બોલતો બોલતો
તમાયડીમાં જઈ બીમને પગે લાગે છે).

લીમ—(અર્જુનને નિહાળી જોઈ તેને ચિન્હક્રી ઓળખી
સદૃષ્ય) જાતા ! આજ અમારાં ભાગ્યોદય ! કિંતુ પાચાવીને પ્રસન્ન કરવા
મારે સહસ્ર કમળ લેવાં છે તેમાં પાંચ બાકી છે તે મને વધ લેવા દે જો
તું મારી દૃષ્ટિથી હવે આધો જઈશ તો તે મારાથી નહિ લનાય નહિ
લેવાય (એટલું બોલી પાંચ કમળ તોડી લઈ અર્જુનને ડાલી સરંગો
આપી અત્યંત હર્ષ પામે છે.) (ઢા)

(કૃષ્ણ) તને અધિક અધિક સુખ ઉપજારે છે યુધિષ્ઠિરના દુખની નિદ્રાની વર્ષો
છે મારે નિર્વહણસંધિનું સ્વપ્ન નામે અંગ

(ગા) યુધિષ્ઠિરનો અત્યંત હર્ષ જવાવવાને અર્જુન સજ્જની દિશ્વિત
કરી છે.

(ઘા) કૃષ્ણ પાંડવોની ક્ષમા માગતા આવ્યા છે વગેરે અદ્ભુત અર્થની
પ્રશ્નિ વર્ણવી છે મારે નિર્વહણસંધિનું ઉપગૂહન નામે અંગ વર્ણવું છે.

(ઢા) ઓળખી—(રબેને યજ્ઞેશ્વર મહાત્મા ન દોષ, જેની સહાયતા

ગાળુ ન—(ધીમેથી) ખાત । મહેશ્વર આપ્યા છે તમને પ્રણામ કરા

હીમ—(આગ તેમ જોતાં મહેશ્વર તથા યુધિષ્ઠિરાદિને જોઈ)
પરવ પાથે ! વળ કહને કે હું કેવા રીતે પ્રણામ કરે ?—

શ્લોક

અપરાધી જો હું છું, તો તું કે' ક્યમ પ્રણામ સંભવશે,
શામા કરે તો સાર', ના કે'તા ક્ષર્ણો નામ સંભવશે ? ૧૫

કુબેર—(કને આવી) ધર્માત્મા વૃકોત્તર ! તમે અમારો અપરાધ
કરોજ નયા, કિંતુ આ અમારા અધ્યક્ષે તમારા જેવા ધર્માત્માનો અપ
રાધ કર્યો કહવાય

અધ્યક્ષ—(સ્વગત) “ જાણ્યા સર્પનો બે મગધી મરે ” તે
આનુજાગ (પનારા) ધ દેશ્વર સત્ય કહે છે

હીમ—(સત્વર તમાવડીનાથી નીકળી કુબેરને પ્રણામ કરે છે)
મહેશ્વર ! આપે અહીં આનાં અમને દર્શન દેવા રૂપ અપરિમિત કૃપા કરી
છે (યુધિષ્ઠિરાદિને આવેતા જોઈ) અહો ! સર્વે જણા અહીંજ આપ્યા
છે ન ? (આ)

પાંચાલી—જ્યા ધનદેશ્વરના આનાવાસ દર્શન થનાના હોય, (સન-
જજ) જ્યા ત્રિય પાથે પધાગવાના હોય અને (સદર્થ) જ્યા સ્વેચ્છિત
મળવાનું હોય ત્યાં કોણુ ન આવે ? (છા)

સમસ્તશ્રુત—તમે શ્રુત કે કોણુ ન આવે, ત્યારે અમે કહીએ
છીએ કે આ પડેતા મહા જોઈ ખીનો હોય તે ન આવે !

હોનાથી) કમળ પુત્ર લીધેના કહીને કાર્ય સિદ્ધ થયાનું ક્યમ મ્યું છે માટે નિર્વદલ
સધિનુ અથત્ત તમે અગ વર્ણાય છે

૧૫ શ્લોક—ગતિ કેવી રીતે પ્રણામ કરે એ પ્રશ્ન કરા । કહે છે અપરાધી
ઈં ના ઈં—જો કુબેર મને શામા નહિ કરે તો પછી શાપિય થઈને એવું અપમાન
વેડતું એ સંભવશે વાર ?

(આ) અપરિમિત—અત્યંત

(છા) બોમ અને દ્રૌપદીનું પરસ્પર જાણુ છે । જે નિર્વદલ સધિનું

અર્જુન—(સમિત) અહો તમે પણ અહીં આબ્યા હો કે શું ?
(એટલું જોવી નકુલ, સદેવ, ધૃતોત્તર્યાદિ સરને યથાધૃતિ આનિંગન
પ્રેમવચનાદિસદ્ મળે છે.)

કુષ્ઠેર—(પડેલા થયેા પર અગ્રી દૃષ્ટિથી જુવે છે નથી તે સર્વે
એકાએક સદર્પે ઉઠી ઊભા થઈ સર્વને પ્રજ્ઞામ કરી ધૃતિ રથજે ઊભા ગ્રહે
છે) કેમ મહાધાદ્યજ્ઞ ! હવે તો તમારા જેવા આવા મહાત્મવમા ન આવે
એમ તજ જાને કાંઈ ?

સ્મરવલ્લકે—(નમન કરી) હા ધનેશ્વર ! હા. તમે આ'વ તે
કરવા સમર્થ છો.

લોમશ—વત્સ અગ્નિતયતુ ! મેં મયવાના કહેતાથી તારું આ
પ્રમાણે પ્રિય ક્યું છે. જો જાણુ કરવ —(જા)

શ્લોક.

તીર્થે મહીના સધળા, માર્ત્ય મુનિતાં પ્રજ્ઞામ સદ્ બાખ્યાં;

દિવ્ય ક્રમણ આ મણિયા, પ્રિયસુરદર્શન કુકબ્દ નવ રાખ્યા. ૧૬

તથાપિ હે ધર્માત્મા ! શું 'કે' કે' કે આથી પણ હું તારૂ શુ અધિક
પ્રિય કરું ? (ક્ષા)

પરિભાષણુ નામે અગ વર્ણાયું છે અનાયાસ—પર જમે સ્વેચ્છા મળવાનું હવે—
હઠાર્યની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણુ સંધિતુ આગન હ નામે અગ વર્ણાયું છે.

(જા) મયવાના—ઈંદ્રના અર્જુન ઇંદ્રલોકમા ગયા ત્યારે વનમા એકલા
ચહેવા યુધિષ્ઠિરને શાંતિ મળવાને ઇંદ્રે લોમશને તેમની પાસે મોખી તેમને તીર્થવાતા
કરાવી વિનોદ પ્રમાડવાનું કહ્યું હતું તે પૂર્વના અનુભૂત અર્થનું સ્મરણ કરી
લોમશે આ વાખ્ય કર્યું છે, માટે નિર્વહણુ સંધિતુ નિર્ણય નામે અગ

૧૬ શ્લોક—ગીતિ પ્રિયમુદર્શન—પ્રિય (અર્જુન) અમે સુર (દેવ—
કુમેર) ના દર્શન થયા સુખ આદિની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણુ સંધિતુ
ભાષણુ નામે અગ વર્ણાયું છે.

(ક્ષા) વરદાન આપવાનું સૂચન ક્યું છે માટે નિર્વહણુ ઠાવ્યસ હાર
નામે અગ વર્ણાયું છે.

કાંટાવાળાનાં પુસ્તકો.

૧ નાત મુખારો (મળતી નથી)	૦—૨—૦
૨ નીતિ અને લૌકિક (ધર્મ મળતી નથી)	૦—૨—૦
૩ નીતિ ધર્મ	૦—૩—૩
૪ પાણીપત અથવા કુરુક્ષેત્ર	૦—૪—૦
૫ દેશી કારીખરીને ઉત્તેજન ખાતે	૧	૦—૪—૦
એજન	ખાતે ૨	૦—૬—૦
૭ મહીસુરની મુસાફરી...	૦—૪—૦
૮ બ્રુવળ વિદ્યા	૦—૫—૦
૯ એ બેહેનો	૦—૮—૦
૧૦ એ ધેરી નખરીનો અર્ધવસેન	૦—૧૨—૦
૧૧ સત્તાર મુખારો	૨—૪—૦
૧૨ કેળવણીનું સાત્ર અને તેની કળા ખાતે	૧	૨—૦—૦
૧૩ એજન	ખાતે ૨	૨—૦—૦

૧૪ લઘુ વ્યાકરણ

૧૫ મોટું વ્યાકરણ

વડોદરાના કેળવણી ખાતાની માલગી

૧૬ એ કમલિત ખાતે ૧

૧૭ એ કમલિત ખાતે ૨

૧૮ લેખ પદ્ધતિ

૧૯ નામાની પદ્ધતિ

અ એજ રાત્ત્યના કેળવણી ખાતા
માટેના અને હ ઇ મળીને લખેલા

૨૦ બાળાશ્રાવ-માળા પુસ્તક ૧

૨૧ " પુસ્તક ૨

૨૨ " પુસ્તક ૩

વડોદરા કેળવણી ખાતાની માલગી.

૨૩ પ્રાચીન કાવ્યના છૂટા અંકો (ના. પૂ અને હ ઇ યીકાસાયે પ્રસિદ્ધ કર્યાં).

૨૪ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (હાલ બંધ છે) એજન

૨૫ થી ૫૯ પ્રાચીન કાવ્ય માળાના ૩૫ અંકો એજન માલગી કમીડીની.

૨૦ રાગી રૂપસુદની. પ્રસિદ્ધ કર્યાં છુટાલદાસ ગોકળદાસ, અમદાવાદ.

૨૧ સીન્હવિના કર્તવ્ય વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી.

૨૨ કવિ વાચનમાળા ખાતે ૧

૨૩ એજન ખાતે ૨

૨૪ એજન ખાતે ૩

મુલકના કેળવણી ખાતાની માલગી.

૨૫ લાલસુસુત ઉદ્ભવકૃત રામાયણ સુ ૫ સોસાઈટી તરફથી

ટીપ.—પહેલા ૧૩ પુસ્તકો કાપાં તરફથી, અને એન એમ ત્રિપાઠીની
ક પની કાલગાદેવી રોડ, મુબઈ તરફથી મળશે બ્રુવળ વિદ્યા વડોદરા
તથા અ એજ રાત્ત્યની યાજા-ઓગ્રા વાહે છે.